

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

NEGYVENEDIK ÉVFOLYAM

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST 1930

Magy. i. II.

1602/XL.

Pallas részvénytársaság nyomdája, Budapest, V., Honvéd-u. 10.
Felelős vezető: Tiringér Károly műszaki igazgató.

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Gálos Rezső</i> : Mikes Kelemen műveltségi forrásai	17, 129
<i>Hegedűs Zoltán</i> : Kazinczy-ünnepély 1859-ben és a Kazinczy-alap története 1870-ig	43
<i>Honti János</i> : A Szilágyi és Hajmási monda szövegtörténete	304
<i>Nagy József</i> : Új elmélet az irodalomtörténetről	385
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A magyar népszínmű bécsi gyökerei	143
<i>Romhányi Gyula</i> : A magyar politikai vígjáték fejlődése	277, 413
<i>Timár Kálmán</i> : Domonkos-rendi magyar kódexek	265, 397
<i>Timár Kálmán</i> : Szántó (Arator) István irodalmi tervei	34, 161
<i>Trencsényi Károly</i> : Arany János lappangó írásai	257
<i>Voinovich Géza</i> : A Daliás idők tervei s első kidolgozása	1

ADATTÁR.

Adalék Balassi Bálint élettörténetéhez. <i>Lukcsics Pál</i>	93
Barclay Argenisének első magyar verses fordítása. <i>Vasáry Dalma</i>	98
Bessenyei Anna és Bessenyei Boldizsár versei. <i>Gulyás József</i>	99
Adatok Bessenyei életéhez és munkásságához. <i>Waldapfel József</i>	86
A «Csordapásztorok» karácsonyi ének szerzője. <i>Pataki Henrik</i>	94
Dézsi András «Világ kezdetitől ...» c. költeményének keletkezési éve. <i>Vértess O. András</i>	363
Eötvös József báró levelei fiához Eötvös Loránd báróhoz. II. közl. <i>Morvay Győző</i>	52
Gyulai Pál levele Haynald érsekhez. <i>Timár Kálmán</i>	229
Adalék Hajnal Mátyás életéhez. <i>U. az</i>	360
Hatvani István orvosi levele. <i>Kozocsa Sándor</i>	97
Katona drámái és kéziratok. <i>Waldapfel József</i>	341
Két ismeretlen Kazinczy-levél. <i>Rexa Dezső</i>	80
Kisfaludy Sándor levelei Heckenasthoz. <i>Gálos Rezső</i>	218, 457
Kortörténeti érdekességű levelek az ötvenes évekből. <i>U. az</i>	77
Láng Adám Genovéva-drámája. <i>Waldapfel József</i>	474
A legrégibb magyar emlékkönyv. <i>Gulyás József</i>	477
Lupuj vajda történetének ismeretlen változata. <i>Szabó T. Attila</i>	353
Madách levele Haynald Lajoshoz. <i>Timár Kálmán</i>	228
XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a Zsélyi levéltárból... <i>Lukcsics Pál</i>	221
Históriás ének a Pálffy-család hőseiről. (1734). <i>Gulyás József</i>	230
Pápai Páriz Ferenc levele. <i>Kozocsa Sándor</i>	96
Felsővadászi Rákóczi Zsigmond epitaphiuma 1603-ból. <i>Lukcsics Pál</i> ..	228
Riedl Frigyes Arany-tanulmányának eszmecsírái. <i>Trencsényi Károly</i> ...	69
Szántó (Arator) István nekrológja. <i>Timár Kálmán</i>	84
Szász Károlynak Szemere Miklóshoz intézett levelei. (1862—1877). <i>Perényi József</i>	101, 184
Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. <i>U. az</i>	323, 433

	Lap
Szigligeti kiadatlan népszínműve. <i>Romhányi Gyula</i>	463
Színészettörténeti adalék. <i>Kozocsa Sándor</i>	95
Táncz Menyhért származása. <i>Timár Kálmán</i>	360
Gróf Teleki verse a Toleranciáról. <i>Gulyás József</i>	359
Toldy Ferenc levelei Szász Károlyhoz. <i>Szász Károly</i>	175
Torna Borbála sírverse 1688-ból. <i>Hegyaljai Kiss Géza</i>	361
Tóth Kálmán három eddig ismeretlen költeménye. <i>Zámbo Aurél</i>	362
Verseghy egy ismeretlen bölcselmi költeménye. <i>Horváth Konstantin</i>	448
Verseghy Ferenc egy ismeretlen verses regénye. <i>U. az</i>	195
Vörösmarty emlékezete a debreceni szenátusban. <i>Dercze Lajos</i>	365
Adalékok Vörösmarty költői munkásságához. <i>Brisits Frigyes</i>	464

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Bessenyei György: Tariménes utazása. <i>Hegedüs Zoltán</i>	484
Demény Mária: Az újabb magyar népszínmű története. <i>Szinnyei Ferenc</i>	486
Décsi Lajos: XVI. századbeli magyar költők művei. <i>Horváth Cyrill</i>	233
Dóczy Jenő: Arany János. <i>Császár Ernő</i>	111
Doktori értekezések 1929—30-ban. I. közlemény. <i>Szinnyei Ferenc</i>	485
Dugonics András szegedi monografiája. — <i>L Z</i> —	112
Esterházy Miklós nádor iratai. I. k. <i>Kerekes Emil</i>	237
Fereczky Géza: Zrínyi idilljeinek és életének kapcsolata. <i>Szinnyei Ferenc</i>	486
Dr. Futó Jenő: Gárdonyi Géza. <i>Kékyl Lajos</i>	480
György Lajos: La Vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie. <i>Morvay Győző</i>	110
Halmi Bódog: Molnár Ferenc az író és az ember. <i>U. az</i>	109
U. az: Móricz Zsigmond az író és az ember. <i>U. az</i>	483
J. Hankiss et G. Juhász: Panorama de la Littérature Hongroise contemporaine. <i>Kocsis Lénárd</i>	479
Hofbauer László: Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig. <i>Szinnyei Ferenc</i>	488
Jenei Ferenc: A világi irodalmi műfajok kéziratos énekeskönyveinkben. <i>U. az</i>	487
Katona emlékkönyv. (Szerk. Hajnóczy Iván) <i>Hegedüs Zoltán</i>	238
Kokas Endre: Az 1880-as évek irodalmi élete. <i>Szinnyei Ferenc</i>	487
Kujáni János: Adalékok a magyar színjátszás és színpadi szavaltat történetéhez. <i>U. az</i>	485
Lukcsics Pál: Szent László ismeretlen legendája. <i>Horváth Cyrill</i>	366
Szabó Anna: Szentiványi Mihály összes költeményei. <i>Szinnyei Ferenc</i>	487
Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és halálóságyán tett vallomása. Közzéteszik és feldolgozták: dr. Mikes Lajos és Dernői Kocsis László. <i>Tóth Lajos</i>	370
Terbe Lajos: Petőfi és a nép. <i>Szinnyei Ferenc</i>	488
Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. <i>Molecz Béla</i>	108

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1929. év első fele. (II., befejező rész) <i>Kozocsa Sándor</i>	113
Az 1929. év második fele. <i>U. az</i>	240, 375
Az 1930. év első fele. I. közl. <i>U. az</i>	489

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap
Abafi Lajos 32, 137—138, 342, 345, 350	
Abelard	65
Abonyi Lajos	482
<i>Actus Apostolorum</i>	408
Ady Endre	479, 484
Ágai Adolf	418, 422—423
Almásy Tihamér 418; — <i>Miniszteri tárcsa</i>	431
Amade László	19, 22
Ambrus Zoltán	109
Andrássy Gyula gróf	46—51
Angyal Dávid	457
Anonymus	29
Anzengruber	157
<i>Apologia</i>	165
Apor-k.	206, 267
Apor Péter.. 21—22, 134, 358—359	
<i>Apostolok méltósága</i> 267—268, 275, 402	
Áprily Lajos	111
Aranka György	488
Arany János 1—4, 9—10, 12—13, 17, 103, 106, 111, 178, 257, 264, 280, 325, 373, 445—446, 477, 482; — <i>A köpenyeg</i> 257; — <i>A poloska</i> 263; — <i>Barátomhoz</i> 373; — <i>Bolond Istók</i> 446; — <i>Daliás idők</i> 8—9, 12, 15—16; — <i>Elveszett alkotmány</i> 298; — <i>Falusi mulatság</i> 373; — <i>Hajnali kürt</i> 1; — <i>Jóka ördöge</i> 16; — <i>Katalin</i> 15; — <i>Kisebb költeményei</i> 69—77; — <i>Koszorú</i> 445; — <i>Liza albuma</i> 257—258; — <i>Nagyidai cigányok</i> 16; — <i>Nagyobb elbeszélő költemények</i> 69—77; — <i>Reviczky Szévérről</i> 259; — <i>Toldi</i> 5, 9, 12, 15; — <i>Toldi estéje</i> 1, 6—7; — <i>Toldi szerelme</i> 1—4, 6, 11, 13, 15, 262, 477	
Arany János Társaság	111
Arany László	1, 5, 263

	Lap
Aranyaszájú Szent János	21
Aristophanes	414
Asbóth János	418
Auerbach 157; — <i>Dorfgeschichte</i>	146
Aurora	280
Babits Mihály	479
Bajza József 149, 220, 282, 441; — <i>Apotheosis</i>	46
Baksay Sándor	262
Balassa Mária grófnő	405
Balassi Bálint	28—29, 93, 234
<i>Balassi-komédia</i>	283
Ballagi Géza	88
Balog István 150—151, 153, 350; — <i>Cserni György</i> 150; — <i>Ludas Matyi</i>	153
Barclay 98; — <i>Argenis</i>	98—99
Baróti Szabó Dávid	174
Bartalis János	480
Bartalus István	261
Bartay Endre	154
Bartóky József	480
Bartucz Lajos, <i>Katona József földi maradványainak exhumálása</i>	239
Báthori László bibliafordítása ..	406
Bayer József	151
Bayle, <i>Spectateur</i>	138
Bauerle 151, 153, 156; — <i>Aline</i> ..	148
Beck Károly	260
<i>Bécsi képes krónika</i>	368
Beniczky Gáspár	21, 25, 32
Beöthy Zsigmond, <i>Követválasztás</i>	295
Beöthy Zsolt	385, 485
Béranger 446; — <i>O, Manuel, la France, s'est levée!</i>	374
Berczik Árpád 418, 423—425, 428, 431; — <i>A fertálymágnások</i> 419—422; — <i>Bach-huszárok</i> 421—422; — <i>Miniszterválság</i> 432; — <i>Népszerség</i> 420—422; — <i>Protekcio</i> ..	431

	Lap
Bérczy Károly.....	333—335
Berde Mária.....	111
Beregszászi Péter 165, 169—171; — <i>Apologia</i>	170
Bergson.....	396
Berzsenyi Dániel.....	278
Bessenyei Anna 99; — Boldi- zsár.....	100—101
Bessenyei György 86—93, 141, 179—180, 278, 488; — <i>Hu- nyadi</i> 484; — <i>Kedvetlen okos</i> 88—89, 92; — <i>Podotz és Kazimir</i> 92; — <i>Podroktz krónikája</i> 88—89, 92; — <i>Tari- menes</i> 91—92; — <i>Természet világa</i>	92
Bethlen Margit grófnő.....	372
Birk-k.....	266—268, 270, 401
Biró Vencel.....	111
Boccaccio.....	133, 236
Bod-k. 267—268, 397, 402—403, 409, 411	
Bodó (Bodonyi István).....	163
Bohn.....	140
Boldog Margit.....	272, 275
Bolond Miska.....	417, 422—423
Bonfini.....	235
Bonnac.....	134
Bonnacné 129—132, 134, 137—138	
Borbély István.....	111
Bornemisza Pál.....	226
Bornemisza Péter.....	226
Boros Fortunát.....	357
Borsszem Jankó 422—423, 426, 428	
Böröcz Marcell.....	265
Brassai Sámuel 104, 340, 441, 447	
<i>Breviarium praedicatorum</i>	269
Brodaries.....	222, 223, 225
Bródy Sándor.....	484
Budai Ferenc 7, 11, 460; — <i>Ma- gyarország polg. lexicon</i>	3
<i>Budai Krónika</i>	268
Burke.....	443
Bussy.....	133
Byron.....	446
<i>Catéchisme de Montpellier</i>	141
Cervantes, <i>Don Quijote</i>	311
<i>Chanson de Roland</i>	310
<i>Chemin royal de la croix</i>	132
Cicero.....	21, 443
<i>Confiteor</i>	269
<i>Conversations lexicon</i>	218
Cornides-k.	266—268, 399, 402
Creuzin, Adolf: <i>Genovefa, Pfalz- gräfin am Rhein</i>	476
Croce, Benedetto.....	387
Csányi János.....	238

	Lap
Császár Elemér 17, 134, 141, 239, 350, 485, 488	
Császár Ferenc.....	327—333
Csepreghy, <i>A sárga csikó</i>	160
Cserey Farkas.....	80—82, 134
Csokonai Vitéz Mihály.....	283
Csoma-k.	304, 309
<i>Csordapásztorok</i>	94
Csüry Bálint.....	111
Czech-k.	266—268, 404—405
Cziráky János gróf.....	50
Czuczor Gergely.....	190
Dante	332
Dávid Ferenc 41—42, 163; — <i>De falsa et vera cognitione</i> ..	163
Deák Ferenc	48, 417—418, 424
Debreceni-k.	402, 411
Dékány István.....	43
Demény Mária.....	486
Demosthenes.....	443
Derecskei Ambrus.....	169
Dessewffy Emil gróf....	47—59, 51
Dézi András 363; — <i>Világ kez- detitől tört dolgokról</i>	364
Dézi Lajos 233—237, 304—305, 309	
Divatesarnok.....	331—332
Dobrowszky.....	444
Dobsa Lajos 193; — <i>Március 15-e</i>	303
Dóczy Jenő.....	111—112
Domokos-legenda.....	267, 268
Döbrentei Gábor.....	347, 488
Döbrentei-k.....	266—267
<i>Dubnici krónika</i>	11, 368
Dugonics András.....	14, 112, 278
Durazzói Károly.....	3
Drugeth Miklós.....	4
Egressy Gábor ..	294, 444—445, 486
<i>Emlény</i>	219—220, 457, 459, 461
Eötvös József báró 53—68, 159, 441, 445; — <i>A falu jegyzője</i> 299; — <i>Éljen az egyen- lőség</i>	294—297
Erdélyi Irodalmi Szemle.....	110
Erdélyi János.....	1, 45, 322
Erdélyi József.....	480
Erdélyi Múzeum Társaság.....	111
Erdélyi Pál.....	463
Érdy-k.....	408
Erneyi Mihály.....	147
Érsekújvári-k 266—268, 271, 273, 399, 401, 403, 405, 407—410, 412	
Eschenbach, <i>Parzival</i>	311
Esterházy Miklós nádor.....	237
Évva András.....	44—46, 48—50

	Lap
Faludi Ferenc..	19, 22, 24, 31, 174
Fáy András	322, 327, 438, 460—461
Fejér Antal	99
Fénelon	131
Ferenczi Zoltán.....	371
Ferenczy Géza	486
Ferrari Zsigmond.....	266
Fessler	10—11, 460
Festetics-k.	268
Fichte	386
Figyelő	443
Földes Gyula.....	480
Fraknói Vilmos.....	486
Futó Jenő	480—483
Gaál György.....	443
Gaál József	281; — <i>A peteskei</i> <i>nótárius</i> 148, 152—154, 156, 159; — <i>A vén sas</i> 293, 295
Galeotti.....	11
Garay Alajos, <i>Betulia hölgye</i> ..	259
Garay János	282
Gárdonyi Géza 480—484; — <i>An-</i> <i>nuska</i> 482; — <i>Az én falum</i> 482; — <i>Pöhlölyék</i> 482	
Gegő Elek	305—306, 314—315
Genováva-dráma.....	474
<i>Gesta Ungarorum</i>	368—369
Gleich	156
Goethe 54, 103, 106, 391—392, 442	
Gogoly	257
Gomberville	23
Gomez 23; — <i>Les journées</i> <i>amusantes</i> ... 131, 132, 133, 140	
Gömöri-k. 264, 267—268, 270—275, 398—399, 403—405	
Gönczy Sz. Sámuel	350
Gracian	24
Gragger Róbert 131, 267, 405—406	
Granadai Lajos	40, 167
Greguss Ágost 183, 263, 321, 416; — <i>A levél</i>	416
Grillparzer.....	109, 152
Guary-k.	266
Gulácsy Irén	111
Gulácsy Pál, <i>Magyar életrajzi</i> <i>lexikon</i>	239
Gvadányi József	152
Gyallay Domokos	111
Gyárfás Elemér.....	111
Gyöngyösi-k.	266
György Lajos	111, 474
Gyulai Pál 12—13, 106, 112, 144—145, 155, 178—179, 229—230, 257, 263, 341, 345, 385, 421, 443—444, 486	
Gyurmán Adolf	238

Haeften, Regia crucis via	132, 133, 142
Hafner, <i>Pikkó hertzeg</i>	147
Hajnal István	237
Hajnóczy Iván 343—345; — <i>Katona emlékek Kecskeméten</i> 238; — <i>Katona életének és</i> <i>műveinek bibliográfiája</i>	234
Halmi Bódog... 109—110, 483—484	
Hankiss János.....	479
Harsányi Lajos.....	480
Hatvani István	97—98
Havas Petőfi-kiadása	373
Hazucha, <i>Halley üstökös</i>	153
Haynald Lajos.....	228—230
Hebbel	260
Heckenast 79, 178, 218—221, 457—463	
Hegedüs Géza, <i>Bessenyei és</i> <i>Tariménés</i>	485
Heine	338, 446
Heinlein István	219, 457—458
Heinrich Guszláv	309, 480
Helmeczy	444
Heltai Gáspár	161
Herczeg Ferenc 371—372, 432, 484; — <i>Kéz kezét mos</i>	431
Heusler	156
Hofbauer László.....	488
Holberg	153
Holik Flóris.....	402
Homerós 324; — <i>Odysseia</i>	15
Honderü 103, 105, 292, 294—295, 297, 300	
Horatius.....	394, 434, 437
Horvát Árpád	372
Hováth Cyrill	265, 402—403
Horvát István 266, 268, 271; — <i>Nagy Lajos védelme</i>	10
Horváth János	395, 487—488
Horváth-k.	266—268, 397—401
Horváth Lázár, P. 278, 292—293, 297, 373, 461	
Horváth Mihály.....	2—3, 8
Hriágyel Márton.....	99
Hugo, Victor 189, 259, 442, 446, 463	
Illyés József	480
Ilosvai Selymes Péter 1, 4—5, 8, 11, 13—14	
<i>Imitatio Christi</i>	39—40
<i>Instruction chrétienne</i>	131, 132
<i>Instruction de la jeunesse</i>	132
irodalmi élet	394—396
irodalmi tudat.....	395
Jakab Elek	236
Jakabffy Elemér	111

	Lap		Lap
Jakubovich Emil.....	267	Kisfaludy Károly 78—79, 109,	
Jankovich Miklós 398—399; —		278—283	
töredék.....	407	Kisfaludy Sándor 220—221, 278,	
Jénáki István.....	358	285, 457—463; — <i>Az utolsó</i>	
Jenei Ferenc.....	482	<i>nemesi fegyverre kelés 1809-</i>	
Joannes de Vercellis.....	272	<i>ben</i> 220, 461; — <i>Balassa Bálint</i>	
Jókai Mór 15, 109, 193, 262—263,		219—221, 457—459; — <i>Bánk</i>	
482; — <i>Az új földesúr</i>	422	220, 461; — <i>Dárdai ház</i> 284; —	
Joó János.....	169	<i>Gyula szerelme</i> 219—221; —	
Jordánszky-k. 266, 268, 271, 399,		<i>Himfy szerelmei</i> 218; — <i>Hu-</i>	
405—409		<i>nyady</i> 219; — <i>Lelkes magyar</i>	
Jósika Miklós báró.....	220, 460	<i>leány</i> 284; — <i>Magyar játé-</i>	
Juhász Géza.....	479	<i>szín</i> 219; — <i>Regék</i> 218; —	
Juhász Gyula.....	480	<i>Regeköltőnek hatthyudala</i> 220,	
		461; — <i>Viola és pipacs</i> 219—	
Kaiser, Friedrich, 157, 160; —		221, 457	
<i>Stadt und Land</i>	146	Kisfaludy-Társaság 179, 183, 194, 487	
Kájoni János.....	357—358	Kisfaludy Zsigmond.....	30
Kájoni-k.....	358	Kóbor Tamás.....	109
Kállay Ferenc.....	8	Kocsis László, Dernői.....	371—372
Kanyaró Ferenc.....	486	Kokas Endre.....	487
Karácsonyi János.....	111, 265, 267	Komócsy József.....	446—447
Kardos Albert.....	304, 309—310	Koncz József.....	355
Kardos Lajos.....	257—258	Kossuth Lajos 279, 282, 288, 301, 461	
Kassák Lajos.....	480	Koszorú.....	257, 259
Katona István, <i>Historia critica</i>	17	Kosztolányi Dezső.....	480
Katona József 238—239, 278,		Kotzebue.....	153, 281
341—353; — <i>A borzasztó to-</i>		Kozma Andor.....	480
<i>rony</i> 342; — <i>Aubigny Cle-</i>		Kölcsey Ferenc 44, 278, 322—	
<i>mentia</i> 342; — <i>Bánk bán</i>		324, 460; — <i>Hymnus</i> ...	44—45
342—344, 348, 350, 441, 444;		Kristóf György.....	111
— <i>Hédervári Czeczilia</i> 348;		Krisztina legenda ...	268, 397—401
— <i>Jeruzsálem pusztulása</i>		Kriza-k.....	266—268, 399
342—343, 347, 350, 353—354;		Krúdy Gyula.....	372
— <i>Jolánta</i> 349; — <i>Lutza</i>		Krúszelyi Erzsébet.....	111
<i>széke</i> 347, 350; — <i>Mombelli</i>		Kujáni János.....	485
<i>grófok</i> 350; — <i>Monostori</i>		Kulesár-k.....	267
<i>Veronka</i> 342; — <i>Rózsa</i> 350;		Kürti Menyhért.....	131
— <i>Ziska</i>	342—343, 352		
Katona Lajos.....	480	Ladó Bálint, P.....	165
Kávéforrás.....	418, 424	Lafontaine.....	133
Kazinczy Ferenc 23, 44, 46, 49,		XIV. Lajos.....	19
78, 80—83, 108, 147, 175, 458;		Lamartine.....	189
— arcéle 81; — emlékünne-		Láng Ádám János 474—477; —	
pélyek 44; — sirja 46; —		<i>Genovéva</i> 474—477; — <i>Tündér</i>	
<i>Emlény</i> 47; — <i>Hamlet for-</i>		<i>Ilona</i> 151; — <i>Verbuálás</i> ...	156
<i>dítása</i> 147; — <i>Magyar Pan-</i>		Lányi-k.....	274, 405, 408
<i>theon</i> 83; — <i>Napló</i>	81	Laskai Csikós Péter.....	165, 171
Kazinczy Gábor... 48—49, 434—443		Laskai Osvát.....	41
Kazinczy-k.....	397, 399, 401, 412	Le Bret.....	10
Kékay Lajos.....	482	Legény Kató.....	274—275
Kelemen Lajos.....	353, 357	Leopardi.....	326
Kemény Zsigmond... 112, 193, 195		<i>Letania maior</i>	269
Kertbeny Károly.....	326	Lévay József 15, 47, 131, 187,	
Keszthelyi-k.....	266	335, 337, 439; — <i>Kazinczy-</i>	
Kézai.....	317	<i>emlék</i>	47
Király György 31, 131—133, 235, 480		Liszka Béla.....	239
Kisdi-féle énekeskönyv.....	94—95	Lobkowitz-k.....	402—403, 411

	Lap		Lap
<i>Löweni Mária-siralom</i> 267—268,		Nagy Miklós	102
270, 405		Nagyszombati-k. 266—267, 410—412	
Lucretius Carus	390	Négyesy László	22, 480
Lugosi Döme	112	Némethy Lajos	265—267
Lugossy István	7, 439	Nemzeti Színház	485—486
Lukcsics Pál	366—370	Népszínház	485—486
<i>Lupuj vajdarol valo ének</i>	355	Nestroy 145—146, 148, 156, 158;	
		— <i>Judit und Holofernes</i>	
Madách Imre 228—229, 414; —		146; — <i>Lumpacivagabundus</i>	
<i>Civilisator</i>	414—416	150—151; — <i>Umsonst</i>	160
Makkai Sándor	111	Ney Ferenc, <i>Kalandor</i>	143, 154
Margit legenda 266—268, 270,		<i>Nibelung-ének</i>	259, 310
272, 398, 401		Nyelvemléktár	267, 269, 272
Marinelli, <i>Der Ungar in Wien</i>	146	nyelvújítás	108—109
Márki Sándor	32	Nyirő József	111
Marton Sándor, <i>Katona József</i>		Nyugat	484
<i>költői öntudatossága</i>	238		
Meisl, <i>Három évszázad</i> ...	153, 156	Obernyik Károly, <i>Magyar kíván-</i>	
Melieques N. de, <i>Le caractère</i>		<i>dorlott a bécsi forradalom</i>	
<i>des vrais chrétiens</i>	131	<i>alatt</i>	303
Melius Juhász Péter	226	Oláh Gábor	480
Mikes Kelemen 17—22, 26—29,		Oláh Miklós	11
31—33, 129—142; — <i>Az idő</i>			
<i>jól eltöltésének módgya</i> 23—24,		Pákh Albert	46
142; — <i>Ifjak kalauza</i> 22—23,		Pálffy János	441
31, 131—133; <i>Mulatságos</i>		Pántzél Dániel, <i>Bibliotheka</i> ...	17
<i>napok</i> 133, 141; — <i>Török-</i>		Pap Gyula	261
<i>országi Levelek</i> 17, 19, 23—25,		Pápai Pál	267
32—33, 129, 133, 137—139,		Pápai Páriz Ferenc	96—97
141—142		<i>Pármai veszedelem</i>	230—232
Mikes Lajos	371—373	Pázmány Péter	37, 174, 237
Mikó Imre gróf	440	Pécsi Lukács	173
Millien, <i>La Moisson</i>	258	Pekár Gyula	109, 484
Minerva	389	Pekháta Károly	152
Mocsáry Lajos	438	<i>Példák könyve</i> 267—270, 275,	
Molnár Ferenc 109—110; —		401—402, 409—412	
<i>Liliom</i> 110; — <i>Ördög</i>	110	Perényi József	94
Monoszlai András 166, 173; —		Perinet, <i>Die Schwestern von</i>	
<i>A képek tiszteletéről</i> 166; —		<i>Prag</i>	147
<i>A szentek segítségéről</i>	166	<i>Pesti M. Társ. Első darabja</i> ...	88
Montesquieu	138	Pesti Napló	45, 47, 79
Móricz Zsigmond	479, 483—484	Péterfy Jenő	262
Munkácsy János 151; — <i>Gara-</i>		Péteri Takáts József	218
<i>bonciás diák</i>	151—152	Petőfi Sándor 1, 12, 49, 69, 193,	
Muzslai János, <i>Megyei élet</i> ...	431	261, 325—326, 370—374, 446,	
Müncheni-k.	408	481—482, 488; — <i>Alku</i> 488;	
		— <i>Béranger legújabb dala</i>	
Nádor-k. ...	266, 270—271, 410—412	374; — <i>Boldog éjjel</i> 488; —	
Nagy Ignác, <i>Ármány és szerelem</i>		<i>Egész világ a harcmezőn</i> 374;	
300—301; — <i>Egyesüljünk</i>		— <i>Hortobágyi korcsmárosné</i>	
284—288, 290—291; — <i>Hősök</i>		<i>angyalom</i>	488
285; — <i>Rontó Pál</i> 284; —		<i>Petőfi «önjellemzése»</i>	374
<i>Tisztújítás</i> 277, 282, 284,		Petőfi Zoltán	372
287—288, 290—295, 297,		Pintér Jenő	158, 234, 400
299—300, 424, 428—429; —		Piry-hártya	405
<i>Torzképek</i> 284; — <i>Vasorrú</i>		Platon	324, 392
<i>bába</i>	284	Podhrásky, <i>Budai krónika</i> ...	11
Nagy István <i>Faust</i> -fordítása ...	259		

	Lap
Possevino Antal és művei 34—35,	257
39, 42, 161—167, 173,	270
Pozsonyi-k.....	266
Pray György.....	272
Prohászka Ottokár.....	480
Putnoki János 477; — albuma	478
Racine, <i>Athalie</i>.....	30, 32
Radán Balázs.....	363—364
Radziwill herceg.....	28
Raimund 145—146, 151, 154, 156,	
159; — <i>A paraszt mint dús-</i>	
<i>gazdag</i> 148; — <i>Tékozló</i>	149
Rákóczi Ferenc... 18—30, 129—141	
Rákóczi Zsigmond 228, 440; —	
verse.....	439
Rákosi Jenő.....	419
Ráskai Lea 274—275, 397—399, 401	
Ráth Mór.....	69, 183
Regélő.....	149, 294
Reményik Sándor.....	111
Renan.....	65
Reseta cenzor.....	457—460
Révai Márton.....	166
Révai Miklós.....	398
Ricaut.....	142
Riedl Frigyes 12, 69—77; —	
<i>Arany János</i>	69—77
romanticizmus.....	278—279
Rónay Jácint.....	50
Róth György, <i>Tariménes-iroda-</i>	
<i>lom</i>	485
Rousseau.....	323
Sajó Sándor.....	480
Salamon Ferenc..... 144, 262—263	
<i>Salamon és Markalf</i>	236—237
Sándor-k..... 267—268, 402—403	
Saussure..... 27, 129, 134—138, 140	
Scheler.....	395
Schiller.....	44
Schmatics Katalin.....	274
Schleiermacher.....	65
Schnitzer.....	109
Schöppflin Aladár..... 112, 395,	480
Schwandtner.....	11
Sebeshelyi Gábor.....	238
Sebestyén Gyula.....	305
Sévigné.....	134
Shaffesbury.....	23
Shakespeare 106, 179, 187; —	
<i>Antonius és Kleopatra</i> 179;	
— <i>II. Richárd</i>	179
Shaw.....	109
Sibrik Miklós.....	30
Sik Sándor.....	480
Simor-k..... 206, 400, 410—411	
Skarga Péter, <i>Szentek élete</i>	162

	Lap
Sollohob.....	257
Solymossy Sándor... ..	321, 488
Sövényházi Márta 273, 275, 403—	
405, 408, 412	
Szabó Anna.....	487
Szabó Károly.....	235, 305, 355
Szabó Lőrinc.....	480
Szabó Mária.....	111
Szalay László.....	4
Szántó (Aratór) István 34—42,	
84; hitvitái 169; — művei	164—173
Szarvas Gábor.....	108
Szász Károly 101—107, 175—184,	
188—190, 192—195, 259, 263,	
436—437; — <i>A magyar iro-</i>	
<i>dalom újjászületésének száza-</i>	
<i>dos évfordulóján</i> 180; —	
<i>A műfordítás elveiről</i> 178; —	
<i>Kazinczy Ferenc emlékezete</i>	
177; — <i>Nibelung</i> -fordítása 179;	
— <i>Salamon</i> 181; — <i>Shake-</i>	
<i>speare</i> -fordításai 179; — <i>Tren-</i>	
<i>cséni Csák</i>	178
Szathmári Király Adám 24—25,	
28—30, 32—33	
Széchenyi István 277—280, 282,	
284—287, 300; — <i>Blick</i> 414;	
— <i>Hitel</i>	280
Széchy Károly.....	486
Szegedi Veres Gáspár.....	236
Székács József.....	177
Székel István, <i>Cronica</i>	10
Szekfü Gyula.....	26, 30, 132
Szell Farkas 86, 88, 92—93, 99, 101	
Szemere Bertalan....	101, 433—434
Szemere György....	101, 322—323
Szemere Miklós 45—46, 101—107,	
324—341, 433—447	
Szemere Pál.....	82—83, 441—443
Szenci Molnár Albert.....	29
Szendrey Júlia.....	370—374
Szent Agoston regulái.....	403
Szent apácáknak életekre való	
<i>regula</i>	400
Szent Bernáld doctor imádsága	
404—405; — mondási.....	397
Szent Bonaventura.....	276
Szent Brigitta tizenöt imádsága	
273	
Szent Domokos élete.....	266
Szent Ferenc imádsága.....	403
Szent Ferenc legenda....	400, 410
Szent Ferencz napiara ualó	
<i>Epistola</i>	400
Szent-Gály Gyula.....	94
Szentgyörgyi László.....	158
Szentiváni Mihály.....	488

	Lap
Szent Jeromos.....	401
<i>Szent Margit élete</i>	266
Szentmiklóssy Sámuel, <i>Az állatok</i> <i>restaurációja</i>	300
<i>Szentséges életnek módja</i> ..	271, 410
Szép Ernő	480
<i>Szép imádságok</i>	405
Szépirodalmi Figyelő	257
Szerb Antal	26
Szigeti József, <i>Egy táblabíró a</i> <i>márciusi napokban</i>	303
Szigligeti Ede 143, 145, 158, 194, 429—430; — <i>A pákász</i> 297, 463—464; — <i>A rab</i> 143; — <i>Argyil és Tündér Ilona</i> 151; — <i>A szökött katona</i> 144, 152, 154—157, 159; — <i>Dalos Pista</i> 158; — <i>Dráma és válfajai</i> 144—145; — <i>Két pisztoly</i> 151, 159; — <i>Kortesnők</i> 428; — <i>Lidércek</i> 155; — <i>Pünkösdi</i> <i>királyné</i> 158; — <i>Zsidó</i>	143
Szilády Áron	363
Szilágyi és Hajmási-monda 304—321	
Szilágyi István .. 8, 10—12, 15, 131	
Szilágyi Sándor	9, 112
Szily-k.	400, 402
Szinnyei József.....	229, 239
Szombati Szabó István	111
Szvorényi József	447

Takáts Sándor	486
Táncz Menyhért ...	360
Tasso	324
Telegi Miklós 42, 152, 161, 166, 173—174, 227	
Teleki, <i>Hunyadiak kora</i>	261
Temesváry János	111
Terhe Lajos.....	488
Térey Mari	373
Tetemy Pál	272
Thaly Kálmán	17
Thern Károly	153
Thewrewk-k. 266—268, 271, 273, 397, 399, 403—405	
Thienemann Tivadar 385, 387—396	
Thierry, Amadé.....	260
Thuróczi	11
Tieck	476
Tinódi.....	10
Toldi monda.....	14, 321
Toldy Ferenc 1, 4—5, 12—14, 17, 88, 149, 156, 175—183, 234—236, 271, 287, 293, 304, 443, 488; — <i>A magyar költészet</i> <i>kézikönyve</i> 183, 259; — <i>Kritikai Berek</i>	183

	Lap
Toldy István 419, 424—425, 427; — <i>Az új emberek</i> 426—428; — <i>Jó hazafiak</i>	424—427
Tolnai Lajos	479
Tolnai Vilmos	108, 262
Tomor Miklós, = Kisfaludy Sán- dor	219, 457—458
Tomori Anasztáz	179
Tompa László	111
Tompa Mihály 13, 15, 101—105, 187, 329, 332—333, 336—337, 433, 437, 439; — <i>Kazinczy</i> <i>Ferenc emlékezete</i>	177
Tones Gusztáv	17, 129, 133
Torna Borbála	361
Tóth Árpád	480
Tóth Ede 143, 145; — <i>A falu</i> <i>rossza</i>	160
Tóth Endre 15, 103, 105, 335— 341, 438—440	
Tóth József	373
Tóth Kálmán 362, 480, 437; — <i>Nők az alkotmányban</i>	429
Tóth Lőrinc.....	47—51
Udvarhelyi Miklós.....	347—349
<i>Ur Istennek tiz útjáról imád-</i> <i>ságok</i>	273
Ürményi József.....	48
Váczy János.....	81
Vahot Imre 294—295, 297; — <i>Eljen a honi</i> 300; — <i>Még egy</i> <i>tisztújítás</i> 293; — <i>Ország-</i> <i>gyűlési szállás</i> 294—295, 299—30; — <i>Restauráció</i> 299—300	
Vajda János.....	479
Vajthó László	484—485
<i>Valóságos keresztyéneknek tü-</i> <i>köre</i>	131
Várdai Béla	257, 259, 262
Vargha Damján 265, 267—269, 275, 403, 411	
Vargha Gyula	480
Vásárhelyi Gergely .. 165—167, 174	
Veress Endre	84, 86
Verseghy Ferenc 195, 197, 448—449; — <i>Az irgalmasság-</i> <i>ról</i> 448; — <i>Egfi Ferenc</i> 195—218	
Vigny, Alfred de.....	189
Virginia-k. 263, 397—403, 409—411	
Vitkovics Mihály.....	17
Voinovich Géza.....	257
Volf György 267—272, 397, 402—403, 406, 409	
Voltaire	139
Vörösmarty Mihály 15, 103, 105, 307, 315, 325, 364—365, 441,	

	Lap		Lap
464—474; — temetése 43; —		Winkler-k. 266—271, 273, 401,	
<i>Aludjatok szép álmaim</i> 465;		403, 408—410	
— <i>Árpád Zalán ellen</i> 465; —		Wujek Jakab.....41, 163, 167	
<i>Egyed Antalhoz</i> 465; — <i>El-</i>			
<i>hagysz</i> 465; — <i>Marót bán</i>		Zalár József.....261, 447	
465—467; <i>Marót bán</i> töredék		Zolnai Béla 24, 29—31, 133—	
471—474; — <i>Szép Ilonka</i> 5;		134, 138, 141, 156—157	
— <i>Szózat</i> 44; <i>Vigjáték töre-</i>		Zolnai Gyula.....402	
<i>dék</i> 467—471; — <i>Zalán futása</i>	15	Zrinyi Miklós 15, 19, 29, 43, 172;	
		— idilljei 486; — <i>A török</i>	
Wandza Mihály 151; — <i>Zöld</i>		<i>áftum</i>172	
<i>Marci</i>159		Zweig, Stefan109	
Weil Fülöp, <i>Der Deserteur</i> ...	154	Zsigmond Ferenc482	
Wilde109			

A DALIÁS IDŐK TERVEI S ELSŐ KIDOLGOZÁSA.

Tudvalevő, hogy Arany János a szabadságharc után fel-
dült lélekkel, nehéz körülmények között maradt. Nagy köny-
nyebbség volt rá nézve, mikor 51 tavaszán a Tisza-család meg-
hívta Gesztre, Tisza Domokos nevelőjének. Ezzel családja sorsa
biztosítva volt, maga szabad idejében dolgozhatott. Írt itt
nehány verset, melyeken nemcsak az évszám, hanem bensőbb
vonások is elárulják keletkezésük helyét.

Ilyen a *Hajnali kürt*, egy vadásztársaság rajza; ott állott
a kriptá dombjának oldalán «a dajka sírja». A gyermek és
szivárvány allegóriájában Domokos lehetett a rajongó ifjú
mintája, őrá gondolhatott, mikor, mint Erdélyi Jánosnak írta,
«azon eszmét akarta kifejezni, hogy vannak az ifjúi kebelnek
vágyai, fellegrárok, csalképek, melyekből később a való
kiábrándítja». Neki szól Domokos napra írt üdvözlő verse, e
parainesis, mely a születés és helyzet előnyével kötelességet
állít egyensúlyba.

Ideje és ereje javát nagyobb munkára tartogatja. Egy
hatalmas tervet és félben levő művet hozott magával e béké-
vel kecsegtető helyre, gondjai nagyjától szabadulva. E mű
Toldi középső része volt. Erre még Petőfi biztatta: «ha már
a fejét és a lábát megcsináltad, kötelességed a derekát is meg-
csinálni.» (48. ápr. 18.) Arany megfogadja a tanácsot; «meg-
próbálok elmélkedni fölötte. Annyi világos, hogy onnan nem
oly könnyű beszély-mesét venni... Költsek, azt mondom.
Majd meglátom. Meglátom, tudok-e repülni az Illosvai Péter
diák szárnyai nélkül» (ápr. 22.). Ettől fogva mégis ez állandó
gondja; amit közben ír, csak mellékrajz; képzeletében Toldi
alakja uralkodik, ő kopogtat szívéen. Hamar munkához is lát,
«még a forradalom idején, mindjárt... *Toldi estéjének* befeje-
zése után», mondja Arany László. (A *Hátrahagyott versek*
bevezetésében).

Toldi estéjéhez még volt egy-két jelenet Ilosvaiban; «ami
azonkívül fenmaradt: a nagyon mesés prágai kaland, az özvegy-
gyel való comicus jelenet, meg a sirrablás alávaló bünténye, —
semmikép sem látszott modern költői feldolgozásra alkalmasnak».
(*Toldi szerelme* előszavában.)

De ott volt a mozgalmas kor, annak eseményei közé el-
lehetett meríteni hőst. Toldy Ferenc már 1847-ben azt taná-

csolja: «Adjon... egy egész kort, annak minden társadalmi rétegeivel együtt. S a koszorú el nem marad.» (Okt. 1.). Váltig ismétli ezt; minden áron a magyar lovagkor époszát akarja Arannyal megírtni: «... Nem volna-e kegyed hajlandó Toldit Lajossal Nápolyba, Litva- és Oroszországba vinni... mik által a dolog... érdekét a történet felsőbb köreibbe vonatás által nemesbíteni és sokféle érdekes közbeszövésekkel tarkítani lehetne.» (51. ápr. 16.). Arany megnyugtatta: «Öröm volt... olvasnom Tekintetes Úrnak sorait... eltalálta gondolatim egy részét... A nápolyi hadjárat csakugyan befűzendő lesz, sok egyéb dolgokkal együtt». (51. ápr. 28.)

Eleitől fogva ezen az úton indul.

«Történeti, korrajzi s egyéb adatok a *Szép idők* című népies eposzhoz» felirattal egész nyaláb jegyzet gyűl fel nála; később ráírja: *Toldiana, tűzre való*. Tizennyolc nagy árkus lapot lepnek el gyöngybetűs kijegyzései. Szó van bennök a kor erkölcséről, a terjedő kétszínűségről, a fény és pompa fitogtatásáról. Összeállítja röviden Nápoly egész történetét, Endre királyfinak, Nagy Lajos öccsének megöletéseig, neje Janka által. Kivonatot készít az eseményekről Horváth Mihály nyomán¹, 1343-tól fogva; kiírja Endre elűtetését a nápolyi tróntól, Lajos anyjának útját Endre fiához, a bosszuló hadjáratot a fekete zászló alatt, melyen Endre képe van festve (*T. Sz. VII. 18.*), az igazságtételt; «Apor, másképp Laczkovits István vajda» kormányzóságát; a második had-utat; a pápa ítéletét, mely szerint Johanna *ellenállhatatlanul megbűvölve* lévén, a gyilkosságot meg nem akadályozhatta» (Horváth 44. l. *T. Sz. XII. 84.*); végre is, minthogy a pápát Johanna megbüntetésére rávenni nem bírta, a király a vétkest «a Nemesis lassú, de bizonyúan bekövetkezett bosszújára hagyá». (Horváth szavai, 44. l.) «És így végződik ezen nyolc éves viszály és háború, mely egy *regényes kalandként* szövődik be a nemzet életébe, minden jelentékenyebb közvetlen következés nélkül.» Ez Horváth felfogása. (U. o.) A költő aláhúzta e két szót: *regényes kaland*, s a történetíró felfogása nyomot hagyott képzeletén. Egyebeket is kiír Horváthból: «episodnak» a prágai kalandot, «a történet későbbi, de mitsem tesz». Kapva kap egyes részleteken Horváth jegyzetei közt. «Canosa ostrománál maga is ostromhágcsóra lépett, de a falakról reáhányt kövektől lesujtatott.» (Horváth 43. l. jegyz. *Toldi szerelme X. 65—77.*) Szeredairól Horváth azt mondja: (u. o., 2.) «mások szerint egy épen usztató *olasz ifjú* — «(tehát ellenség, ez jobb)» — teszi hozzá a költő. (*T. Sz. XI. 5—11 mégis magyar maradt.*) «Aversa falait is első hágta meg a vitéz király, holott egy

¹ *A magyarok története*. Pápa. 1842—46. II. kötet, 2. szakasz: Nápolyi események s hadmenetek.

nyíltól meg is sebesítettet». (U. o. 3. jegyzet, *T. Sz. XI. 104.*, másképen.) Látszik, mint kap meg a költő egy-egy részletet, mint szövi terveit már olvasás közben. Amit begyűjtött, annak hasznát is vette, nemcsak a félbemaradt első dolgozatnál, hanem évtizedek múltán, a végleges kidolgozásnál is, *Toldi szerelmében*.

Horváth Mihály azonban csak az események vázlatát mondja el, merő általánosságot, elevenítő részletek nélkül. Más forrás után néz tehát. Végigböngészi Budai Ferenc három testes kötetét, a *Magyar Ország polgári históriájára való lexicont*, mely a hagyományt sem mellőzi; épen ezért volt tárháza a költői tárgyakkal. Arany kiírja belőle Lajos uralkodásának történetét, főképen a bosszú jelenetét. «Hogy Aversa városához érkezett, mellyben András halála esett vala, ott ment az ő tiszteletére *Durazzoí Károly*, akihez ment volt feleségül Mária, a Johanna testvére, az a Mária, ki hajdan magának Lajosnak volt eljegyezve. Titkolta itt egy kevés ideig Lajos azt az irtózást, mellyet ezen szomorú helyen András emléke támasztott benne, — és némelly fő embereket asztalához méltóztatott, Károlyhoz is nagy lebecsátkozással viseltetett. Vacsora felett egyszer véletlen kifakasztja bosszús indulatját, Károlynak szemére hányja, miképen állott el ő tőle Johanna mellé, stb., mindaddig, míg egyszer őt elfogatja, Latzk István gondviselésére bizza, másnap reggel fejét véteti.» (Így mondja ezt el *T. Sz., XI. 122—136.*) Lajosnak Máriával volt jegyességét is fölveszi a költő, mi Lajos érzelmi világához ad színt, s még bosszujába is beleszövődik (*T. Sz. XI. 42—46.*). Budaiból is kiírja, hogy a királyt Canosa ostrománál, «mikor a lajtorján igyekeznek fel a vár falára, úgy találták kövel, hogy a vár árkába letántorodott». Nála olvassa, hogy Tarentói Lajos párviadalra hívja ki a királyt (*T. Sz. X. 80—81., XI. 91., stb.*); itt is olvas Szeredai esetéről, s hogy Aversa alatt Lajos lábán nehéz sebet kapott, «mely miatt nehezen hozhatták őt vissza a doctorok a halál révéről». Mindez részletesebb, színesebb Budainál, s a költő megbecsüli a hagyomány morzsáit. Azt is őnála találja: «Épen akkor Jubilaeum tartatott Rómában»; elment oda Lajos is, négy mérföldre elébe mentek Róma előkelői, «sokféle muzsikussal», «a nép őt Róma urának kiáltotta, de ő e titulust el nem fogadta». «A pápa palotájában volt az ő szállása.» (Ez is be van szöve *Toldi szerelmébe*, XII. 82.) Többnyire kivonatosan jegyezget ki, ritkán szóról-szóra. Kiírja Budaiból Endre életét s halálát. «András holttestét, minek utána egynéhány napig temetetlen hevert volna, egy nápolyi nemes ember temettette el.»

Toldiról semmi újat sem talál, csak azt olvassa róla itt először — szerencsére későn — hogy «nógrádmegyei fi lett volna, ... de mindenek bizonytalanok ő felőle.»

Ezután azok életrajzait veszi sorra, akiket Ilosvai névszerint említ. A névsorban ott van Hédervári Kont «vagy Tót» Miklós, kit Lajos táborának egy részével előre küldött, meg is vette Aquilát Lall kapitánytól alkun. Ehhez később Arany odajegyzi: «Ezt Szalay másképp írja. Kont csak később jön, ez a Miklós a nyitrai püspök.» Ennyire pontos apró részletekben is. Kiírja Drugeth Miklóst, Bebek István és György egész családját, Szudár Pétert («György, kit Ilosvai említ, később élt»); ott van a sorban Lindvai Szécsi Miklós, Kanizsai Lőrinc. Egy névsor: *Azok nevei, kikről áll, hogy Lajossal Nápolyban voltak*; utánok: *Jelen lenni költetnek*; harmadik névsor: *Kik voltak még jelen v. lehettek Nápolyban*.

Sorra kijegyezgeti a főbb szereplők életrajzát. Legbővebb a Latzk v. Latzki Istváné; ebben is el van mondva az ítélet-vacsora, még részletesebben. (*T. Sz. VIII. 78. XII. 43–44.*) Laczfi Dénesről kijegyzi, hogy Sumpna v. Summa alatt «nem lévén a magyaroknak lajtorjái, Dienes egy német ember vállára hágott és onnan a kőfal tetején egy gerendába kapaszkodott». (*T. Sz. XI. 79–81.*) Itt van Rozgoni László neve, ki Aversa alatt jus gladiit kapott; Budai egész sereg Rozgonyit sorol fel; kiterjedt család volt abban az időben, de történelmi alak nem volt köztük, így a név épen alkalmas a költött Piroskának. Itt van a két német vitéz, Wolfard (*T. Sz. 4.*) s öccse, Konrád, négyezer harcos kapitánya, ki Bariban felázadt a király ellen. Telegdi Csanádon két ízben feküdt az ország igazgatásának gondja: először, midőn Erzsébet, másodszor, midőn Lajos járt Nápolyban.

Szó van a jegyzékben Korotnoki Lengyel Péterről, kiről Budai azt mondja: «Nápolyban hadakozott. Még itthon létében valami Barbaréth nevű ember öt perbe fogta és az Ország Bírája előtt calumniában convincálta. Ezt a szennyet annyira lemosta magáról Péter nápolyi maga forгатásával, hogy Lajos király egy 1350. eszt. Aversa városában költ királyi levelével ötöt és maradékit ezen vétek büntetése alól felszabadította.» E sorok mellé *később* odaírja a költő: «Zách Felicián utódjául költetük, hogy azon történet elbeszélthessék s így egyszersmind Lajos emberséges szíve, ki a halálos büntetésnek a fiakra átvitelét megtiltotta, ez alkalommal kitűnjék. Igaz neve Korotnoki, azonban Lengyel név alatt jár, míg bravourt nem csinál.»

E sorokban a kobzos alakja rejlik. Amit Arany olvas, így ölt mindjárt tervébe illő alakot.

Látni való, hogy ugyancsak megfogadta Toldy Ferenc tanácsát s alaposan neki készült a korrajznak. Ez azonban nem a nagyobb része volt a tervnek, nem is a nehezebb. Bajosabb volt Toldi életét rajzolni, vagy inkább költeni. A költő maga azt mondja: «Azzal hamar tisztában lettem, hogy ha II. részt írok, ez nem lehet a nélkül, hogy hősem

hatalmas physicumát a szerelem convulsiói közt is fel ne mutassam.» (*T. Sz.* előszó).

Ilosvai ehhez még mottónak valót is szűken adott, a költő először azokat is népdalokból válogatta össze. «Kénytelen valék jobbadán a pusztá képzeletből meríteni s Lajos korabeli történeti háttérre fektetni» — írja Toldy Ferencnek (51. ápr. 3.).

Csakhogy bökkenő volt ám *Toldi* első részének végén ez a két sor: «Nem is lőn asszony nyúl tartós barátsága, Azután sem lépett soha házasságra.» Így nem maradt Toldi előtt más út, mint oktalan üres kalandoké vagy a szerencsétlen szerelemé. Arany ebben is veszedelmet látott. «Népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem — írja. — Mit mondana a nép például oly *meséről*, hol a hős sokat küzd a királyleányért s utoljára is — elveszti? — Mindazáltal megkísértettem ily tervet nagyjában összeállítani, s megírtam az I. éneket» (*T. Sz.* előszava).

Ezen meg is érzik, mint Arany László mondja, «az első két résznek naiv üdesége» (a *Hátrahagyott versek* előszavában). Valóságos idill. Lajos király a népmesék ösvenyén indul, álruhában járva az országot — ezt Horváth említi — s vankos alatt hagyja pecsétes írását. Rozgonyi házátája és vendéglátása egy köznemesi kúria, a mult idők ölébe téve; Piroska a kútnál, aztán amint kimossa a kancsót, borért megy, vacsorát főz, megveti a vendégnek az ágyat: Szép Ilonka párja, egy magyar Nausikaa. Ez ének tökéletes; épen is hagyta a költő, valahányszor új kidolgozásba kezdett, csak Piroska ébredő szerelmét festette bővebben.

Úgy látszik, négy ének készült el egyhuzamban, mire a szabadságharc megállította tollát; e négyen kíván változtatni később. Egy *Pro memoria* felíratú félárkuson följegyzi a további terv vázlatát és felosztását tizenkét énekre — néhány odavetett gondolattal együtt.

A kész II. énekbe a harcjáték készülletei közé a keletkező szerelem leírását akarja beszőni, a III-ba bővebb festését a viadalnak, melyben Toldi elüti a győztes Holubár kezéről Piroskát.¹

A költő már itt mérlegre állítja a főalakok hibáit s bűnhődését, érezteti az erkölcsi törvény kényszerűségét, a végzet acél kapcsai közé szorítva szívöket. «Éreztetni kell az olvasóval — úgymond — hogy Toldi jogtalanul nyerte el Piroskát, különben e miatti szenvedése tragikus hatást szülne.» «Így Toldiban hiba, hogy szerelme jogtalanná teszi s lakol érte bezzeg.» Még a királyban is hibáztatja, «hogy kedvez Toldinak» s új viadalra bocsátja, «miért derék vitézét oly sokáig nélkülöznie kell». «Rozgonyiban hiba, hogy leányát szíve megkérdezése nélkül

¹ A IV. énekre esztétikai változtatások vannak tervbe véve, de az aligha volt a *Daliás idők* első dolgozatában ránk maradt IV. ének.

harcjáték kockájára, vásárra teszi: «lakol érte, mert elveszti leányát». Piroskában a könnyelműséget hibáztatja, mi «nőben legkegyetlenebbül bünteti magát.» Holubár végre úgy is, mint hölgyrabló, úgy is, mint neje gyilkosa, megérdemli sorsát.» Ebben a legrégibb feljegyzésben tehát Holubár a Toldi vetélytársa; elrabolja Piroskát s — nyilván Toldihoz való hűségeért — megöli.

Ez az egyszerű terv hamarosan megszépül. Ugyane lapon írónnal «Nevezetes változtatás»-képen ez van följegyezve: «Toldi sokáig keresi az elrablott Piroskát... Végre feltalálja a kis sziklavárat Csehországban. Megvíja azt, csaknem egyedül. Ott találja Piroskát. Holubár nejevé tette azt. A nő magamegadás a sorsnak illy esetben mind jellemzőbb, mind természetesb, így szebb, mintha halált venne fel az ember.» Ezt egy közbeszúrás még jobban hangsúlyozza: «Piroska megadta magát a kénytelenségnek, s kötelességét teljesíti, mint illik *akkori* magyar hölgyhöz.» Ez az erkölcsi vonás átjut a végleges kidolgozásba is. Ennek kedvéért a költő enyhít Holubár alakján. «Szereti Piroskát. Lemondott a rabló-kalandokról, — becsületesebb uton, harci zsold által akarja keresni kenyerét. Ezt Piroska eszközölte».

A mesét a vázlat így folytatja. «Toldi ezt megtudván Piroskától, ajánlást tesz, hogy megöli hadban Piroska férjét s elveszi. De a nő, mint nő, ezt ellenzi. Sohasem leszek nőd, mondja, ha kezéd által hull el férjem. Ha történetesen elvész más által, akkor igen. — Így válnak el.» Ez a szerelembontó akadály is átmegy *Toldi szerelmébe*. «Toldi vissza megy Nápolyba. Épen jókor, szükség van rá, mert a vasvitéz pusztít kegyetlenül s a magyarok szerencséje hanyatlóban. A király betegesen fekszik. Toldi megösméri Holubárt a vasvitézben, de nagy küzdés után megállja, hogy ne víjon vele.» Hanem egy borzasztó éjjel ő is a harcba vegyül — s megöli Holubárt. A magyarok győznek, Toldi siet Piroskához. Kénytelen megvallani, hogy férje az ő keze által esett el. Piroska megmarad feltételében. Apjához vonul Magyarországra, s mint özvegy éli le napjait.» Más helyt: «Klastromba megy.» «Toldi-agglegény marad.» Ily mese zsongott eleinte a költő fejében, már csirájában változva, nemesülve. Látszik, hogy a terv a másik két részhez közel fogamzott. Az első résszel szorosan összekapcsolja Holubár alakja, ki az ott levágott cseh bajnok testvéröccse, s mintegy a megölt vitéz bosszujával üldözi Toldit egész életén át. Csakhogy főcselekedete, a leányrablás, durva, egész alakja visszatetsző, s nagyon is sok helyet fog el ez idegen. Toldi minden vitézsége csak egy tartós párbaj vele.

Ki van építve a kapcsolat *Toldi estéje* felé is, a lovagi vitézség lealkonyultához. A *Pro memoria* szerint: «Holubár személyesítője a hadi kalandoknak, melyek Toldi és minden

hasonló személyiség boldogságát elrabolják.» Ezt az árnyalatot a költő később elejti, mert nem illenék a korba; itt ellentétül állt volna Toldihoz, a ki boldogságáért küzd. — Egy másik feljegyzésben Toldi harcra kél két nápolyi vitézzel, Toldi egyiket elejti, a másik megfut; kiderül, hogy az az elesettnek neje, ki páncélosan együtt járt férjével; «ez hatja meg Toldit, hogy megutálja a hadi életet és házi boldogságra áhítozik.» Ez a vágy fokozná ugyan Toldi balsorsát, de gyengítené harcos természetét; a mellett az első rész fiait kesergő özvegyasszonyára emlékeztetne, el is maradt végkép. A páncélt viselő amazont később tréfásan szerepelteti Anikóban. Elő volt készítve az öreg Bence fiatalkori szerepe e megjegyzésben: «Egy eszme! A fiatal Bencében folytonos iróniáját adni Toldinak!» Ez az ötlet megélt s kidolgozásról kidolgozásra fejtett, a *Toldi estéje* humoros alakja felé.¹

Legbecesebb része a költött mesének Piroska alakja, sorsa, lelki rajza; ez nagyjában már itt kikristályosult, kivált erkölcsi magva: a hitestárshoz való hűség, a női tisztaság érzése; de árnyékba állítja alakját, hogy élettársa Holubár. — Toldi alakja sokkal vázlatosabb még. Sorsának balra fordulása inkább Holubár gonosz tetteiből, a leányrablásból folyik, mint saját hibájából. Nagy harcokat vív, kevesebb belső küzdelmet. A történeti eseményekben nincs döntő szerepe, a «vasvitéz» mellett maga is szinte mesebeli hőssé válik.

Amint Toldi országokon keresztül keresi Piroskát s egy-maga megvív egy várat: egészen népmesei, a mesékben keresi így eltűnt kedvesét a királyfi. A költő általában a népmese és néphiedelem vonásaival igyekszik meghittebbé tenni leleményét. Egyik följegyzés így szól: «A banya három ízben jó. Először P. megmondja apjának. Apja megtiltja. Másodszor a banya leírja a vitézt, úgy hogy T.-hoz hasonló. — Akkor *nem mondja meg*. — Harmadszor elmegy.» Ily csalárdsággal ragadja el Holubár. Ez egyszerű csel, a banya alakja s a hármas fokozás tisztán népmesei. Az elrablás előtt Piroskának vén szolgája a sellőkről mond regét; ehhez ki van írva Lugossy értekezéséből két sor verstüredék, az Új Magyar Múzeumból (III. k.).

Budainál olvassa, «hogy Andrásnak az édes anyja egy gyűrűt adott volna, mellynek az az ereje volt, hogy neki sem mérge, sem fegyver nem árthatott és ezért kellett kötéllel próbálni az ő megfojtását». E sorokat kijegyzi, alá is húzza. Budainál rábukkan Isolda nevére s alakjára. Ez jó familiából való magyar asszony, András hertzegnek dajkája, ki véle

¹ Odavetve egy-egy kép, leírás magva is felőlilik. «Szép még a halál után is. Nem egyszerre hal meg, halála csak kezdete hervadásának, — mint a virág, melyet kívágnak, de még azután is szép, — csak idő múlva veszt el kellemeit.» — Ez a kép belegyökerezett az elgondolásba; I. T. sz. VI. 76.

Nápolyba is elment. Ott volt Aversában a végzetes éjtszakán: a királyfi kiáltozására zajt ütött, lámpát gyújtva, be akart menni Endre szobájába: majd 'némely Barátokkal' a holttestet egy templomba vitte s reggelig őrizte.

A költő képzelete vele szövi tovább a gyűrű sorsát. A róla kiírt sorok mellé odairja, hogy Isolda levonja a halott ujjáról a bűvös gyűrűt, később történetből találkozik Toldival, «s mint anyjának barátnéja, a gyűrűt neki adja. Toldi sértetlen lesz, — azonban épen ez elunatja vele a háborút, hol semmit sem kockáztat. A gyűrűt tündér-kedvese elkéri tőle, de midőn elhagyja a szigeten, a tengerbe utána dobja, — s elnyelik a hullámok. Ezután még nagyobb kedvvel ví Toldi, mint azelőtt». Máskori írással ez van alája írva: «Sem Isolda, sem Toldi nem tudja a gyűrű erejét, mert Endre még neki sem merte megmondani, árulástól félvén.» E tündér-szerelem játéka Odysseus és Aeneas kalandjaira emlékeztet, a gyűrű az olasz eposzok bűbájosságaira, épúgy, mint a férjét követő amazon; Tassót olvasta is fiatal korában. Utóbb az egész följegyzés keresztül van húzva. Isolda egész alakja egyetlen egy sorra zsugorodott össze a *Daliás idők* I. dolgozatában. (IV. én. 20. vsz., 2. sor.)

Be lett volna szöve valahol az istenítélet, ezért küldi meg Szilágyi István (1850. dec. végén) a Tudománytár két kötetét s benne Kállay Ferenc tudós-társasági tag értekezését: *Törvények' és szokások' históriai hasonlatosságai, némi tekintettel Magyarországra:*¹ itt többek közt a tüzes-vas próbáról van említés, a második részben az igazság megbizonyító, istenítéletszerű viadalokról (ordalia). De a fejtegetésből nem lehet kivenni az eljárás szokott módját — írja Arany (51. jan. 18). Ezt is elhagyta hát, azért is, mert Horváthnál ráakadt, hogy «az istenítéletet Lajosnak még apja eltörölte. Tehát idejében illyet irni nem lehet». («Böngészet Horváthból» feliratú kijegyzései közt.)

Minde csodálatosságokból nem tartott meg később egyebet, csak amit Ilosvai kötési lapjára vetett oda ironja: «Toldi új lova táltos volt, azért ellopátása csodás hatással bír. Neve a lónak Pejko, Pirkó »

A történelemből is örömet ragadja ki a színest, rendkívülit: a Vezuv kitörését, a pestis dúlását. A történeti részre egészben nagyszerű epikai gondolatot terít. «A fatum nagy eszméjét szerencsén ki vinni.» Ezt a fátumot *Pro memoria* följegyzése szerint Károly idézte az Anjou-házra, egyrészt a Konradinon, másrészt a Zách-családon elkövetett vértettel.

¹ Tudománytár. — Közrebocsátja a Magyar Tudós Társaság. Szerkeszti Schedel Ferenc, az 1837. évi folyamat már Luczenbacher János. Kállay értekezése bő munka; az 1835. évi kötetben a 29—75. lapokra terjed, a 37. évi-ben a 261—311. lapokra.

«Lajos, *erénye által* saját *személyére* nézve kiküzdí magát a fátum alól», de öccse halála ebből foly, azért nem lehet megbosszulnia. «Lajos, mikor ezt megtudja (álomlátás), a fátum ellen nem küzdhetvén, nemesebb bosszút áll: *visszaadja országát Johannának.*» Úgy hiszem, ez egészen *epikus szellemben* van.¹ A fátum eszméje a klaszikus eposzok hagyományára. De a meggondolt Arany a tíz-parancsolatra is hivatkozik: meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad- és negyed-iziglen; hivatkozik a hagyományra is, Dlugossra, hogy a magyarok maguk tartották a Zách-eset óta: «Omne felicitatem ab illis et regno eorum defluisse et innumeras clades et vastationes a barbaris in illos recidissem» (Lib. IX. p. 1005.) «Vajjon hibáz-e a költő (ki nem historicus), ha a nemesist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetségére fordítja?»²

Ez hatalmas epikai felfogás, kár, hogy nem a hősrre vonatkozik; így a helyett, hogy emelné, inkább háttérbe nyomja alakját. Ezért lesz, hogy e gondolatnak később csupán csökevénye maradt, Erzsébet öreg királyné önvádolásában. (T. Sz. VII. 28–30.)

Az egész elgondoláson a monda szelleme uralkodik, azt akarja pótolni a költő történelmi és népmesei elemek vegyítésével. Erre az útra nem merőben képzelete csábította, hanem részben az epikai hagyomány, másrészt Horváth Mihály felfogása, ki az egész nápolyi hadjáratot csupán, regényes kalandnak nézi; nem kevésbé másik forrása, Budai, kinél e felfogáshoz tápot s adalékokat talált. Mindez olyanformán elegyül, mint romantikus költőinknek a magyar előidőkről szóló rajzaiban, s kevésbé illik akár a költő józan génuszához, akár a két készen lévő *Toldi*hoz.

Nem is sokáig haladt e csapáson. Emlékeztetőül följegyzí a tervet, de már változtatással, s mikor megint munkához lát, új úton indul. A négy éneket nem veti el végkép, hanem átdolgozza; reánk már ebben az alakban szállt át. Csak az I. ének marad változatlan, «az ovum, miből a mű kikel.» (Arany szavai a *Pro memorián.*) Kézírása is csak ennek a régi, a többi újabb, egyforma a további, új résszel.

Ez az új munka, a *Daliás idők* fennmaradt első dolgozata, már más tervén épül.

1850 elején már dolgozik rajta; május 7-ikén írja Szilágyi Sándornak, hogy idejét főleg e költői beszélyre fordítja, mutat-

¹ E gondolat csírája Fesslerben van, de csak ennyi: «So musste Carl des I. unschuldiger Urenkel Andreas in seinem neunzehnten Lebensjahre endigen, und den Untergang beginnen, welcher im Rate des Schicksals wegen der an Conradin begangenen Raub- und Blutschuld über das ganze Haus von Anjou verhänget war.» III. 214. l.

² A fátumról Lajos életrajzánál még ez van: «Itt (Aversában) jelenik meg álmában D. Károly, s felfedi előtte a fátumot, nagylelkűvé teszi Johanna iránt.»

ványt is kész belőle küldeni az *Emléklapok*ba. De erre nem került sor. Ez év őszén, a szünidőben, Szalontán járt látogatóban Szilágyi István (dec. végi levele); akkor megmutatta neki, min dolgozik. Szilágyit furdalja «Lajos tette a fiúsításban» (lev. dec. végén). Erre azért volt szükség, mert így a király közelebb lép Piroskához és a frigyhez, sorsáért reá is felelősség hárul. A költő már tudott egy fiúsításról: Losonczy Istvánról éneklő Tinódi, hogy szolgálatjáért a «felségös királ minden várait engedé leányinak, — fiakká tevő ő sok jószáginak»; ezt Arany is átvette *Losonczyjába*: «A király felfogta özvegyét, árváját, — Lányágra bocsátá a sok szép maradtat.» Neki ennyi példa elég is lett volna, de Szilágyi kutat, búvárkodik, hogy Lajos korából találjon adatot, példákat. 51. július 5-ikén ír is három fiúsító donationalis leveléről «ellent nem állhatván az országnak szokásbeli ellenkező törvénye». «Tehát mindent önfejtől tett» — mutat rá Szilágyi, még teljesebb igazolásul a költeménybeli cselekedetének. «Ez, barátom, a spiritusnak egy neme. *Spiritus flat, ubi vult.*» «Ha te ezt felhasználhatnád... nyer a mű» — mondja. A hű barát most is buzgón segít, amiben tud. Nála sürget adatokat a költő a vitézi torna rendjéről (51. júl. 5.); ezzel Szilágyi nem boldogul, s Arany kénytelen beérni annyival, amennyit Kállaynál olvasott, azonfelül maga írt ki valahonnan, ezek szerint megy a III. énekben a bajviadal, a baj-mester dolga (ő fordította így egyik kijegyzésében a Tournier-Vogtot).¹

Szilágyi István megint szorgalmasan küldözi a könyveket. Útnak indítja. Székel István könyvét, *Cronica ez világ jeles dolgairul*; ez elmondja a nápolyi utat. Szilágyi figyelmezteti a dőghalál, földindulás említésére; «ettől féltében sietett Lajos haza.» A földrengést a költő néhány külön álló stanzában ki is dolgozta. Küldi Fessler 3-ik darabját; Le Bret-től Itália történetét, saját könyvei közül *Nagy Lajos védelmét*,² s atyjának egy könyvét, *Neapel und Sicilien*;³ «kár, hogy a rezek

¹ Kállay értekezésének második részében megemlíttette a párviadalt, Holmgangot, s hogy azt nálunk lóhátról is vívták: hogy «a' segédek tiszté volt a' bajviadal' helyét is megnézni, valljon az egyenlőképen alkalmas-e mind a' két félre nézve, s' előre gondoskodni, ne hogy a' szél vagy nap-sugára miatt egyik inkább szenvedjen, mint a' másik»; azt is, hogy, a' bajviadalt a' királynak kellett bejelenteni s tőle engedelmet nyerni' (295. 297. l.) Tanulmánya első részében említi a pristaldust — az istenítéleteknél vigyázó hatósági személyt; ez Aranynál a *Tetemenre hívásban* jelenik meg.

² *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a nemzeti nyelv ügyében.* Tekintetes tudós Schwartzner Márton ír vadjai és költeményi ellen írta Horvát István. Pesten, 1815.

³ *Neapel und Sicilien.* Ein Auszug aus dem grossen und kostbaren Werke: Voyage pittoresque de Neaples et Sicile de Mr. de Non. Mit 8 Kupfern. Sechster Theil. Gotha, bey Carl Wilhelm Ettinger, 1794. A penészes ó könyvbe bele van írva: Samuelis Szilágyi Jenae. 1851. febr. 1. Szilágyi Aversa topographiájához ír ki adatokat.

kivesztek belőle.» (1850. dec. végén írt levelével.) E kettő ma is megvan a költő könyvei közt, de semmit sem merithetett belőlök. «Fesslernek még legtöbb hasznát lehet venni», — írja barátjának, 51. jan. 18. Ebből mégsem készít jegyzeteket, mert kötete kéznél van. Mindössze annyit jegyez fel Ilosvai belső borítékján: «Hadra felhívás. Fessl. 653. l.» — ott a véres kard körülhordásáról van szó. Ott van Fesslernél az egész történet egybefüggőn, szélesen kitergetve, Budaihoz képest egy és más bővebben, egy-egy új vonással. Ysold alakja a végzetes éjen (213. l.), a fekete zászló Endre halálfejevel, Lajos király római útja és Rienzi, megsebesülése Aversa előtt, Durazzó Károly vége, Szeredai esete (név nélkül, 309. l.), Wolfhard, Conrad, Werner; a pápa felmentő ítélete, a (korábbi) földrengés, melynek leírásából átvessz vonásokat.¹ Ekkor forgathatja jobban a krónikákat a részletek kedvéért; a kézirat alján feltűnik Thuróczi, Oláh Miklós neve, hivatkozik a *Dubniczi krónikára*, többször Galeottira, kinek művét Schwandter II. kötetében már 46. szept. elküldte neki Szilágyi István. Beéri vele, ha ezekben annyit talál, hogy Lajos király kissé hajlott vállú, vagy hogy nálunk tornán is hegyes láncsa járta. Podhrásky *Budai krónikájából* följegyzí: «Lajos idejében a magyar király, midőn valakit vitézzé avatott, övvel ékesíté fel».

A főbb szereplőket egymás mellé állítja egy kronológiában, Ilosvai példányának bekötési tábláján, a belső fehér lapon; ezzel maga előtt akarja őket szemléletessé tenni.

«Károly nőszik 1320; † 1342, Lajos születik 1326, Toldi 1320, Endre (hihetően) 1327, † 1345 (18 éves), Endre és Johanna 1343 (16 évesek). Első hadjárat 1347/8. Fekete halál 1348. Második hadjárat 1350, Toldi 1348 = 28 éves, Lajos 22 éves, Lajos † 1382 (56 éves).

A költő most elhagy minden mesebeli és babonás vonást; ha az első tervnél szabadjára bocsátotta képzeletét, most szigorún ragaszkodik a történelemhez.

Népdalsorok helyébe megint Ilosvaiból keres mottókat. Egész elgondolása megváltozik. «Érezve, hogy maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekvény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjáráthoz akartam támasztani, oly módon, hogy Toldi szerelme annak mintegy epizódja legyen:

¹Fessler III. 198. «...gewaltiger Sturm, begleitet von anhaltenden Blüten... brachte das Meer in Aufruhr... stürzte... Gebäude nieder... Schiffer litten Schiffbruch mitten im Hafen... Der grosse Tag des jüngsten Gerichtes schien da zu seyn. Die frechten Sünder bekehrten sich... alle Feindschaften versöhnt.

A földrengés töredékben: csattog szakadatlan...

fellázad a tenger... torony, ház, reng belé... a hajósok népe hajótörést szenved a... révbe... Azt hínék, jelen van az ítélet napja. Szánjábanja bűnét az istentelen is, Megbocsát egymásnak halálos ellen is.

azért neveztém, általánosabb címmel, *Daliás időknek*. Tehát egy epos (quasi népies epopoeia), benne Toldi a kiválóbb hősök egyike, s az ő kalandjai, szerelme egy nagy episod.» Így mondja el maga a költő az új tervet, harmadfél évtized múltával, a megérett műnek, *Toldi szerelmének* előszavában. Az első terv Toldi életét csak történeti háttérre akarta fektetni — most epizóddá vált a történelmi részben. «Címe nem volt már Toldi.» (U. o.).

A tartalommal megváltozik az egésznek műfaji jelleme s elnevezése is. Eleinte Petőfi és Szilágyi Sándor előtt költői beszélynek nevezi (P. 48. ápr. 22., Sz. 50. máj. 7.). Toldy Ferenc előtt most népies eposznak (51. ápr. 3.). A népiességet mindig szeme előtt tartja; midőn e részből Gyulainak felolvas, akkor is arról beszél: «leginkább szeretné, ha a ponyván kaphatna hirre, akkor nagy és állandó közönsége lenne, s milegtöbb, maga a nép.»¹ A másik két *Toldit* is oda szánta volt.

Szembeötlő a változás a cselekvényen. A költő ritka szerencsével tudja újból megleveníteni az első rész hatalmas, szenvedélyes Toldiját. A lovagi szabályokhoz nem tört, duzzadó erejű hős harcjátékon sem érti a tréfát, felindulásában ott is halált osztogat; mikor látja, hogy *egymás után* három viadalban mind Holubár győzött, és így ő a nyertes, látja a könnyekre fakadó Piroskát: szenvedély és düh egyszerre támad fel benne, mit sem adva a vitézi torna törvényére, neki ront a győztesnek s levágja. Ezzel Piroška is, az egész mű is megszabadul Holubártól, csakhogy viszont egy halálos végű párbaj került ebbe a részbe is, szinte ismétlése a fiatal bajnok első hőstettének. De Miklós ezzel maga idézi fel sorát; amit elkövetett, lovagi törvény szerint gyilkosság; büntetését a király maga csak száműzetésre enyhítheti. Így Miklóst épen győzelme mindjárt meg is fosztja attól, ami harcra indította: szerelme tárgyától. Toldi kardjában egyúttal a tragikum pallosa villámlik, s ez rajta üt sebet. Gyulai a költő felolvasásából első hallásra mindjárt észrevette, hogy itt az epikai erő magasabb fokon jelenik meg, mint az első részben, mely inkább költői beszély, s az idilli képek és kedélyes jelenetek mellett ott áll a tragikum is. (*Erdélyi úti benyomások*.) S mindezt a költő úgy szólván egyetlen vonással, néhány strófában érte el, mindjárt a II. énekben, hogy ez rögtön ellentétbe forduljon az elsővel, s egyszersmind megvesse az egésznek alapját. Mennyire a régi Miklós ez, aki nem ad halálra és száműzetésre, s naiv bizalommal egészen természetesnek veszi eljegyzésüket, biztosnak a jövődő boldogságot.

Riedl az egész töredéket 'derűs eposnak' nézte, melynek tervére csak leányának halála után borult volna rá a költő 'lelkének árnya'. Igaz, Arany gyönyörűséggel merül el az

¹ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*.

idilli képek festésébe, mintegy tartóztatva hősétől, magától a sötétebb sors megindulását. De Toldi vétsége és száműzetése, mire Riedl ügyet sem vet, előre veti árnyékát.

A munka gyorsan ment. Eleinte két esztendő t szánt rá. Tompa legalább ezt írja 51-ben, Szent György napján: «Ha elkészited két év alatt, jó, ha 6 alatt, úgy is jó». (Kiadatl.), 51. áprilisában azonban arról tudósítja Toldyt Arany, hogy már szinte az ötödik énekig előhaladt. Már a befejezésből, a művétől való búcsuzásból is szállinganak sorok a papírra. Ilosvai bekötési lapján belül oda rója:

Most, egyszerű ének, szállj Isten hírével!
Tápláltalak szívem legbecsesb vérével:
Pellikánfi vagy te, nem vagy büszke kócsag,
Tollaid, mint ezé, nem olyan kapósak.

Már a kiadás felől is gondolkodik, fametszetekkel. Tompa kételkedik e terv sikerében; «az csak ,elröppenő álomkép, csalódás', mint egy pataki chorusbeli énekben vagyon, — azt a magyar irodalom és nemzet kebelében soha el nem éred». (Márc. 27. kiadatl. lev.). Az I. ének ekkortájt közre is adja a *Losonczy Phoenix*-ben.¹ Májusban Gyulai előtt úgy számít, hogy «nyár folytán kész lesz»; ennyire bizott a geszti csendben. Meg is írja ott lelke békéjében a gyönyörű V. ének, amint Toldiné háztűznézni megy. E harmatos bájú jelenetben még egyszer felújul az I. ének idilli hangja, szeretteinek boldog reménysége, miközben Toldi már bujdosik. Méltó párja e jelenetnek, amint Toldiné a király anyja elébe készül kegyelmet kérni — de, mint *Toldi szerelméből* tudjuk, nem lágyíthatja meg. Látszik, hogy a költő szívesen időzik ily jeleneteknél, hol a való életet festheti.

Toldi sorsa most szorosabban kapcsolódik a történeti eseményekbe, mert a király már ott a vitézi tornán vesz hírt öccse balsorsáról, s a hős boldogságáról érezzük, hogy csak epizód. Toldi bujdosánál a VI. ének valósággal halmozza a történeti adatokat; el van törölve a tündér kísértése, helyébe történeti lehetőség lép: a lengyel király kedvesének, Eszternek csábítása; Toldinak ezen támadt felháborodása jobban érezteti Piroskához való hűségét, mintha merő harc tartóztatná.²

Mint alakult volna e dolgozatban Piroska sorsa, mily alak s minő események töltötték volna be Holubár szerepét — nem

¹ Érdeme szerint fogadják. A *Remény*-ben azt írja a *Phoenix*-et ismer-tetvén Atádi: «... minden bötűjében magyar, lelkünkhez szóló, természetes egyszerűségével megragadó, kifejezései sajátosságában egészen nemzeti» (209. l.)

² E részben a maga megjelölte krónikákon kívül fentiekre támaszkodik, III. 326., 330.; Eszterről a 430. lapon van szó; Küküllői idézeti részét Thurócziában a 315. lapon aláhúzta.

látni. Mielőtt a költő a mese-szövében e fordulathoz ért, megállott.

Ez időtájt olvasta, még Szalontán, Toldy Ferenc értekezését Ilosvairól, hogy 1746-iki kiadása hiányos, s hogy általában a Toldi-mondának egy nagy részét felhasználatlanul hagyta. A költő megörül ennek. Neki hasonlíthatatlanul többet érne, ha magából a monda-körből vehetné az anyagot. Megkéri Toldy Ferencet, iratná le neki a hiányzó verseket, mind pedig az egész Toldi mondát, teljes kiterjedésében, hogy tervét, ha még lehetséges, ahhoz idomíthassa, s küldje le Kovács úr által. «Ki tudja, mit, hol használhatok? építőnek, míg műve nem kész, az anyag sohasem fölösleges.» (51. ápr. 28.) Röstelt is volna «valami fönlevőt s felhasználhatót fel nem dolgozni.» (U. o.). Toldy Ferenc az első rész jeligéiből rájön, hogy Arany ösmeri a kérdéses tizenöt versszakot; szépen leiratva mégis elküldi neki értekezését, «e szép, de már csak romjaiban fenlévő tárgyról»; Dugonicst is készséggel leiratja, bár nem tud benne, amit használni lehetne (ápr. 16.). Később megküldi Ilosvairól szóló újabb értekezését¹ is: «Isten adjon kedvet, erőt és életet a gyönyörű munka befejezésére.» (Jún. 3., kiadatlan).

Segítség helyett Toldy Ferenc még kétséget oltott a költőbe. Ekkorra már olvasta az I. éneket a *Losonczi Phoenix*-ben. E kezdet, aggódtatná, «hogy Toldi nagyon korán fogatik a szent igába s ez által eleje vétetik számtalan érdekes szövődésnek»; de bízik a költő, találmányos elméjében (ápr. 15.). Nagy könnyen úgy akarna ezen segíteni: «A kedves Piroskának *suo tempore* meg kell halnia.» (51. május 2.) Aranynak erre már az első elgondolásban lélektanibb terve volt; meg is nyugtatja tudós barátját, hogy «a szent iga el is maradhat» (51. ápr. 28.). Eddig bizott tervéhez: «Ha a Toldi mondából kevés van, vagy semmi nincs is fel, azon felül, mit már ismerek, az engem, mint író, nem aggaszt» (Toldynak, ápr. 28.) — mégis csalódást érezhetett, mikor az Ilosvaitól remélt segítség cserben hagyta. Számított a hagyomány termékeny segédelmére; várakozás közben bizonyára újra mérlegelte tervét, s töprengő természetét kétségek ostromolták. Kovács látta Geszten, mint «tépelődzött azon a nagy tévedésén, hogy Toldit választotta népies hősének, akinek élete legnagyobbbrészt az udvarban tölt el. Valósággal megakadt abban a nehézségben, hogyan dolgozza ki az udvari élet eseményeit az ő népies nyelvéen.»² Egyik énekét kétszer is eltépte, beszéli Kovács, de arra rosszul emlékezik, hogy az a II. lehetett: az régen készen volt; az udvari

¹ Új művéből: *A magyar történeti költészet Zrínyi előtt*. Bécs, 1850.

² Arany gesztü idejére nézve Kovács János, a leghitelesebb tanu tollba mondta emlékezéseit Gyöngyösy Lászlónak. Kiadva IK. 1912., 416—18. l.

élet rajza a IV.-ben kezdődik, itt pedig sikerült, annyira, hogy strófáit *Toldi szerelmébe* is átvitte a költő. (II. 21—27.) Geszten ennél már messzebb járt.

A VII. ének közepén megállott. Mi állította meg?

«Az idő... nem volt alkalmas hosszabb költői dolgozatokra» — mondja maga; lelkiületére ez időszak «ólomsúllyal borult»: «1848-ig, három év alatt (pedig szellemnyügző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgozatot fejeztem be. E korból nincsenek töredékeim...» Az újabb évek nagyobb munkái, *Katalin* kivételével, rendre töredékben maradtak. «Hajtott a munka ösztön, de nem találtam irányomat. Az a derült nagyobb munka, melyben 1848 előtt hős-idylli képeket kezdtem rajzolni (*Toldi*), elvesztette rám varázsát.» (Az *Elegyes darabok* előszavában.) A nemzeti katasztrófa romjai közt, mikor lelke keserőséggel van tele, nem könnyű beleélnie magát a *Daliás idők* hangulatába.

Pedig ösztönzésben nem volt hiány. Tompa már a pusztá terv hallatára azzal biztatja: «...a hármás *Toldi*, ha kiviheted, az első magyar könyv lesz, az első nagyszerű *epos*, mert Vörösmarty költeményei, kivált *Zalán*, igen messze állnak attól... Zrinyi kétségen kívül jobb, de ez is nyelv és költői képességben természetesen hátra van a mai idők szüleményei mellett». (50., András napján, kiadatlan.) A *Phoenix*beli mutatványt pedig gyönyörűnek találja. (51. szt. György napján, kiadatlan.) Olvasára Toldy Ferenc is újból fellelkesül. «Kegyedtől én egy magyar Odüsszeát óhajtok ma-holnap olvasni. Az első *Toldi* egyik legszebb műve költészetünknek, azt senki sem képes meghaladni, csak ön» (ápr. 16.).

Másnemű elismerés is bátoríthatná. Nehéz abban a korban költői műre kiadót találni; Tompa folyvást panaszkodik, regéit ingyen is odaadná, csak valaki kinyomassa. S íme, a *Daliás idők*ből alig lát napvilágot az első ének, Nagy Ignác tüstént ír a költőnek: «Könyvkiadó társulat elnöke vagyok. Ha önnek sajtó alá bocsátandó nagyobb költeménye, vagy apróbb kiadatlan gyűjteménye van, méltóztassék azt mielőbb hozzám utasítani és díját meghatározni, én tüstént fizetni fogom.» (51. ápr. 12. kiadatlan.) Ő Tompát is felszólította, de a társulat rövidesen megbukott. (Tompá, Aranyhoz, júl. 13. kiadatlan.) Ősszel Heilprin miskolci könyvkereskedő tudakolja Tóth Endre útján, ki örömet vállalkozik e megbízatásra: mi szándéka a művel, melyről Heilprin Léva-ytól és Jókaitól azt hallotta, hogy alkalmasint be van végezve. (Vatta, 51. okt. 25. kiadatlan.) E nagy várakozás Aranyra inkább csüggesztően hatott; a kiadott rész becsével együtt fokozta szemében a folytatás nehézségét, s ez habozóvá, késlekedővé tette.

Gyors munkához szokott alkotó kedve zsibbadni kezdett. «Nagyon megszoktam — írja művéről, Szilágyi Istvánnak

(51. jan. 18.) — s nálam valamely művem megszokása után következik a megúnás. Igazán, nálam addig kell ütni a vasat, míg meleg. Ezt már több ízben tapasztaltam, amit hevenyébe kivittem, *kiment*, amivel sok komédiát csináltam, rendesen bele-sültem. Nem csodálom, hogy Virgil tűzbe akarta dobni könyvét, min tíz évig rágódott; az ember a legszebb gondolatokat annyira megszokja: hogy végre semmi szépet sem talál benne.» Mély megfigyelése ez az alkotó természetnek. Nem ritka eset, hogy a hosszan tengődő terv kihűl, a kohó tüze kialszik a késlekedésben, mielőtt az érc formába ömlenék: túlságos lassú érlelés alatt elsorvad a kidolgozás ingere, ha munka közben is nem kecsegtet a lehetőségek közt való szabad válogatásnak meglepetése, a képzelet játékának gyönyörűsége, mikor a szellem kidolgozás közben is alkot, s nem a gondolatban már kitaposott gyalogúton mendegél. A művésznak szüksége van nagy tervei közt egy-egy kisebb munkára, mely játszva halad s a befejezés örömében részelteti.

E kettős lelki szükség is oka, hogy a *Daliás idők* kidolgozása a VII. ének elején megszakadt. Nem a költő munkakedve vagy épen tehetsége apadt el, hiszen rögtön új tárgyak felé fordul: egyik kész mese anyag, csak alakítást kíván, játékosan siet a befejezéshez, ez *Joku ördöge*; a másik, nagyobb tervben a kor keserű hangulatát fejezi ki, mely régóta felgyült benne: ez *A nagyidai cigányok*.

VOINOVICH GÉZA.

MIKES KELEMEN MÜVELTSÉGI FORRÁSAI.

(Első közlemény.)

Mikes életrajzát és munkáinak méltatását több mint egy emberöltő előtt írta meg Toncs Gusztáv (1897)¹, frissiben azután, hogy Császár Elemér, doktori értekezésében, a *Törökországi levelek* keletkezésének történetét, hosszú vita befejezéséül, az akkor ismeretes adatok és vélemények legjobb mérlegelésével megállapította.² Az életrajzi adatok azóta is alig bővültek. Mikes munkáinak ismeretében, különösen a *Törökországi levelek* keletkezésének történetében azonban sok mindent másképen látunk és tudunk, mint azelőtt, Mikes Kelemen képe a magyar szellemi élet történetében alaposan megváltozott.³

Mikesről, az íróról, tudvalevőleg a maga kora semmit sem tudott, vallásos munkáiról is csak élete végén, leveleiből, rokonsága. A *Törökországi levelek* kéziratának első hírért Thaly Kálmán a Hadi és más nevezetes Történetek 1789. évfolyamában találta meg — föltevése szerint a kézirat 1786-ban került Bécsbe. 1792-ben járta meg a kötet a cenzúrárt — csak a várnai esküszegés történetét húzták ki belőle (203. levél, ezt Toldy Ferenc közölte először) — és Kultsár István 1794-ben bocsátotta közre.

Ekkor kezdődik Mikes irodalmi élete. Adatai nyomban (még abban az évben) bevonulnak a történetírásba. Katona István, aki véletlenül éppen a Rákóczi-kort írja nagy munkájában, a *Historia critica*ban, azonnal fölhasználja a leveleket, s általa Mikes adatai sok homályos találgatás eloszlatásául menten belekerülnek a történelembe. Pántzél Dániel viszont *Bibliothekájában* tudvalevően már 1795-ben részletes ismertetést, sőt kritikát közöl róla. A kötet iránt nagy az érdeklődés a költők körében is, és megindul hatása Vitkovitstól Arany Jánosig. Ránk nézve azonban Mikes *Leveleinek*, sőt egész munkásságának inkább az az érdekessége, hogy egy minden szálával a XVII. században, az ellenreformáció korában gyökerező író alkotásait látjuk magunk előtt. Munkássága annak a kornak szellemi életéből való tipikus kép, amelynek határán élt —

¹ 2. kiadás Szabadka, 1906. (Rákóczi hamvainak hazahozatalakor.)

² *A Törökországi Levelek keletkezése*. IK. 1895., 294. és 412. l. (kny. is).

³ Utalok kivált Dézsi Lajos, Király György és Zolnai Béla alább még idézendő dolgozataira.

s kivált kitűnő kép arról, hogy egy nem írónak, nem tudósnak született falusi székely nemes ember gondolatvilága hogyan alakul a XVII. század szellemi hagyományaiiban, miközben a XVIII. század műveltségének, eszméinek szelleme még alig éri. Ezt a képet próbálom az alábbiakban vázolni. Elmegyek Mikes-sel a zágoni udvarházból a francia kultúra szívébe s onnan a számkivetés éveibe: szemügyre veszek olyan mozzanatokot, amelyeket a kutatás eddig kevésbé figyelt meg. A családi házból azonban épen csak elkísérni tudom: nincsenek műveltség-történeti rajzaink, amelyek bensőségesebb vonásokkal élénk tár-nák 1700 körül egy olyan gazdag, de mégis csak falusi erdélyi nemes házatáját, amilyen Boér Ferencé volt Zágonban. Bizonyos, hogy Mikes alig hozott magával többet hazulról, mint egy jómódú székely család akkori társadalmi csiszoltságát, a kalen-dáriumok forgatásának szeretetét¹ és néhány népkönyvnek ismeretét.² Régi gyermekversike csendülhet meg a 86. levél végén, aktuálissá alakítva azokban a rigmusokban, amelyeket eddig senki sem olvasott verseknek, pedig nyilvánvalóan azok:

És kívánok jóéjtszakát
És a mellé kevés bolhát

Édes-kedves álomlátást
És holnapra felvirradást,
Amen.³

A zágoni bíró, sőt — nagy úr! — a brassai bíró emléke is belejátszik leveleibe (19. és 27. levél), a zágoni sört is emlegeti (146. levél). «Jól jutnak eszébe» missilis leveleiben⁴ gyermek-kori játéka. Mégis bizonyos, hogy mikor a gyermeket a kocsi évről-évre Kolozsvárra vitte a jezsuitákhoz,⁵ többet vitt magá-val ezeknél az emlékeknél: vitte erős, székely fajszeretét.

Rákóczi halála után, nagy bánatában is, egyetlen jó perce van: visszabújhatik székely köntösébe. «Eddig csak belsőképen voltam magyar vagy székely: de már külsőképen is; mert huszonkét esztendő multán, ma tettem le a francia köntöst.» (114. levél). S késő öregkorában elküldi a *Keresztről* szóló munkáját haza: «az első auctora Spanyol Jesuita volt, azután frantziára fordították, a frantziából *székely nyelvre.*»⁶ Viselete

¹ «E volt az első, talán utolsó is lesz ez a kéréssem, hogy küldjön ked kalendáriumot» — írja még 1760. márc. 18-án is. Abafi, Mikes Kelemen. 1879. 193. l.

² Leveleiben a Nagy Sándor históriáját (37. lev.) és a hét bölceket emlegeti. (26. lev.)

³ Érdekes és idetartozik az 53. levél idézete is: «Engemet itt hadtanak a ház gondviselésire. Erre, tudom, elmondja ked a verset:

Bátyám itthon maradjon,
Mert ő nem udvaros.»

⁴ B. Huszár Józsefhez. Abafi, id. m. 198. l.

⁵ Ilyen utazásokat ír le Apór Péter a *Metamorphosis Transsylvaniae* VI–VIII. cikkelyében. Kazinczy G. kiad., 1863. 361–375. l.

⁶ Abafi, id. m. 192. l.

és nyelve megmaradt székeleynek; de «belsőképen» maga leginkább megmaradt annak. Ez — természetesen — a legerősebb vonás, sőt tartalom egész életében. Egyénisége és stílusa egyformán székeley; erről a konzervatív székelységről, amely lelkét vértézi, visszapattan minden hatás, amelyet mint divergenset, áthasonítani nem tud. Fölszí magába sok ismeretet, amelyekkel ritka változatosságú életsorsa gazdagon árasztja el. Volt a jezsuiták tanítványa; Rákóczi udvari embere; duskálkodó és pompázó lengyel kastélyos mágnások csudálatosan szép világának vendége; tengeri viharoknak menekülő, veszélyeztetett életű utazója; a Louis Quatorze udvari kultúrájának részese; török szertartások és szokások furcaságai mint egy idegen színlelőadás játszódtak le előtte, s átélte Rodostóban a hazátlanság minden lélekölő érzését — ezekből együttesen alakult szemlélődő íróvá. Am, aki a *Törökországi leveleket* olvassa, az előtt mégis egy *székeley* embernek tradíciók, és pedig mindent magukba szívó tradíciók sok szálával színes lelkivilága bontakozik ki őszbehajló, nyájas derűben.

Mikes irodalmi munkásságának, de egész műveltségének alapvető rétege, amely erre a tövesen-gyökeresen székeley egyéniségre reárakodik, sőt színezetét megadja, a jezsuita iskolái és folytatásában a jezsuita műveltség, a XVII. századi jezsuita szellemé. Ezt egészíti ki az udvari élet is, és amennyire e műveltség konzervativizmusa tűri — a francia szellemi élet hatása.

E kor három legnagyobb magyar írója, s három igazi tehetsége, Mikes, Amade és Faludi egyként a jezsuiták tanítványa. Loyola rendje már ekkorra megvívta nagy harcait és diadalmasan tartotta kezében Európa műveltségét. A fölvilágosodás eszméi még csak szórványosan jelentkeztek s nem látszóttak nagyon veszedelmeseknek. A dominikánus Bañez thomismusa, Molina csatája az isteni kegyelem hathatóságáról, a congruista-elmélet kialakulása volt a lefolyt századnak legnagyobb belső küzdelme; veszedelmesebb volt a Jansen yperni püspök munkáiból áradó posthumus eretnokség, olyan rigorózus elhajlásokkal és aszketizmussal, amelyek a jezsuita lélektől is, törekvésektől is távol állottak. Munkásságukban azonban némi elhajlás mutatkozik: uralmukat megszilárdítván, polémiákon és dogmatikus műveken túl az egyháztörténelem — majd ezután a világi irodalom felé közelednek. Csak egyben maradnak változatlanok: híveik, s különösen tanítványaik — a legjobb családok gyermekei — lelki életének határozott vonalakkal való kifermálásában. Zrínyire gondolok, az ő mélységes hitére. Amade László a Dunántúl legrégibb és legelőkelőbb nemesei közül való: apja pompás kastélyaiból, nehéz diófabútorok közül és perzsaszőnyegekről a jezsuiták győri gimnáziumán át indul el, egy viharos, sokszor nyomorgó élet bohémjelenetei felé; Faludi

Ferenc gazdag nemesember gyermeke, mielőtt a Jézus Társaságában megtalálja életének magas színvonalú tartalmát; és Mikes Kelemen, hatalmas grófi rokonságnak magában is előkelő és nagyon jómódú¹ pártfogoltja szintén a jezsuiták kolozsvári konviktusán át jut el az udvari életbe, Rákóczi környezetébe és onnan nyugatra és keletre. Milyen nagyon különböző a négy író egyénisége — és mennyire egy a vallásosságuk. Ez a vallásosság még a XVII. századé. Velejár Mikesnél is a gondviselésben való tökéletes megnyugvás és a túlvilágban való rendületlen hit: ebben a hitében boldog is. «A szegény üdvezült mostoha-apámat soha el nem kell felejtenem, mert egyik oka volt, hogy az Isten anyaszentegyházában vagyok.»² «Holtig való vigasztaló hirt írt öcsém uram a szegény anyánk felől, hogy a szentségek felvétele után holt volna meg.»³ Mikor megtudja, hogy öccse nem bérmlákozott, siettet: «eddig is tsudálom, hogy az iránt valami kis *Scrupulussa* nem volt kednek».⁴ Mikesnek a maga hitében nincs semmi *Scrupulussa*. Nincsenek kételyei, lelki küzdelmei. A jezsuita neveléshez híven távol van lelkétől minden misztikus vonás is;⁵ nyugodt és rendületlen, mert Isten iránt való kötelességeit mindig elvégezte. A század nagy lelki tusáiról, probabiliorismusról vagy rigorosismusról talán nem is tud. Bocssásuk előre, hogy *nincs is meg a teológiai műveltsége* sem hozzá. Békén megvan önmagával. Érdeklí őt pl. a mohamedánok hite a túlvilágban, de vitába nem száll velük. Lefordítja, amit erről talál. «Ő mi szép állapot a kereszténység! — írja. — Mennél nagyobb pompáját látom a töröknek, annál nagyobb örömben vagyok a közönséges anyaszentegyházban való létemért.» (20. levél.) E mellett nem is aszkéta. Egy-egy pajkosabb anekdotát is szívesen regél el és szívből tud kacagni a Forgács János elmaradt gyónásának történetén. (31. levél.)

Számoljunk itt mindjárt a jezsuitáknál szerzett klasszikus tanultságával is. Tanulmányait nem fejezte be. Mikor édesanyja 1720-ban Gr. Károlyi Sándorhoz, majd ennek feleségéhez fordul, hogy fiának amnesztiát eszközöljenek ki, azt írja,⁶ hogy a «convictusból hírem s akaratom ellen, távullétem miá, Rákóczi fejedelem mellé inasságra kivették». Ugyanezt hangsúlyozza 1723-ban Boér (a későbbi Bárány Huszár) József is, mikor felség-

¹ Birtokainak felsorolását l. Illésy János, *Adatok Mikes Kelemenről*. IK. 1903. 497. l.

² Abafi, id. m. 178. l. — Ugyanígy ír egy másik levelében «a mostoha vagyis az édes *lelki* atyjá»-ról. U. o. 187. l.

³ U. o. 182. l.

⁴ U. o. 199. l.

⁵ «Ignatius (Loyola) suchte von seinem Orden, gemäss dessen besonderer Bestimmung, die ekstatische Mystik fernzuhalten.» W. Weisbach, *Der Barock*. 1921. 22. l.

⁶ Abafi, id. m. 55. l.

kérvényében féltestvére, Mikes Kelemen anyai birtokaiért folyamodik: «Dictum autem Clementem Mikes ad infidelem Rákóczi sub praeteritis motibus ex scholis — *interruptis studiis* — abductum, stb.»¹ Ezt persze nem kell nagyon komolyan vennünk, van benne egy kis opportunus szépítgetés, túlzás is: nagy öröm volt az akkoriban, hogy Kelemen, hatalmas grófi nagybátyja, Mikes Mihály összeköttetéseivel (a fiával is együtt volt a kollégiumban) bejuthatott Rákóczi udvarába; édesanyja kérvényeiben az akkor 16—17 éves fiát 12 esztendő gyermeknek is mondja. De az való lehet, hogy tanulmányait nem fejezte be. A latin műveltsége így is erős lábon volt.

Ha az akkori jezsuita tanítástervet nézzük, feltűnik, hogy a tanítás gerince Cicero; olvastatása minden osztályban kötelező. Még érdekesebb, hogy *leveleit* két évig olvasták, sőt — a principista osztályban *csak* Ciceróból vett szemelvényeken túl — a grammatisták Cicero könnyebb leveleivel kezdték is, a syntaxista osztályban barátaikhoz és testvéréhez írott, komolyabb leveleivel folytatták: Cicero leveleit tehát két évig (épen abban a két évben, amelyet Mikes még biztosan kijárt) olvasták és azokon hatoltak be a latin nyelvtan ismeretébe. Itt fejlődhetett Mikes verselgető hajlama is. Itt látott először «komédiát», iskolai színjátékot is. «Az urak Kolozsvárra gyűlvén, az páterek comoediát csináltanak» — meséli Apór Péter² — de Kassán pl. Rákóczi maga is elmegy a jezsuitákhoz «comédiára», «az kik is régi Mátyás Király dicső cselekedetét producálván, tovább három óránál ott mulatott eő Felsége» — írja naplójában Beniczky Gáspár.³ Ilyen előadásokra, amelyek annál elevenebb élményei voltak, mert vagy maga is szerepelhetett bennük, vagy legjobb pajtásait látta a színpadon, emlékezhetik Mikes, mikor «a komédiákban levő királyságokat» emlegeti: «két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább». (5. levél.) A szokásos történeti akadémiák — viták — történelmi érzékét is nevelhették. S mert a jezsuiták a görögöt Aranyshájú Szent János írásából is tanították, talán nem véletlenül idézgeti Mikes még élete végén is Sz. Chrysostomust.⁴

Mégis, nem ezek a részletek, hanem a jezsuita nevelés egésze az, ami egyéniségét kiformálja.

A jezsuiták kolozsvári konviktusának életéről Apór Péter jóvoltából elég részletes és jellemző képünk van.⁵ «Volt egy jókora bolt⁶ — beszéli — azt convictusnak hitták, abban tanul-

¹ Illésy János id. közlése, IK. 1903. 496. l.

² Id. kiad. 426. l.

³ Thaly, Rákóczi-Tár. Pest, 1866. I. 81. l.

⁴ Abafi. id. m. 182. l.

⁵ Id. kiad. 425—436. l.

⁶ Persze *boltozatos* termet ért rajta.

tanak, háltanak privátim az úrfiak, fő- és nemesemberek gyermekei.» A városban künn csak a nagyon szegények laktak. Az úrfiak egész élete a páterek között, a páterek társaságában folyt. «Piliárd, tekéző kő, ostábla, lúd, prágány» stb. volt az úrfiak rendelkezésére. Száz magyar forintért együtt étkeztek is a páterekkel, hat-hét tál ételt, gyümölcsöt, sajtot, bort is kaptak, még «osonyára» is. Húsz forintért inast is tarthattak. Labdázni a mezőre jártak, recreatióra (pihenésre) a jezsuiták szép gyümölcsöskertjébe. Jó időben ilyenkor a kertben aludtak is — volt «az kertnek az közepiben egy szép nagy öreg nyári-ház» — s este még tűzijátékban is volt részük.

Apor alig másfél évtizeddel idősebb Mikesnél, Háromszékből, hasonló viszonyok közül jött Kolozsvárra, s így bátran föltehetni, hogy Mikes diáksága is egészen ilyen volt. A pompás élet keretében persze komoly munka folyt, s a páterekkel való ez az állandó együttlét gondolkodásukban és lelki életükben is éreztette hatását. Bizonyos, hogy Mikes tőlük kapta az isteni kegyelemnek, a malasztinak egész életét besugárzó tudatát s vele a könnyedséget, amellyel élete nagyobb részében különösen nehéz sorsát viselte. Nekik köszönhetette a könyvek iránt való nagy érdeklődését, a latin nyelv s az egyházi irodalom szeretetét — alapműveltségét. Jezsuita hatás lehet — amire már Négyesy László rámutatott¹ — hogy miként a dunántúli Faludi Ferenc (*Téli éjszakák*), a székely nemes ember is erkölcsi olvasmányokat fordít (*A kereszt királyi útja, Mulatós napok, Az idő jól eltöltésének módja*), mint ahogyan a jezsuita Faludi is, s az igazán világi életet élő csallóközi báró is, Amade László, vallásos költeményeket írnak. Az *Ifjak kalauzában*² a rossz könyveket elítéli és kárhoztatja a szerelemről való magyar verseket: «Azok a (rossz) könyvek pedig ezek: 1. a hereticus könyvek, amelyek tévelygéseket tanítanak a hit ellen, és amelyek viaskodnak az anyaszentegyháztól bé vétetett igazságok ellen. 2. Az olyan Istentelen könyvek, amelyek csufra fordítják a vallást és a szent dolgokat; amelyek gyalázzák az anyaszentegyház ceremóniáit és szokásait, amelyek csufolják az Istennek szenteltetett személyeket úgy mint a papokat, a szerzeteseket: amelyek visszaélván a szent írással, illetlen dologra és rosszra fordítják annak értelmét. 3. A szemérmetlen és fajtalan könyvek, amelyek a tisztaságot üldözik, a szerelemről való könyvek, magyar vagy deák versek.» Vajon milyeneket ismert? Miket tanult s talán dalolgatott maga is suttyomban konviktor-társaival együtt?... A versek elmúltak, de az erkölcsi olvasmányok tiszteletét a jezsuitáktól magával vitte az életbe.

¹ Faludi (Négyesy kiadása) 11. l.

² II. köt. 17. r. 178—180. l. M. Nemz. Múzeum. Quart. Hung. 1099.

De több más tanítása is a jezsuiták s a XVII. század felfogására vall. Hogy élete végén írt leveleiben csak vallásos munkáit — fordításait — emlegeti s a francia követség útján nyíló kedvező alkalmat arra használja föl, hogy ezeket mind hazaküldje, de a *Törökországi leveleket* nem, az azt bizonyítja, hogy csak a vallásos munkákat tartotta irodalmi alkotásnak, vallásosság néki egyet jelentett a műveltséggel — megfordítva, művelt ember az volt, aki vallásos munkákat olvasott. Mikor néjének a fiúk neveléséről panaszkodik, azt mondja, hogy csak a deák nyelvet tanulják s annak házuknál, otthon nem sok hasznát vehetik. Legfőljebb, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De ha «a fiakat csak arra vennék is, hogy a *deák könyveket magyarra fordítsák*, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák... és ha csak egy könyvet fordítana is meg életében». (62. levél.) Elsősorban — a maga példája igazolja — vallásos munkák fordítására gondol. A leányoknak pedig írni és olvasni kell tanulniuk: «a valláshoz szükséges, hogy holmi jó könyveket olvashasson». Akik e kettőre nem taníttatják leányukat, «a vallásbeli dolgok iránt való tudatlanságban nevelik». (27. levél.) Tegyük hozzá, hogy *Az idő jól eltöltésének módgya* is hasonló elveket hirdet s azt mondja: «az olvasás restség, ha nem tanulásért van.» Az irodalomnak ilyen értelemben vett tisztelete és művelése jellemzi Mikest élete végéig. «Jó könyvek» — 'mint első munkájában, az *Ifjak kalauza* fordításában meg-rajzolja őket — csak a vallásos és morális munkák. Ez a moralizmus természetesen még egészen távol áll a Shaftesburyból kiinduló XVIII. századi moralizmustól, amely nálunk Kazinczy köréig terjedően egyik uralkodó eleme lett az irodalomnak: de egy a XVII. század erkölcsitanításával, amelyből Faludi művei is eredtek, s amely az ellenreformáció szigorúan vallásos erkölce volt. Ez volt Mikes lelkipilágának alapja. Összeforrott székely egyéniségével: a székely természet megtelt evvel a tiszta és mélyen vallásos erkölcsi világnézettel, s ez tette lehetővé egyrészt a bujdosás törökországi keserűségeinek elviselését, másrészt élete második felében ez szabta meg munkásságának irányát.

De Mikes egyéb érdeklődési köre is — amennyire a világi irodalom iránt érdeklődött — még a XVII. század irodalmában gyökerezett. Mikes a szépirodalomnak, a regénynek nagy fordulópontján él. A régi, kalandos regény íróját a külső világ érdekelte. A regény története a természetrajzi és földrajzi exotikumok messze világától koncentrikusan fejlődik az *én* felé, a modern pszichológiai regényekig: Mikes ott él a fordulóponton; az ő érdeklődését még Madame de Gomez elbeszélései ragadják meg, amelyek — bár 1723-ban jelentek meg — még teljesen Gomberville hatása alatt a barokk heroikus világában élnek: legyőzhetetlen szerelem és legyőzhetetlen vitézség

a témáik.¹ Ugyanebből a forrásból származik a *Törökorsz. levelek* három részlete is,² köztük a 99. levél párbeszéde Silvia és Julianna közt³ a «magához való szeretetről». (Érdekes, hogy valamint *Az idő jól eltöltésének módgyában*, itt is Telamon jár Dianához.) Hadd soroljam ide, barokk emléknek, a 74. levelet is, a pásztoréletről. Az idilli életnek ezt a kis játékát, amely annál kedvesebb, mert magát álmodja bele — «ha volna pásztor-ném, úgy tetszik, hogy szeretném az olyan pásztori életet» — már francia olvasmányaiból vehette, de a műfaj ott is, mint a XVII. század hagyománya élt.

Tanulmányairól Mikes maga is érezte utóbb, hogy hiányosak. A latin nyelv maga nem elegendő a műveltségre, ezt ismételten, de csak akkor hangsúlyozza, mikor már a francia kultúra szele is megcsapta. A latinon kívül csak matézis-tanulásáról tudunk: Rákóczi külön taníttatta ifjait.⁴ De nyilvánvaló, hogy — Szathmári Király Ádám naplójának Zolnai Béla kiemelte helyesírási fejlődéséből következően — egyelőre csak előszóval, nyelvgyakorlatokkal, franciául is tanul-tak. Érdekes, hogy Mikes utóbb egy helyütt a német nyelv fontosságát is kiemeli; ő maga azonban aligha tudott németül. A nevelés gondolatával később is gyakran foglalkozik, szívesen olvas, ír és fordít róla, műveltsége foglalkoztatja őt. Annyi azonban kétségtelen, hogy egész képzettsége egy józan (jól enni és sokat nevetni szerető) székely embernek a XVII. század eszméivel, a jezsuiták világnézetével, morális fölfogásával áthatott lelkivilágára vall. Ha munkáin sok hányattatása s utóbb a francia kultúra nyomot hagyott is: bizonyos, hogy lelkében legintenzívebben a XVII. század hagyományai éltek.

Ilyen alappal és felkészültséggel került a fejedelem udvarába, ahol új, kevésbé erős, de mégis olyan réteg került rá, — vagy talán csak máz — amelyet észre kell vennünk: az udvari emberé. Nem kell egészen Castiglione grófra, Rafael barát-jára gondolnunk, sőt a Gracian-Faludi udvari emberére sem, bár ez utóbbihoz egy kevésbé közelebb áll Mikes. (Ismeretes, hogy Graciant egy ízben idézi is.⁵) A hagyomány udvari embere elszakad a mindennapi élettől⁶ és a számára egyedül lehetséges, élet-rendbe, sőt gondolatvilágba illeszkedik. Mikesből az udvari

¹ Beöthy Zsolt, *A szépprózai elbeszélés története*. 1886. I. 220. l.

² Szilágyi István, *Mikes Kelemen novellái*. Abafi, Figyelő, 1878. 167. l.

³ Király György, *A Törökországi levelek forrásaihoz*. EPhK. 1909. 345. l.

⁴ Beniczky Gáspár írja Naplójában (Rákóczi-Tár, id. kiad. I. 213. l.), hogy a kassai ref. kollégiumban Rákóczi a «Simándi Professor által producált Matheiszt nézte, maga is eő Felsége disceptáltván vele». Majd Simándit a várba hívja s «egész estig sok szép discursusokban mulatta magát.» — Szathmári Király Ádám pedig 1715. április 4-én följegyzi, hogy «reggel kilencz 9 óraker holt megh az Mathesist tanító mesterünk». (U. ott, I. 350. l.)

⁵ 128. levél. V. ö. Király György id. értek. 344. l.

⁶ Szerb Antal, *Az Udvari ember*. Minerva, 1926. 233. l.

élet nem ölhette ki a maga feje szerint gondolkodó székelyt. De, miként öltözködésében, magaviseletében is alkalmazkodnia kellett az új életformához, eleinte, míg hozzá hasonló ifjúság között, s csak Rákóczi táborában volt, kevésbbé, később mind jobban. A *Levelek* egy-két kis részlete bizonyítja, hogy nem is öntudatlanul.

Rákóczi 1707-ben, fejedelemmé választása után mindjárt, udvartartást szervezett, s Mikes is idekerült. Milyen minőségben? A fejedelem április 25-én, husvét hétfőjén nagy ünnepségekkel avatta föl a Nemesi Társaságot,¹ 100 nemes úrfiból álló századát «a mostani igaz Nemes Vérből származott ifjak szerencséjének előmozdítására.»² Származásánál fogva Mikes is ideillett, de talán koránál fogva nem. Egyelőre csak külső szolgálatokra alkalmazott apród volt, csak az év fordulójával lesz — ahogy édesanyja is, a Gr. Károlyi Sándornak 1720-ban írt, már idézett levelében mondja — «belső inas». Az év végén ugyanis az udvari szolgálatban levők elbúcsúztak a fejedelemtől, hibáikért megkövették őt és jóakarátát kérték. 1708-ra Rákóczi legtöbbjüket újra kinevezte; akivel nem volt megelégedve, azt beosztotta valamelyik ezredébe.³ Ez alkalommal lett Mikes *bejáró*, belső inas: ekkor jut a fejedelem közvetlen környezetébe. Most kap libériát. Ezt Fogarassy István kamarás leveléből tudjuk:⁴ «Monokinak, Ajtainak s *Mikesnek* libériájokra való posztójokat kiadja kegyelmed, hogy mentől hamarább megcsináltathassák. Már ő felsége kegyelmességéből mind a három *bejáró*.» Abból, hogy Beniczky Gáspár naplójában névszerint egyszer sem említi, következtethetjük, hogy fontosabb szerepe így sem volt: jól illik rá a *belső inas* elnevezés. Hogyan haladt pályáján tovább, arról biztos adatunk nincs. Mikor Rákóczi Danzigban hajóra száll, a három ember között van, akik a fejedelmet Angliába kísérik. Franciaországban kétségtelenül azok között van, akik Szathmári Király Adámmal és Ilosvay Jánossal fölváltva teljesítenek Rákóczi körül szolgálatot; Rodostóban pedig kamarás lett; Rákóczi így emlékszik meg róla végrendeletében. (*Premier gentilhomme de la chambre*; 80. levél.) Titkára, írásbeli és diplomáciai ügyeinek meghittje nem volt soha; Rodostó előtt aligha étkezett is asztalánál. De ott élt az udvarban s az udvari élet hatását nem kerülhette el.

Lelke mélyén sohasem lett igazi udvari ember, «cortegiano», de azok a tulajdonságok, amelyek székely egyéniségével összefértek, természetesen kiformalódtak benne. Ilyennek látom mindenekelött azt a távolságot, amely közte és a fejedelem

¹ Márki Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*. 1909. I. k. 616. l.

² Beniczky Gáspár naplója. Id. kiad. I. 62. l.

³ U. ott, I. 179. l.

⁴ Történelmi Tár, 1882. 754. l. — L. még u. o. 749. l. is.

között lelkileg úgyszólván mindvégig megvan. Maga a fejedelmi udvartartás életrendje is megkívánta ezt. Udvartartásának Rákóczi maga készített szabályzatot. «Minden egyes személynek körülírt hatáskört jelölve ki, lehetetlenné tette, hogy bárki is túlságos közel lépjen hozzá.»¹ «Bizalmasabban csakis a reggeli, ebéd és vacsora idején lehetett hozzá közeledni... beszéd tárgyul aligha szolgált komolyabb és fontosabb dolog.»² Mikes leveleiben sincs soha szó arról, hogy a fejedelem valami fontosabb ügyet megbeszélt vele. Bensőségesebb beszélgetést is csak egy ízben közöl, azt is, mikor a fejedelem már nem él, mikor már csak Rákóczi Józsefről jut eszébe — a fejedelem. (121. levél.) Nincs több nyoma, hogy ennyire megnyíltak volna egymás előtt. A fejedelem szerette őt, de távol tartotta magától — Mikes csak az udvartartás embere, nem barát és nem titkár.

A székely konzervativizmusához jól illik a szokás, a konvenció, az etikett. Ennek tisztelete, mint a hagyományé is, Mikesnek életelve. Nemcsak tréfásan emlegeti nénjének, hogy «az udvarnál még a köszvény is *szokást csinál*», de komolyan is inti őt: «Mi pedig, édes néném, ne kövessük az olyan *iskolabeli szokásokat*, hanem a *keresztényi szokást, mely megegyezik az udvari szokással*» (23. levél.) «Csak a bevett szokást kell követni — mondja másutt (57. levél.) — Aztot tudom, hogy a jó püspökök nem az uraság kedvéért tartanak udvart, hanem azért, hogy *szokás*, és hogy a püspöki méltóság inkább tiszteltesék.» Rákóczival érezve, az udvari életbe élve magát, mondja, hogy «valami förenden való emberek itt nincsenek, akikhez mehetnénk». (37. levél.) Ez a többes az udvar. Udvari vonás leginkább a *diszkréciója*. Nagyon szeret csevegni s ellentétben a magányt kedvelő Rákóczival, nagyon szereti a társaságot. S ez a vígkedélyű, nevetésre — sok-sok nevetésre — termelt, kövér ember, aki rengeteget mesél, fecseg — voltaképen rengeteget hallgat leveleiben. Föltűnő, hogy mi minden *nincsen* benne a leveleiben, leginkább, hogy nem mond el a fejedelemről semmi bizalmas dolgot. Nem beszél az udvari élet belső dolgairól sem. Két kis szelíd, enyhe célzás a fejedelem fukarságára inkább azt mutatja, hogy — hallgatni tud. Ugyanaz a Mikes, aki politikai hírekről a favágó feleségétől, a mosónőtől értesül.

«Udvari ember — írja Szerb Antal³ — csak az Isten kegyelméből való monarchák udvarában lehetséges, ahol a kegyelem átélt valóság.» Szekfü szerint is Rákóczi kegyelemmel teljes életet élt Rodostóban, s Mikes valóban ilyennek

¹ Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi*. 222. l.

² U. ott, 223. l.

³ Minerva, 1926. 286. l.

látja is a fejedelmet. Az inasa előtt senki sem nagy ember — de miként Saussure, a fejedelem udvari nemesa, Mikes is, az udvari ember, a «bejáró», közléről is mindig nagynak látta Rákóczi. Ezért élt benne ekkora hűség. Mikor övéi amnesztia után járnak, becsületből nem hagyja a fejedelmet. Utóbb Rodostóból már nem is mehet haza; akkor már nem abban van a hűsége, hogy ott marad, hanem a fejedelem iránt való nagy szeretetében.

Az udvari ember nyájassága szól a néninek is. Bármilyen közvetlen hangjuk van is a leveleknek, megérik bennük a «szokás» tisztelete is. Pajkosan és melegen, játékos és naiv szeretettel ír, székelv észjárás francia esprit-vel vegyül könnyedséggé — de végre is, ebben is van valami etikettszerűség, valami csináltság, mert hiszen a néni — nincs. Inkább véletlen, hogy a Zsuzsika története is illik az udvari emberhez: a cortegianó a némán szenvedett, nem nagyon mély, de reménytelen szerelem, amely meghajlik, mikor a kedves a magasabbrangú kérőt választja. És udvari önértzet a noblesse oblige elve, amely a székelv nemesember rátartó becsületérzésével egy. Nem szabad ezeket a mozzanatokat túloznunk és kiéleznünk. Mikes nem született udvari embernek. Csak hivatásából következett, hogy fölvette annak szokásait, eleinte, mert a fejedelem s az udvari rendtartás megkívánta, utóbb, mert külföldi élményeiben mindennütt azok uralmát látta. Leginkább pedig, mert azok egy része nem ellenkezett természetével, mert vérében volt a konzervativizmus, a hagyományokhoz, a szokásokhoz való ragaszkodás. Korántsem volt ravaszkodó, intrikáló diplomata. Nem is volt erre való. De beleélte magát a szertartásokba, olyan világban élt, amelyben egy nagyobbvonalú s az élet kisebb részleteiben is megkívánt konvenció volt az egyetlen, életforma, s ez bizonyos mértékig — külsőségekben mindenütt, de belsőleg is — hagyott rajta egy kis mázat. A fejedelem, majd Rákóczi József halála után igyekezett ettől szabadulni. Ruházkodásán kezdte, és az, hogy magára maradt, segítette a többiben is. Nagyon kedves, mikor öregkorában már nem is tudja, hogy nőknek nem illik a korát kérdeni.¹ Régóta nem volt ott akkor már udvari élet körülötte, sőt társasága sem volt. Elmúlt mellőle az udvari élet hatása.

Teljes hatása persze akkor mutatkozott meg, mikor Mikés a francia udvar életét látta. De nagy út volt, amelyet a falusi székelv úrfi odáig is megtett. Az erdélyi udvartartásban mégis csak hasonszőrű pajtások között volt, s az erdélyi fejedelmi udvaroknak megvoltak a maguk szertartási hagyományaik.² Néhány külsőségen, formadolgon kívül alig érezhette a különbséget akkor is, mikor Rákóczi az ónodi országgyűlés után

¹ Abafi, *Mikes*. Id. kiad. 195. l.

² Apor Péter id. m. 333. és köv. lk.

Visnoviczky hercegnő látogatását fogadta, mikor (1707. júliusában) orosz és lengyel követek tiszteletére nagy céció van, vagy mikor (1709. februárjában) megjelenik Szienyavszka herceg-asszony. Igazi, nagy udvari életet csak Lengyelországban lát Mikes. A viszocskai tündérkastély Jaroszlauban, a lengyel király, az orosz cári pár, Radziwill herceg, lengyel palatinusok nagy hivatalos ebédjei és mulatozásai, a cárné udvarhölgyeinek lakodalma ragadják ki eddigi szemléletéből. Itt kezd igazában egy kis nemzetközi udvari máz reáarakodni, amellyel utóbb a grand lever-t is megérti — és itt nyílik egy kis társadalmi látóköre.

A számkivetés első hat esztendejét, a lengyel- és franciaországi éveket, Mikes Kelemen korántsem érezhette a megpróbáltatás éveinek, miként Rákóczi. Először került ki az ország határain. Mindössze huszonegy esztendő, mikor a szatmári békét megkötik. Reménységekkel, talán álmokkal van tele — hiszen 1715-ig Rákóczi is optimista, sokszor nagyon bizakodó — s álmaait nem sötétíti be az örök bűjdösös gondolatának árnyéka. A lengyelországi fontos diplomáciai tárgyalásoknak, a cárral való alkudozásoknak aligha részese; inkább csak helyel-közzel hall róluk valamit, de a mélyükbe nyilván nem lát. Ellenben a külföldi udvarok nagy élete királyi pompában tárul föl a félig-meddig gyermekifjú előtt. Megkapja őt és társait a javorowi kert,¹ «a' kinek mássa, a' mint sokan mondgyák, a' Bécsi kertek között sem volt», Varsó vára, a hajóút a Visztulán, a pultavai győzelem emlékünnepe, vadregényes tájak, ősi várak, nagyúri kastélyok — majd újból hajóút Danzigig, újabb, de más képek és benyomások ragyogó kaleidoszkópja: eleven városi élet, kereskedők fürge hajói, márványszobrok és melegszívű szép asszonyok — ez az eddig nem ismert világ tarkaságával megragadja érdeklődését. Még semmi nélkülözés, semmi szenvedés. Egy jómódú, előkelő, de az imént még a vidéki kisváros műveltségével útrakelő magyar ifjú világlátása ez, akiben erős hitéletén túl sok lelki tartalom még nincs, szellemi pedig édeskevés.

«Danczkánál szállottunk bé a' hajóban négyen: — beszéli Király Ádám² — a' Felséges Fejedelem, Kisfaludi, Mikes uraimékkal edgyütt.» Titokban kellett menniük, mert osztrák kémek, bérelt orgyilkosok lappangtak körülöttük. Mikes már a fejedelem legközvetlenebb környezetéhez tartozik. Valamikor a bűjdösös Balassi Bálint, most Mikes Kelemen lát itt először tengert. De míg Balassi tévesen mondja énekét «az tenger partján, *Oceanus* mellett» (1591.), addig Mikes Koppenhágán túl — jobbkézt hagyva Svédországot — a Szundákon át,

¹ Szatmári Király Ádám naplója. Rákóczi-Tár. Id. kiad. I. 243. l.

² U. ott, 262. l.

«egy Caul nevű kőszikla mellett» megy kis hajójukon — s «itt kezdődik meg az *Oceanum*.»¹

Jütlandon túl egy harminchat órás vihar éri őket.² Az angol kikötőből, Hullból, Calais felé indulnak, de a vihar Dieppe felé veri őket és a kikötőben isteni csudával menekülnek meg egy még nagyobb viharból — ami vihar Rákóczi lelkében játszódhatott le, amiért az angol királynő nem fogadja, abból a három kísérő ügyis alig sejtett valamit — de most itt voltak az ígért földjén. Dieppe—Rouen—Passy—Versailles—Párizs felé vitt az út, a napkirályhoz.

Álljunk meg kissé a négy utassal s köztük különösen Mikessel. A zágoni havasok alól elindult székely fiú már átkelt az Océánon, s fölvertézve a jezsuita kis kollégium klasszikus tanulmányaival és Rákóczi udvarának konvencionális formakésztségével, négy esztendei tábori élet és két évi lengyel úri vendégeskedés után (mert neki Lengyelország nyilván csak ennyit jelentett) a tenger viharaiból kerül ide egy nyugtalan, nyüzsgő, de fényes világ kultúrájába. Idelódította egy nagy politikai vihar, amely fölkapta a borzalmas emlékü apai házból³ s most idevetette Párizsba. Nagyobb élmény volt ez számára, mint bármelyik elődjének útja. Anonymus egyazon egyházi kultúrának, csak nagyobb tudománynak műhelyébe jött ide; Balassi útjában azt tapasztalhatta, hogy a lengyel-magyar kultúra között nincs nagy különbség. Zrinyi felkészülten ment Olaszországba, mintegy tanulmányútra a renaissance nagy emlékei közé, Szenczi Molnár Albertet tudásvágya és nyugtalan vére hajtja, de művelődés dolgában részletekbe merül el. A legnagyobb környezetváltozást legmeglepőbb módon Mikes élte át közülök: a kis Erdély fia még alig éretten kerül a nagy keretek közé. Ezt a képet azért próbáltam így — és az eddigiekből, azt hiszem, helyesen — megrajzolni, mert a francia szellemi életnek is, mint legerősebben, de túlozva, Zolnai Béla hangsúlyozta,⁴ nagy hatása volt Mikesre, de e hatás részleteire nézve eltér a véleményem az eddigi kutatókétól. Mint Zolnainak, nekem is — természetesen — Szathmári Király Ádám naplójára kell támaszkodnom Mikes franciaországi művelődésének vizsgálatában.

Szathmári Király Ádám naplója megközelítő képet ad arról, hogy mit láttak Párizsban, sőt, azt is megtudjuk belőle,

¹ U. ott, 246. l.

² Milyen kedvesen hangsúlyozza Király Ádám: «egész harminchat óráig 36, oly veszedelemben forgottunk, hogy csak az Isten őrzött bennünket.» (U. ott.).

³ Atyja tragédiáját kiszínezve mondja el Cserei Mihály, Ujabb Nemzeti Könyvtár, 1852. 210–211. l.

⁴ Mikes és a francia szellemi élet. EPhK. 1921. 39. l.

hogymilyen hatással volt rájuk a nagy élmények egész sora. Akik Rákóczi-val Dieppe-ben partra szálltak, vagy utóbb ideérkeztek, a dunántúli Sibrik Miklós és Kisfaludy Zsigmond, maga a naplóíró Szathmári Király Ádám s a székely Mikes Kelemen — mind egyformán csak a vidéki magyar nemes úrfi műveltségének színvonalán vannak, s ezt nem szabad túlbecsülnünk. A lengyelországi élmények egy nagyobb életszint körvonalaait mutatták meg nekik, de műveltségüket nem mélyítették. Ki kell mondanom, hogy e tekintetben Mikest semmivel sem tartom többre a másik háromnál, hogy pedig ész, tehetség dolgában sem múlta fölül őket, azt van okunk föltenni. Már pedig a Szekfűtől is intelligensnek mondott Szathmári Király Ádámnak rossz és csak fokozatosan kissé javuló helyesírása (Zolnai megállapítása) arra vall, hogy megérkeztükkor a franciának sem voltak urai. Mi volt a beosztásuk — mondjuk: állásuk — nem tudjuk. Annyi kétségtelen, hogy »bejárók» voltak, a fejedelem udvartartásának belső személyei, s azt gondolom, fölváltva teljesítettek a fejedelem körül szolgálatokat. Nézetem szerint mindvégig — fejedelemelek Clugny-i és Grosbois-i tartózkodása alatt is — a magyar ház lakói voltak (előbb a Hôtel de Perou-ban, majd a Hôtel de Transsylvanie-ban), s Király Ádám egy helyéből következően, hetenként váltogatták a szolgálatot. Ilyenformán mindegyiküknek kijutott a látnivalókból, élményekből is.

Mit láttak? Már Zolnai kiemelte, hogy a színelőadások egész sorát. Király Ádám naplójában időnkint szinte hemzsegek annak fölemlítése, hogy »ez estve Comédia is volt.» Megfordul Rákóczi (s vele egyikük vagy másikuk) tükörárusnál is, porcellánokat vásárol, portrait-festőt látogat, sőt miniatűrön lefesteti magát; elmennek az observatoriumba, megnézik Versailles és Trianon vízijátékainak gépezetét, a király »orvosságának való füveskertjét;» résztvesznek álarcos- és kosztümbálokon. Néha a vadászatokon is résztvesznek s elkísérik Rákóczit látogatásaiban az udvarhoz vagy az arisztokráciához. Mégis föltűnő Király Ádám naplójában — vagy inkább természetes — hogy a »kuriozitások« érdeklik őt legjobban. A színdarabokról nincs mondanivalója. Már nagyon sokat látott, mikor a *Télémaque* címét, utóbb egy *Roland*-drámáét, majd az *Athalie*-t megemlíti: kezdetben még a címüket sem tartja följegyzésre érdemesnek. Nem nagy esemény neki, hogy néha az Operába eljut, hogy a Louvre-t megnézik. Ellenben rögtön fölmelegszik, ha vásári mutatványokról, állatseregletekről, kötél-táncosokról van szó; mindjárt van bőven írni valója. A nyolclábú tehénről, a kigyóemberről, a féligmajom-féligoroszlánról szívesen mesélget; »az kötélen-tánczókat« soha el nem mulasztja megnézni.¹

¹ Naplója, id. kiad. 303., 348., 350., 376. l. stb.

Mikest is bizonyára ezek a „kuriozitások” érdekelték legjobban, s el lehet gondolni, hogy — kivált eleinte — únottan forgott akár a művészi emlékek, akár a műveltebb emberek között. Zolnai Bélának is az a véleménye,¹ hogy olyan előkelő, zárt társaságokban, szalónokban, ahol irodalomról volt szó, nem foroghatott. Valószínű, hogy Rákóczinak egyre szegényesebb évjáradékából neki kevés is jutott ahhoz, hogy a gazdag Párizs társadalmi életébe bejusson. Az ő sorsa Király György szerint² nyilván az előszobázás volt, ahol legfőljebb tréfálkozó, enyelgő vagy dévaj terefere a nyelvi készségét gyarapította. Ha keveset tudott franciául, mikor ide jutott, a beszédet kétségtelenül jól megtanulta. *Kettőt* azonban látott; el-eljárkalhatott szabad idejében a nagyvárosban, láthatta azt a nagyszerű életet, amelyet Faludi Ferenc is emleget: Párizs pompáját, vendégeskedéseit, nagy forgalmát, «módi tzipfráját», sőt dámáinak nagy műveltségét is.³ És látott könyveket. Rákóczi a párizsi házban gondoskodott az ifjak továbbképzéséről, műveléséről — valószínűleg épen azért, mert látta elmaradottságukat. Tanítóik bizonyosan adtak nekik könyveket. Ezek ugyan első-sorban vallásos munkák lehettek, de egy-egy világi könyvet, regényeket, szépirodalmi munkákat máshol is kaphattak: nem tartom nagyra Mikes szépirodalmi olvasottságát, úgy vélem egész nevelésében, fölfogásában benne volt az, amit erről az *Ifjak kalauzából* idéztünk — de a kedve az olvasáshoz itt ébredhetett.

Ezekért vélekedem Zolnaival szemben úgy, hogy a francia élet Mikesre csak nagy, de nem döntő hatással volt. Abban nyilvánult, hogy megtanult franciául, nagyvonalú életet látott maga előtt, amelyhez a lengyel élmények már ízelítőt adtak, megismerte általában a *könyvet*; műveltsége azonban csak némi keretet kapott, mondjuk: megtudta, hogy *van* ilyen műveltség, de tartalmat ekkor még keveset. Magába a szellemi életbe nem látott bele; csak amennyi a környezetből — Párizsból — öntudatlanul ragadt rá, annyit vitt magával a Törökország felé menő hajóba. Ez a keret épen elég volt ahhoz az önműveléshez, amelyre később viszonyai kényszerítették.

Ennek a véleménynek megszilárdításánál számolnunk kell még egy körülménnyel. A vidámabb, szabadabb élet, amely ennyihez is juttatta, amely ezt a kis ízelítőt adhatta, 1715-ig, XIV. Lajos haláláig, tehát abban az első két évben tartott, amíg jóformán a franciát elsajátította. A napkirály halálával bekövetkezett nagy politikai fordulat Rákóczit egyszeriben megöregítette. Nagyszerű vadászatok, pompás ceremóniák, kedves szerelmek helyébe összetört reményekkel a Grosbois-i kolostor

¹ Id. m. EPhK. 192¹. 41. l.

² Király György, *Mikes Kelemen levélformája*. Irod. tört. 1913. 262. l.

³ *Téli éjszakák*, RMK. 1900. 156. l.

következett. Akár itt volt vele Mikes, mint Márki Sándor mondja,¹ akár — mint valóbszínű — ide is hetenkint fölváltva jártak ki az ifjak szolgálattételre, a hangulat komorabb lett, a vig életnek vége volt. Rákóczi «remeteélete» a kamalduliaknál² sem a szalónok ajtajához, sem a világi irodalom ismeretéhez nem juttatta Mikest. S ha valóban Király Ádámmal s Ilosvay Jánossal csak felváltva jártak is ki, a szegény «bejáró»-nak nem sok módja volt ahhoz, hogy Párizs műveltebb örömeit szolgálatán túl megmaradt idejében élvezze.

Ezek után szinte fölösleges azt mondanunk, hogy az egykor Abafitól elgondolt *Franciaországi levelek* nem is jöhettek létre. Megindokolta feltevésüket a *Törökországi levelek* fejlett stílusa s azok in medias res-kezde. Különös az is, hogy francia emlékeit nem idézi soha: mintha ezekkel másutt végzett volna. Azonkívül, hogy Franciaország «jó iskola», hogy a nevelés kérdéseiben emlegeti a francia nyelv kérdését, semmi jelentékenyebb vonatkozás a multa nincs; de ennek inkább lelki okai lehetnek. Az a Mikes, aki 1718-ban előttünk áll, nem alkothatott irodalmi műveket. Hogy naplójegyzeteket vezetett, azt lehetségesnek, valószínűnek tartom: pajtásai, Beniczky és Király példája egyformán előtte volt.

Az eddigiekből is természetes, hogy a *Törökországi levelek* — épen mert egyszerűben fejlett formaérzékkel és in mediis rebus kezdődnek — nem keletkezhettek partralépésükkor. A francia emlékek hiányának pedig teljesen megfelel az a körülmény, hogy Mikes Rodostóban sem ír semmit udvari élményeiről; voltaképen csak magáról ír s arról, ami vele történik.

A továbbiak miatt ki kell térnünk még egy kérdésre: Grosbois-ra. Nyilvánvaló, hogy a jansenismus a *hetenkint gyónó* Rákócziban teljesen öntudatlan volt, ha volt. Mikesnek — épen nem lévén lelkiismereti vívódásai — hazulról s a jezsuitáktól hozott mély vallásossága továbbra is a maga ügye maradt, s ebben csak megerősödhetett, ha a fejedelem példáját látta: Rákóczi most sem beszélgetett vele legbensőbb ügyeiről. Miként politikai kérdésekbe nem avatta, elhihetjük, hogy lelki életébe sem. Ki kell mondanunk, hozzátéve, hogy az ellenkezőjét nem is vitatta senki, hogy Grosbois-nak sem volt Mikes műveltségére semmi jelentősége.

Mikor Szathmári Király Ádám elbúcsúzik Rákócziéktól (1717. január 30.) és hazamegy, útja a St. Germain-i vásáron visz át s ott igazmondó lovakat, török galamb-akadémiát és kutyatáncokat nézeget. A Comédie-ben *Athalie*-t nézi meg: de Racine remekéhez nincs több érzéke, mint hogy a bibliai

¹ II. Rákóczi Ferenc. III. 422. l.

² Szekfü Gyula id. m. 44—45. l.

tanulást vonja le belőle. A strassburgi torony «tekerőgarádicsa» és órajátéka, Regensburgban a köhíd mondája szól az eszéhez, s legföljebb a neuburgi jezsuiták templomának «stukatúrája» érdekli — elárulja, hogy jól esik látnia.¹ Bizonyos, hogy Király Ádám volt annyit a fejedelem kíséretében, sőt többet is, mint Mikes; intelligenciájához nem férhet szó; érdeklődő, eleven embernek látszik naplójából. Ha négy évi párizsi udvari tartózkodás után *evvel* a kultúrával jött el a fejedelem környezetéből, Mikes Kelemen műveltségét sem szabad többre becsülnünk. Talán csak egy pontban van szabad útja következtetéseinknek: lehet, hogy többet *olvasott*. De ennek föltevésére sincs semmi különös okunk. Ha olvasott: a Brenner prépost felügyelete alatt élő ifjak aligha olvastak mást, mint vallásos latin és morális tartalmú francia könyveket; s abból következtetve, hogy olvasmányi élményeinek mindig nyoma van *Leveleiben*, a *Levelek* első felében pedig alig van ilyen nyom, ezt a föltevést is mértékére kell szorítanunk s azt kell gondolnunk, hogy elsősorban őt is csak a kuriozitások érdekelték. Mikor tehát Marseille-ben hajóra szállnak s Gallipoliban partot érnek, Mikes még igen messze van a *Törökországi levelek* írásától, de messze van a francia szellemi élet mélyebb hatásától is.

GÁLOS REZSŐ.

¹ Rákóczi-Tár. Id. kiad. I. 382. és köv. lk.

SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN IRODALMI TERVEI.

(Első közlemény.)

Szántó István — vagy latinosan, ahogy ő maga a kor szokása szerint írja nevét: Stephanus Arator — Erdély apostola a XVI. század nyolcvanas éveiben.

A katolikus egyház siralmas állapotban volt Erdélyben 1556 után. Nem volt katolikus püspök, aki a nyáját vezette volna. A katolikus egyház vezető férfiai kénytelenek voltak elmenekülni, a forrongó vallási életben teljesen szünetelt a katolikus papnevelés. A katolikus püspöktől, a káptalanoktól és birtokos szerzetesrendektől elkobozták az egyházi vagyont s más célra fordították. Eltűnnek a szerzetesrendek, lassacskán kihal a világi papság és csupán Szt. Ferenc rendjének töredéke képviseli, kivált a Székelyföldön, a katolikus egyházat.¹

Báthory István lengyel király karolja fel az elhagyatott erdélyi katolikus egyházat. Az elnyomott, elárvult katolikusok vigasztalására és megerősítésére 1579-ben letelepíti Erdélyben a jezsuitákat. Megalapítja Kolozsvárt a róla elnevezett Báthory-egyetemet és a szemináriumot. Megindul a katolikus újjászületés Erdélyben.

Báthorynak bizalmas embere s nagyratörő terveiben hűséges munkatársa volt Szántó István jezsuita atya. Együtt tervezgetnek, együtt dolgoznak. Az erdélyi ellenreformáció munkájába belekapcsolódik Possevino Antal jezsuita atya, pápai követ is, aki már előzőleg nagyon értékes szolgáltatásokat tett az ellenreformáció ügyének külföldön, nevezetesen Északolaszországban és Franciaországban. Possevino nagyszabású tudományos irodalmi munkásságával méltán kiérdemelte «a keresztény tudományosság reformátora» megtisztelő jelzőt.

E lelkes triásznak még egyéb tervei is voltak. A könyvsajtó útján is föl akarták venni a harcot az új vallás apostolaival, irodalmi téren is meg akarták indítani az ellenreformációt Erdélyben. Possevino és Báthory e nagy munkában Szántónak szánták a vezető szerepet. Méltó férfiúra esett válasz-

¹ Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár, 1927. 64—66. l.
— Szabó György Piusz: *Ferencrendiek a magyar történelemben*. Bpest, 1921. 105—114. l.

tásuk. Szántót nagy tudományos készségeért s feddhetetlen életéért még a másvallásúak is megbecsülték.

Erdemes tanulmányozni Szántó és Possevino irodalmi terveit. Érdekes kép tárul elénk Erdély szellemi életéről.

Irodalom. Szántó életére s működésére vonatkozó fontosabb munkák:

1. Fraknói Vilmos: *Egy magyar jezsuita a XVI. században*. Kath. Szemle (rövidítve: K. Sz.) 1887. (I.) 385—433. I. (Ism. Jakab Elek. Századok 1887. 847. I.) — 2. Fraknói Vilmos: *A római magyar szeminárium története*. K. Sz. 1912. (XXVI.) 444—53. és 562—80. I. — Báthory és Szántó összeköttetésére vonatkozólag: 3. Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. Kolozsvár, 1906. (Kny. az Erdélyi Múzeum 1906. évi folyamából.) — 4. Velics László S. J.: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*. I. füz. Bpest, 1912.

Egyes részletek feldolgozása: 1. Szalay László: *Szántó Istvánnak 1600-ban kelt emlékirata* a protestantizmus miként történt elterjedéséről Magyarországon és Erdélyben stb. Pesti Napló 1856. 252. sz. ápr. 12. Tudomány, Irodalom és Művészet rovat a tárcában. (V. ö. Századok 1903. 75. I.) — 2. Szittyay Dénes: *A nagyváradi disputa 1584-ben*. Magy. Kultúra 1923. (X.) 723. I. — 3. Meszlényi Antal: *Adatok az erdélyi «vallásszabadság» történetéhez*. M. Kultúra. 1928. I. 481. I. (Szántó és P. Wujek szereplése az 1588. évi megyesi országgyűlésen.) — 4. Timár Kálmán: *Szántó Arator István nyelve*. M. Nyelv. 1929. (XXV.) 133. I.

Szántóra vonatkozó forráskiadványok: 1. Veress Endre: *Fontes rerum Transylvanicarum*. I.—III. és V. k. (Rövidítve idézem: FF.) — 2. Veress Endre: *Fontes rerum Hungaricarum*. II. k. Bpest 1917. — 3. Szántó levelezése nagyrészt kiadva a FF. I. és II. kötetében. (1911 és 1913.)

Egyéb források Szántó életéhez: 1. Jézus-társasága kéziratos névtárai. (Catalogus.) 1601—1612. évekről (Pannonhalmi kvtár.) — 2. *Historia Collegii Olomucensis S. J.* 1566—1727. (Bécsi áll. kvtár. Fol. 12026 jelzésű kézirat.) — 3. Szántó latin kéziratos munkái.

Szittyay Dénesnek újabban írt Szántó életrajza: *P. Szántó István élete és kora* eddig még kéziratban van.

Possevino részletes életrajzát megírta Fell György S. J.: *Possevins Leben und Schriften*. (Bibliothek der katholischen Pädagogik. XI. k. Freiburg i. Br. 1901. 277—399. I.) — Nálunk Fraknói Vilmos méltatta P. működését: 1. *Egy jezsuita diplomata hazánkban*. (K. Sz. 1902. évf.) — 2. *Magyarország és a római szent-szék*. III. k. Bpest 1903. 167—195. I.

1. Szántó pályafutása.

Szántó István a XVI. század legkiválóbb magyar jezsuitája volt. Már életének külső körülményei is szinte regényesen érdekesek.

Amint önéletrajzi adataiban maga mondja, 1540-ben született Devecseren, Veszprém vármegyében. Atyja korán elhalt, anyját, öccsét s két nővérét portyázó törökök hurcolták rab-

ságba. Ő maga szerencsére elkerülte a rabságot. A családjától elszakított gyermek Nyitra megyébe, Galgócerá került anyai nagybátyjához. Az neveltette.¹ Bécsben, Krakkóban, Rómában tanult, majd mint a római német papnevelő-intézet (Germanicum) növendéke 1561-ben a Jézus-társaságába lépett. Tanított a nagyszombati gimnáziumban, rendjük bécsi bölcséleti főiskoláján s a gráci egyetemen. Majd Rómában a Sz. Péter templom magyar gyóntatója lett.

Még Bécsben megismerkedett Báthory István lengyel királlyal, s együtt szövögették az erdélyi jezsuita missió-állomások tervét. Éveken át sűrű levelezést folytat ez ügyben Báthoryval. Az ő sürgetésére kerül Erdélybe. Kolozsvár, Várad, Gyulafehérvár városokban működik apostoli hévvel, mígnem a megyesi országgyűlés kiutasítja a jezsuitákat Erdélyből. Szántó ideiglenesen az egi egyházmegyében apostolkodik s onnan járja be Magyarország jó részét.²

A második hazájától, Erdélytől, megfosztott Szántót később Bocskay hajdui űzik ki znióváraljai otthonából. Idegen földön, Olmüben talál menedéket, s ott üti ki kezéből a tollat a halál csontkeze 1612. júl. 3-án, mielőtt befejezhette volna életének főművét: szentírás-fordítását.³

Devecsértől Olmüci, 1540-től 1612-ig — mily változatos pályafutás, mily tevékeny élet!

Amilyen érdekes és rendkívüli Szántó pályafutása, époly érdekes egyénisége is. Élete fogytaig apostoli buzgóság, valami benső tűz, «ignis ardens» hevítette, emésztette a XVI. századbeli magyar jezsuitáknak ezt a tiszteletreméltó alakját. Nagyratörő lelke mindig úttörő munkára vágyik. Magyar hazája üdvére, a magyar katolikus egyház dicsőségére akar munkálkodni ott, ahol erre legégetőbb a szükség.

Bécsi tanárkodása alatt Erdélyre veti szemét s Erdélyben óhajtja letelepíteni rendjét, hogy a pásztor nélküli nyáját a katolikus vallásban megerősítsék, megtartsák. Mielőtt még teljesülne hő vágya, más küldetés vár rá. 1575-ben Rómába rendelték előljárói. Itt is kezdeményező munkát végez. Fölveti a római magyar papnevelő-intézet tervét s addig nem nyugszik, míg valóra nem válik. Az élőszó és a toll erejével sikra száll terve érdekében, pártfogókat szerez, szívós kitartással akadályt akadály után küzd le.⁴

Szeme előtt lebeg, hogy az új hit a wittenbergi és nürnbergi magyar szemináriumok növendékei által terjedj el Magyarországon elsőben. Meggyőződéssel vallja, hogy az új

¹ M. Kultúra 1923. 723. l.

² FF. V. 281. l. 279. jz.

³ Halálának körülményéről l. FF. V. 281. l. 286. jz.

⁴ Fraknói i. m. K. Sz. 1912.

hit további terjedését katolikus papnevelő-intézetek felállításával, jó papok nevelésével lehet csak megakadályozni.¹

Midőn végre 1580-ban régi vágyát követve Kolozsvárra kerül hitszónoki és iskolafelügyelői minőségben, apostolkodása közben ott is csakhamar újabb működési tér után néz. Marosvásárhelyre, de legfőképpen Váradra kívánczik, ahol a városban s környékén erősen tért hódított a reformáció, és épazért a protestánsoknak ebben az erős várában több alkalom nyílik a térítő munkára.² Váradi és znióváraljai működése alatt Kassára, gyulafehérvári nyugalmasabb állomásán Lugos és Karánsebes városára terelődik figyelme.³ Szeretné ott is útját egyengetni szerzete működésének. Mindig tervez, kezdeményez. Apostoli buzgóság lelkesíti.

Ahogy lelkipásztori működésével, azonképen írói munkásságával is az ellenreformáció ügyét óhajtja szolgálni. Szellemi fegyverekkel akarja felszerelni a magyar katolikusokat, hogy sikerebben szállhassanak szembe az új hittel.

2. Az első írói tervek.

Szántó álló életében a tudományok művelője, tollforgató ember volt. Hazájától távol működve, ő is szolgálatot akar tenni a magyar irodalom ügyének, akárcsak később halhatatlan rendtársa, Pázmány Péter. Már bécsi tanársága idején, 1574-ben foglalkoztatják irodalmi tervek. 34 éves ekkor s már több éve tanítja a bölcséletet hol a rend bécsi főiskoláján, hol a gráci egyetemen.

1574. július 15-én P. Mercurian Eberhard jezsuita generálshoz intézett levelében emlékszik meg első irodalmi tervezetéseiről.⁴ Rendjének fejét értesíti Báthory István fejedelem tervéről, aki Erdélyben szándékozik a jezsuitákat letelepíteni, majd hosszú levele végén kérve kéri a generálist, hogy a filozófiai kurzus végeztével mentse föl a tanárkodástól s adjon neki egy vagy két esztendei szabad időt írói tevékenységre: fontosabb katolikus műveket szeretne magyarra fordítani, olyan könyveket, amelyek alkalmasak lennének a katolikusoknak hitükben való megerősítésére s a protestánsok megtérítésére.

A levélre 1574. aug. 24-i keltezéssel válaszol Rómából a generális.⁵ Örömmel veszi tudomásul Szántónak magán-

¹ K. Sz. 1912. 448. és 451. l.

² FF. I. 243 l.

³ FF. II. 167. l. K. Sz. 1887. 429. l. — FF. I. 184. és II. 226. l.

⁴ FF. I. 15. l. — Szántó ekkor a második filozófiai kurzust vezette. Előzőleg a görög nyelvet tanította a bécsi gimnáziumban.

⁵ FF. I. 16—17. l.

tanulmányaira s könyvek fordítására irányuló szándékát: de a kivitelt illetőleg közvetlen előljáróihoz, az ausztriai jezsuita tartományi főnökhöz s a bécsi rektorhoz utalja Szántót. Ezek az előljárók egyrészt tüzetesebben ismerik, hogy a körülményekhez képest mi a szükségesebb teendő; másrészt a rendben fönnálló alárendeltség viszonya is úgy kívánja, hogy előbb ezekkel közölje tervét. Megvárja közvetlen előljáróinak véleményét, jóakarataról egyébként máris biztosítja.

Az ausztriai jézustársasági rendtartománynak abban az időben P. Maggi Lőrinc volt a provinciális.¹ Szántónak régi jóakarója. P. Maggi volt a római német papnevelő-intézet, a Germanicum, igazgatója, mikor Szántó mint a nyitrai egyházmegye papnövendéke 1560. szept. 28-tól 1561. febr. 19-ig tagja volt a Germanicumnak.² Hogy Szántó 1561-ben Rómában a jezsuita rendbe lépett, abban — saját vallomása szerint — nagy része volt egykori igazgatójának, P. Magginak.³ Mint tartományfőnök megértő szeretettel karolta fel Báthorynak és Szántónak Erdélyre vonatkozó terveit.⁴ Az ő tartományfőnöksége alatt valósult meg az erdélyi jezsuita-missió terve, s az ő általa kiadott tanulmányi rendszert tették kötelezővé a kolozsvári kollégiumban is.⁵ Róla Szántó később is, erdélyi működése idején, meleg szeretettel, hálás szívvel emlékezik meg. Atyjának, rendi szülőjének nevezte P. Maggit.⁶

Szántónak erről az atyai jóakarójáról bizvást föltehetjük, hogy irodalmi tervezgetéseiben époly készséggel támogatta Szántót, mint az erdélyi jezsuita-missió ügyében. Előljárói részéről, amint látjuk, nem hiányzott volna a támogatás. Csak épen ideje nem igen maradt Szántónak a tollforgatásra. Tanári állásától nem mentették föl. 1575 nyarán erősen készül erdélyi küldetésére. Már-már útnak indul Erdélybe, mikor Erdély helyett váratlanul Rómába küldik. Ott új munkakör vár rá. Erdélyi működése egyelőre álom marad, s bécsi írói terveit sem valósíthatja meg. Rómában marad ugyan ideje a tollforgatásra, de ott másféle tervek foglalkoztatják.

¹ Hogy 1574-ben ki volt a bécsi jezsuita kollégium rektora, vagyis házfőnöke, azt határozottan nem tudom. Valószínűleg P. Villert (Vilerius, Willer) Bertalan, a későbbi tartományi főnök, aki 1573—74-ben mint kormányzó a bécsi konviktsról hivatalos tudósítást írt Rómába. Duhr, Bernhard S. J.: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. I. k. 296. l.

² Steinhuber: *Geschichte d. Kollegium Germanikum Hungarikum in Rom*.² Freiburg 1906 I. 83. és 138. l. — Veress: *Fontes Rerum Hungaricarum*. II. k. 1. l.

³ Maggiról mondja Szántó, midőn elbeszéli útját Rómából Kolozsvárra: «quanta fuerimus charitate a charissimo et antiquissimo patre nostro (qui nos Christo in Societate genuit) Laurentio Magio excepti.» (FF. I. 172.)

⁴ FF. I—II. k. P. Maggi levelezése.

⁵ FF. I. 220. l.

⁶ FF. I. 172.

Szántónak erdélyi terveiről s irodalmi tervezgetéséről a rendi generálishoz írt leveléből tudomást szerzett a generális akkori titkára, a tudós Possevino Antal jézustársasági atya is. A XVI. századnak ez a kiváló polyhistora 1574 szept. 8-án levéllel keresi föl Szántót.¹ Leveléhez egy a szentháromság-tagadók ellen kiadott könyvet mellékel abban a reményben, hogy annak Szántó is jó hasznát veheti Erdélyben a háromságtagadókkal, vagyis unitáriusokkal való vitatkozásnál. Kíváncsi rá, mi e könyvecskeről Maggi Lőrinc, Avellaneda Diego és Gordon Jakab jezsuita atyák véleménye.² Abból a körülményből, hogy a munkáról véleményt kér, azt gyaníthatjuk, hogy a küldött könyvecske magának Possevinónak valamelyik polemikus műve, esetleg az *Interrogationes* című.³ Possevino — mint alább látni fogjuk — kilenc évvel később, erdélyi útja idején is élénk érdeklődést tanúsított Szántó írói munkássága iránt.

Szántónak bécsi tervezgetéseiről csak általánosságban tudunk. Milyen munkákat akart lefordítani, azt nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy írói munkásságával is az ellenreformáció ügyét óhajtja szolgálni. 13 évvel később, gyulafehérvári működése idején, újból nyilatkozik irodalmi tervezgetéseiről, de most már valamivel részletesebben.

3. Erdélyi irodalmi tervek.

Mivel Váradon Szántónak már az élete sem volt biztonságban, 1587-ben három évnél huzamosabb missziós működése után Gyulafehérvárra tér. Itt is nagy munkakör vár rá. Udvari hitszónok, a nép hitoktatója, plébános, rendi tanácsos, a szerzetes társak lelkiatyja és templomi gyóntató egy személyben. Akár két-három páter is osztozhatnak ennyi teendőn; de Szántó úgy találja, hogy tizedrész annyi dolga sincs, mint Váradon volt.⁴ Meg akarja ragadni az alkalmat s újból írói terveket kovácsol. Elsősorban fordításokra gondol: meg akarja szólaltatni magyarul a vallásos irodalomnak maradandó értékű műveit, a világhírű *Imitatio Christit*⁵ és Granadai Lajos

¹ FF. I. 17 l. — Possevinóról l. Hurter, H. S. J.: *Nomenclator Literarius*. Innsbruck 1871. I. k. 326. l.

² P. Avellaneda teológiai tanára volt P.-nak a római Germanicum-ban, P. Maggi pedig igazgatója.

³ Maga Possevino bibliografiai művében megemlékszik a szentháromságtagadók ellen írt könyvéről: *De atheismis haereticorum*. Ám ez későbbi munkája, mert hivatkozik benne erdélyi útjára és *Transilvania* c. munkájára, amelyet 1584-ben írt.

⁴ FF. II. 226. l.

⁵ 1587 okt. 12-én levelet írt Aquaviva Kolos rendi generálisnak és sürgős engedélyt kér tőle, hogy egyes műveket magyar nyelvre lefordíthasson s kiadhasson. «Quare concedat Tua Reverentia facultatem, ut Ger-

munkáit. Vajon Granadának¹ melyik művére esett Szántó választása, a sok közül melyiket akarta lefordítani, nem tudjuk. Esetleg csak egyes fejezeteket szándékozott lefordítani, mert a nagyobb művek egyes fejezetei magukban is kerek egésznek alkotnak. Ha kitűnő lelki olvasmányt akart nyújtani, akkor méltán sorozhatta az *Imitatio* mellé Granada ismertebb műveit (*Guida, Oracion*); ha a hitvitákhoz is akart alkalmas anyagot nyújtani, mondjuk a Hiszekegyről szóló munkára (*Introduccion al simbolo de la Fee*) vagy egyéb munkának egyes fejezeteire eshetett választása.

Szintűgy nem tudjuk határozottan, vajon a spanyol dominikánusnak fordításra kiszemelt munkáit ismerte-e már Rómában mint pápai gyóntató, vagy esetleg csupán később hívták föl rá figyelmét spanyol rendtársai. Ugyanis két spanyol jezsuita is működött akkor Erdélyben. Egyikük, Ortiz Jakab, éppen a gyulafehérvári kollégiumnak tanára ugyanabban az időben, mikor Szántó Gyulafehérvárt a fordítás gondolatával foglalkozik.² Benne akár alkalmas segítséget is találhatott Szántó.

Milyen nyelvű kiadásból akarta Szántó e műveket magyarra fordítani, szintén eldöntetlen kérdés marad egyelőre. Ha csupán Gyulafehérvárt estek kezeügyébe Granada munkái, valószínűleg latin fordítás állt rendelkezésére. Behatóbb kutatás hihetőleg meg fogja még hozni e kérdések egyikére-másikára a megnyugtató feleletet.³

A fordításokon kívül eredeti alkotást is tervezett Szántó. Homiliákat, vagy ahogy akkorjában mondták: postillákat készül kiadni a vasárnapi evangéliumokról, mégpedig magyar nyelven. Bizonyára paptársainak munkáján akar könnyíteni alkalmas vezérfonal kiadásával. Száz évvel előtte Temesvári

sonem Ungarice vertere possim et Granatae opuscula.» Gerson munkája alatt csakis az *Imitatio Christi*, *Krisztus követését* érthette Szántó. Az ő korában ugyanis, épúgy mint a kódexek korában, általában Gerson Jánost tartották az *Imitatio* szerzőjének. Vagy háromszáz évig kísértett ez a téves nézet.

¹ Granadai Lajos (Ludovicus Granatensis), a szenttéavatott spanyol domokosrendi tudós (1504–1588), a XVI. századbeli spanyol irodalom jelese. Igazi klasszikus író, aki nemcsak mint aszkétikus író volt jeles. Nagy hírnévre jutott hitbuzgalmi munkáit spanyol nyelven írta. Legnevezetesebb művei e nemben: 1. *La guida de peccadores (Dux peccatorum)*. 2. *El Memorial de la vida christiana. (Memoriale vitae christianae)*. Munkáit hamarosan kiadták latin és olasz fordításban is.

² FF. II. 234. I.

³ Pontosabb bibliografiai kutatás s az erdélyi jezsuita rendházak egykori könyvtári anyagának áttekintése nyomra vezethetnek, hogy milyen kiadás állhatott egyáltalában Sz. rendelkezésére. (A kolozsvári könyvtár jegyzékeinek áttekintése nem járt eredménnyel.) Kíváncos volna továbbá Sz. irodalmi hagyatékának egybevetése Granadai Lajos munkáival. Csak akad valami idézet vagy valami nyom Szántónál!

Pelbártot meg Laskai Ozsvátot foglalkoztatta hasonló gondolat. Ők is avval a szándékkal írták össze latin nyelven prédikációiknak testes köteteit, hogy az alkalmas könyvek nélkül szűkölködő papságnak megfelelő anyaggyűjteményt nyújtsanak.¹

Szentbeszédeinek, homiliáinak, tervéről ezeket mondja Szántó: «Cogito etiam *homilias pro toto anno super Evangelia Ungarice scribere.*»² Szóval az egész egyházi évre rendelt evangéliumokhoz homiliákat akar írni, jobban mondva kiadni. Evvel a tervvel már hét évvel előbb is foglalkozott. P. Wujek (latinosan Wiecus vagy Vangrovicus) Jakab (1540—97), jeles lengyel egyházi író, Szántónak akkori házfőnöke Kolozsvárt, említi a jezsuita generálisnak küldött 1580 dec. 26-i jelentésében, hogy Szántó teljes hévvel dolgozik szentbeszédeinek kidolgozásán és írásán.³ Szántó tehát már 1580-ban, mint kolozsvári hitszónok olyan gondosan dolgozta ki vasárnapról vasárnapra tartott szentbeszédeit, hogy azokat egykor nyomtatásban is kiadhassa.

Figyelemre méltó, hogyan okolja meg Szántó mindezeket az írói tervezgetéseit. Azért akarja lefordítani a kiszemelt vallásos műveket s homiliáinak kidolgozásához is azért fogott hozzá, mert magyar nyelven nincsenek katolikus könyvek. Már pedig a protestánsok (ő következetesen eretnekeknek mondja őket) többet tántorítanak el könyveikkel, mint prédikációikkal.

Szántó mindenkor fölismerte az idők járását. Midőn kolozsvári működése idején négy éven át vitatkozásba bocsátkozott az unitárius prédikátorokkal, hamarosan ellesi azoknak vitatkozó módját.⁴ Tapasztalja, hogy a protestáns vitázók előtt a katolikus hittudósok szokott érvei: a dekréták, dekrétamagyarázók, zsinati határozatok, egyházatyák tanításai, pápák tekintélye, természeti érvek és hasonlók édeskeveset nyomnak a latban. Hiába hozakodik elő valaki ilyesmivel, még a közép-korból kedvelt érvelési móddal. Az új hitet valló vitázók úgyszólván csak szentírási érvekkel bizonyítgatnak és csak magából a Szentírásból vett érvek előtt hajolnak meg. (Azonban mégis megesik, hogy az unitáriusok, kivált a Dávid Ferenc elleni vitákban maguk a kálvinista és luteránus prédikátorok is a zsinati határozatokból s az egyházatyák tanításából merítenek érvet.⁵ A katolikusok ellenében pedig azért hada-

¹ Laskai Ozsvát a *Biga salutis (Sermones Dominicales)* előszavában. Hagenau, 1498.

² FF. II. 226. l.

³ FF. I. 118. l.

⁴ FF. II. 81. l. — I. 199—99. l.

⁵ *Brevis et succincta descriptio* . . . (1600) című, az erdélyi protestantizmus elterjedését tárgyaló kéziratot munkájában írja ezt Sz. (FF. V. 201. l.)

koznak még a zsinatok és egyházatyák érvei ellen is, mert azok ellenük bizonyítanak.) Szántó bemutatja ezt az eljárást Dávid Ferenc vitatkozó módszerén.¹ Szabad idejében Szántó maga is elmerül a Szentírás tanulmányozásába, bizonyára a Dávid Ferencsel kapcsolatban hangoztatott elvet tartva szem előtt: «scripturas per scripturas explicare.»² Az 1584. évi váradi nyilvános hitvitán is a Szentírásból vett érvekkel igyekezett megcáfolni ellenfeleinek minden ellenvetését.³

Szántó idejekorán fölismerete a nyomtatott betűnek, a könyvsajtónak jelentőségét. Tudván tudja, hogy lekipásztori és tanítói működése a templomi szószéken és az iskolában egymagában nem elégséges. Látja, hogy a különböző protestáns felekezetek prédikátorai a szószék s az iskola mellett főként a toll hatalmával terjesztik az új hitet s épen a nép nyelvén közrebocsátott könyveknek köszönhetik legnagyobb sikereiket. Maga mondja el Dávid Ferencről, hogy az a magyar és német nyelvet tökéletesen beszélve, prédikációival és kiadott irataival könnyű szerrel térítgetett mind a magyarok, mind a szászok közt.⁴

Az új hit terjesztői sikerüket elsősorban irataiknak, könyvsajtójuknak köszönhették. S katolikus részről támaszkodhattak-e a sajtó termékeire az ellenreformáció úttörő munkásai? Az 1596-ban elhalt Telegdi Miklós pécsi püspöknek és nagyszombati munkatársainak könyvei ezidőtájt úgyszólván az egyedüli magyar nyelvű művek, amelyek közkezen forogtak.⁵ E téren még sok a tennivaló, még sok a kívánnivaló. Ezen a hiányon akar segíteni Szántó is, midőn vállalkozik vallásos munkák fordítására.

Míg szerzetes társai magyar nyelvű katekizmusokat meg naptárakat kérnek és sürgetnek Nagyszombatból, ő a lelki élet mesteri alkotásait forgatja és azokat óhajtja magyar nyelven közkinccsé tenni.

Possevino írásából tudjuk, hogy Szántónak már voltak sajtó alá készen egyes munkái, mikor ezek az irodalmi tervek foglalkoztatják Gyulafehérvárt.⁶ Bizonyára dolgozott már akkor szentírásfordításán is.

TIMÁR KÁLMÁN.

¹ FF. I. 185—86. l. — V. 201.

² FF. I. 236. l.

³ M. Kultúra. 1923. (X.) 727. l.

⁴ FF. I. 185. l. — Szántó maga is tudott magyar, latin és német nyelven prédikálni. (FF. II. 11. l.) Sz. azonkívül olaszul és csehül is értett.

⁵ Telegdi katekizmusfordítását és postilláit az erdélyi jezsuiták is terjesztették.

⁶ FF. III. 197. és 266. l.

KAZINCZY-ÜNNEPÉLY SÁTORALJAÚJHELYEN 1859-BEN ÉS A KAZINCZY-ALAP TÖRTÉNETE 1870-IG.

Szabadságharcunk leverése s a nyomába lépő rémuralom megdermesztette a kedélyeket. Halálos csönd ült a lelkekre, s a szörnyű tél csak lassan-lassan enged. Mégis a XIX. század 50-es évei egyik legszebb példája a nemzet életerejének.

A fájdalom önmagára vonja a figyelmet; a magyar társadalom sajnó sebe a halálra szánt nemzetben az *élni akarás* gondolatát juttatta kifejlődésre. Jól mondja Dékány: a közvélemény «anonim reakciók összege»,¹ a fojtogatott nemzet élni akarással reagál. A magánéletben — a legkevésbé ellenőrizhető területen — indul meg ez a visszahatás, megkezdődik «az elmúlt nagy idők és a kiállott szenvedések emlékének bensőséges kultusza», s ez reményt adott; hinni akartak, hinni kellett valamiben, vonzódtak a misztikus dolgokhoz, mert narkotikumul szolgált. A családi kör a rokonérzésűek találkozó helyévé bővült, vadászatok, löversenyek, a fürdői élet, az újraeledő kaszinók lesznek a letárolt mezők első új hajtásai.

Érzik a szükségességét a társadalmi életnek. Az irányítás nélkül maradt nemzet tétova közönyét a sajtó, az újság oldja föl a természetes reakció irányában. Mindig többen foglalkoznak társadalmi kérdésekkel, «üdülő beteg»-ről beszélnek s «nap-sugár»-ról. Voltak komolyabb cikkek is sötétebb² és világosabb³ színekkel, de mindegyik a társasélet, a művelődés fontosságát hangoztatja.

1856 óta a politikai helyzet is megadja a szabadabb mozgás lehetőségeit, s a társadalom a kormány nemzetellenes szándékai-val szemben mindinkább nemzetibb jellegű életet él. Pártolja az irodalmat s annak művelőit, segíyezi a költőket s árván maradt családjukat (Garay, Vörösmarty), emlékeket állítanak (Kisfaludy Sándor) és szobrot (Katona József) nagyjainknak.

Már Vörösmarty temetése (1855) nemzeti tüntetéssé válik. Megünneplik Zrinyi Miklós emlékét 1856-ban, 1858-ban Csekén

¹ Dékány István: *Bev. a társadalom lélektanába*. 1923. 55. l.

² Gyulai Pál: *Társaséletünk*. Röpirvek, 1850.

³ Mocsáry Lajos: *A magyar társasélet*. 1856.

Kölcey-ünnepélyt tartanak.¹ A nemzeti ruhaviselet, addig egyesek tüntetése, a reakció törvényszerűségével általánossá válik, a kormány ekkor már nem is üldözheti, sőt saját hivatalnokait ilyen ruhába öltözteti (Bach-huszárok). A nemzeti öntudat gyönyörűen ível a magasba 1859-ben, s a vesztett háború, Bach bukása Ausztria teljes kudarcát hirdette. A *Hymnus* és a *Szózat* éneklése ekkor kezd hazafias szokássá válni,² tüntetnek vele összejöveteleken, sőt az utcán is.

A «nemzeti ébredésnek e szép napjaiban a legemlékezetesebb megnyilatkozások az 1859. év utolsó hónapjaiban megtartott Kazinczy-emlékünnepek voltak».³ Kazinczy születése 100 éves fordulójának megünneplését már 1858-ban elhatározta az Akadémia, amikor a szabadságharc után első ünnepélyes ülését tartotta.⁴ Az évfordulón, 1859 okt. 27-én, folyt le az Akadémia ünnepélye a szokásos helyen, a Múzeum dísztermében. Sajátos visszhangja volt ennek az ünnepélynek a bécsi lapokban. A Presse egy pesti levele így ír: «Ki volt legyen tulajdonképp az a Kazinczy, az a magyar patrioták tulnyomólag nagyobb nagyobb száma előtt még nem rég — nehezen megfeythető kérdés lehetett, mert hiszen e tekintetben Brockhaus is cserben hagy bennünket — úgy látszik, jónak vélték némely itteni patrioták a német Schiller-enthusiasmus ellenében egy hasonló nemzeti ünnepélyt hozni létre, s így történt, hogy miután teljességgel semmi más név nem volt ily emlékünnepekre kizsákmányolható, Kazinczy, kinek a magyar nyelv körüli érdemeit a legkevesebben is csak gyanították, lőn a nap jel-szava.»⁵ 1859 őszén ugyanis Schiller születése 100 éves fordulóját ünnepelte Németország és Ausztria. Az osztrák sajtó gúnyolódása érthető — de semmiképen sem igazolható.

Az Akadémia példájára országsszerte rendeztek Kazinczy-ünnepélyeket, s gyűjtöttek a Kazinczy-alapra, amelynek célja egyelőre Kazinczy családjának segítése, majd később Kazinczy sírjának, a széphalmi kertnek megszerzése és fenntartása is volt.

Az általános ünneplésből kiemelkedik a széphalmi kertben, Kazinczy sírjánál tartott nagyszabású ünnepély. A terv Sátoraljaújhelyről indult ki, s az ünnepély egy részét ott is tartották. Történetéhez egyet-mást hozzáadhatunk a M. Tud. Akadémiának abból az iratesomójából, amelyet Évva András

¹ Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon*, II. 1925. 414. l.

² Berzeviczy: i. m. II. k. 416. l.

³ U. o. 418. l.

⁴ (1858. dec. 20.) Az ünnepély gondolata azonban már jóval régebben fölmerült, még 1857-ben, az Erdélyi Jánostól szerkesztett Sárospataki Füzetekben. L. erre nézve Angyal Dávid jegyzetét, *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1925. 485. l. 3. jegyzet.

⁵ Angyal Dávid: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. 1925. 481. l. * alatt.

ügyvéd (később sátoraljaújhelyi törvényszéki bíró) hátrahagyott irataiból Dr. Juhász Jenő budapesti ügyvéd, gazdasági főtanácsos juttatott el az Akadémiához. A Pesti Napló 1859. dec. 23-i sz. ugyan előre jelzi a dec. 30-ára tervezett ünnepély rendjét, mintegy meghívóul, a Vas. Ujság 1860. 2. sz. pedig részletesen elbeszéli az ünnepség menetét,¹ mégis ezekből az iratokból sok érdekeset tudhatunk meg.

Megtaláljuk az ünnepélyt rendező «Bizottmány» kérvényét, amelyben Komáromy József s a többi tag² Zemplén megye «Cs. K. hatóságá»-tól engedélyt kér az ünnepély megtartására. A «Bizottmány» elnöke Gróf Andrássy (így!) Gyula, akadályoztatása esetén Komáromy József; felelősséget vállalnak, hogy az ünnepélyt a csatolt³ program szerint tartják meg. A «méltóságos Cs. K. Országos Helytartósági Osztálytól» kieszközölt engedélyről a tudósítást Évva András sátoraljaújhelyi lakoshoz kéri. A végén külön felelősséget vállal a Bizottmány a program 3. és 5. számának szövegeért, s ígéri hogy azok «kizárólag litteraturai jellegűek» lesznek. Az engedély 1859. dec. 16. dátummal érkezik meg Andreas von Eva nevére. Nyomatékosan megköveteli, hogy az ünnepély egészen irodalmi jellegű legyen; gondosan kerüljék a belemagyarázható tendenciát az ünnepélyről szóló ismertetésekben; végül jelentsenek be minden eltérést a programtól.

Az ünnepi menet⁴ 317 fogattal az akkor elnevezett Kazinczy-utcán át 10 és fél órakor indult Széphalomra. Az érdeklődés általános volt, mert az «újabb szabású nemzeti öltözék»-ek mellett ott vannak az egyszerűbb nép «szűr gubá»-i is. Magyaros alkalmi zene hangjai fogadják a lassan érkező menetet. Sennyei Pál báró nyitja meg az ünnepélyt, Erdélyi János mond ünnepi beszédet. Szerepel a sárospataki főiskola énekkara Kölcsey *Hymnusával*, közben Károlyi-Kornis Klarissza grófnő néhány porleánnyal megkoszorozza Kazinczy sírját. Majd Szemere Miklós alkalmi költeményét⁵ szavalja Matolay Etele. Ezután megható jelenetben volt része az ünneplő közönségnek. A «galambfehér ősz öreg» Kálniczky

¹ A Pesti Napló 1860. jan. 1-i száma még csak az ünnepély tervbe vételéről tud, de érdekes statisztikát ad az eddig tartott Kazinczy-ünnepélyekről. Három hónap alatt (okt., nov., dec.), a külföldön tartottakat is beleszámítva — értesülésük szerint — 70 ünnepélyt tartottak. Jan. 4-én még csak a Pester Lloydtól vesz át híreket az ünnepélyről, saját tudósítójától csak 5-én közöl rövid anyagot.

² Gróf Károlyi Ede, Cseley János, Évva András, Bárány Sennyei Lajos, Góg Antal, Dercsényi Kálmán, Orosz Sándor, ifj. Dienes István, Tesztóry Tamás, Schön Vilmos és Matolay Etele.

³ Kár, hogy ezt a programot nem találtam az iratok között, így csak az egykorú ujságcikkekre szorítkozhatunk.

⁴ A Vas. Ujs. 1860. 2. sz. 16—20. l. híradása szerint, a cikkíró Matolay Viktor.

⁵ Kazinczy Ferenc emlékeztére. A Vas. Ujs. az egész költeményt közli.

András kovácsvágási lelkész, aki 1831-ben «csak tizenötöd magával» temette a kolerában elhalt Kazinczyt, kedves szavakban fejezte ki örömét azon, hogy most «a tisztelőkézrei» állják körül Kazinczy sírját.

Ismét énekszám következik, a *Szózat* hangjai mellett ültetik el jelképesen azt a négy cserfát, amelyet egy másik tudósító szerint¹ még az ünnepély megkezdése előtt ültetett oda Bretzenheim-Schwarzenberg hercegnő. Károlyi Ede gróf lelkes szavakkal zárja be az ünnepélyt, a szomszédos Hosszuláz község gondjaira bizza a négy cserfát, míg a nemzet a «szent helyet egészen át nem veszi».

Ezután az ünnepi menet visszatért Sátoraljaújhelyre, ahol az ünnepség d. u. 2 órakor ebédrel folytatódott, amelyre 300 «Részvény jegy»-et adtak ki.² A közönség lelkes éljenzéssel fogadta az ünnepély vezetőit, Sennyei Pál bárót, Károlyi Ede grófot, Szemere Miklóst, a költőt s különösen Andrássy Gyula grófot. Itt is olvastak fel költeményeket, éltették a hazát «lelkes áldomások közt.» Az ebéd este 6 óráig tartott.³ Ekkor fáklyákkal, zeneszó mellett vonultak a nemesi fölkelők emlékéhez, amelynek feliratát még Kazinczy szerkesztette, s ott «csak azt énekeltük el: Nyugosznak ők, a hős fiak, duló csaták után' —» mondja az abszolutizmus korának cikkirója. Bajza *Apotheosis*ának, ennek az 1834-ben írt költeménynek éléklése nyilván a közelebbi mult eseményeire való vonatkozás volt!

A Széphalmon megjelentek számát 4000-nél többre becsüli Matolay Viktor, kiemeli, hogy osztálykülönbség nélkül gazdag, szegény egyaránt megjelent. A lelkesedés tehát általános volt, méltán mondja a szerkesztő, Pákh Albert: «A magyar akadémiai első ünnepélyen⁴ kívül ez kétségtől a legfontosabb és legnagyobb szerű.»⁵

Valóban megkapó az a lelkesedés, amely a különböző társadalmi osztályokat egy sorba állította a nemzeti ügy szolgálatában. Főúri hölgy és szegény porleány egy sirt koszorúz meg s Kazinczy sírjában szimbolikusan a hajótörött nemzeti eszméket.

Az ünnepség rendezésének anyagi felét Évva András intézte, legalább is erre vallanak a hagyatékában talált számlák, följegyzések; fizeti a programok, «bilétek» nyomási költségeit, a zenét, 12 kis «czilinder» bort «a Deákok számára», stb.

Az ünnepélyek mellett szorgalmasan folyt mindenfelé a gyűjtés a Kazinczy-alapra; megindítója és fő mozgatója a

¹ A Szerkesztő (Pákh Albert) megjegyzése alapján, Vas. Ujs. 1860. 2. sz. 16. l.

² 300 terítékre számítottak, de sokkal több kellett volna. Vas. Ujs. 1860. 2. sz. 19. l.

³ Pester Lloyd, 1860. 2. sz.

⁴ Az 1858 dec. 20-i ünnepélyre gondol Pákh. L. Berzeviczy: i. m. II. k. 486. l.

⁵ Vas. Ujs. 1860. 2. sz. 16. l.

gyűjtésnek Gróf Dessewffy Emil volt, az Akadémia elnöke, aki Kazinczyt az Akadémiának 1858 október 27-én tartott ünnepélyén «a tűrő és kitartó hazafiság példaképe gyanánt jellemezte». Az ünnepet követő lakomán indul meg a gyűjtés a Kazinczy-alapra.¹ Ez a gyűjtés azután minden ünnepély velejárója lesz — a sátorlajújhelyi ünnepi ebédén sem maradt el. Van ugyanis a hagyatékban egy «Aláírási ív» [«Ívtartó M. Gróf Andrassy Gyula», folyó száma XLVIII.]. Szövege: «Azon célból, hogy Kazinczy Ferencz nemzetiségünk és irodalmunk emelésére tett érdemeinek emléke maradandó legyen, hogy utódai közül azok, kik szegénységgel küszködtek, felsegíttessenek, és hogy Széphalom, hol fáradozott és hamvad, idegen kéztől megmentetve, biztosítassék ezen eset megújulása ellen, s fennálljon mint a nemzet hálájának emléke, aláírtak;² az 1859^{ik} évi December 30^{án} S. aujhelyben tartott Kazinczy lakoma alkalmával.» Az aláírási ív jórészt ceruzával van kitöltve. Nagyobb adományok: Gr. Károlyi Edmund 100 frt, Bárány Sennyei Pál 100 frt, Andrassy Gyula 100 frt, Gr. Andrassy Manó 50 frt, sőt «Az Erdőbényei izraelita közönség részéről Oláh József megbízott» 120 frt. 1—2—5—10 frt-os kisebb adományok azonban nagy számmal vannak rajta, s az ív és a csatolt pótv ceruzával hevenyészett összegezése 855 frt és 22 kr. Ebből úgy látszik kiadások történtek, mert Évva András iratai között csak 696 frt 22 kr. szóló értesítést találunk, amelyben Tóth Lőrinc m. acad. pénztárnok 1860. jan. 5-i dátummal a Kazinczy-alap pénztárába való bevételt jelzi.³

De nemcsak a Kazinczy-alapra történtek gyűjtések mindenhol, ahol ünnepelték Kazinczy emlékét, hanem alapítványt is tesznek Kazinczy nevére,⁴ Lévy József pedig a Kazinczy-ünnepokről *Kazinczy emléket* tervez, de csakhamar «konkurrens»-ekről panaszkodik,⁵ vissza is akar vonulni a szerkesztéstől, de a következő évben mégis csak kiad — névtelenül ugyan — egy *Kazinczy emlényt* (Miskolcz, 1860). Kazinczy emléke erős mozgásba hozta a magyar társadalmi életet, az ünnepélyek burkolt nemzeti tüntetések voltak, már az akadémiai Kazinczy-ünnepről azt írja a Pesti Napló, hogy «nemcsak hálát és kegyeletet fejezett ki, hanem elveket és eszméket is képviselt».⁶

¹ Berzeviczy: i. m. II. k. 487. l.

² Itt eredetileg kéttőspont volt, de idegen kéz pontosvesszőre javította és más tintával hozzáírta az utána következőket.

³ Mellékesen, pótlólag az értesítés végén megjegyzi, hogy kapott még egy drb «koronás fél tallért, s három darab magyar huszast, ugyan azon célra».

⁴ Lévy József tudósítása a Tiszamelléki hely. hitv. Egyházkerület 1859. novemberi közgyűléséről. L. Angyal D., Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél *elkőzbött levelezése*. 1925. 490. l.

⁵ Angyal, id. kiadv. 484. l.

⁶ A *Kazinczy ünnep és a nemzet-egység*. Pesti Napló, 1859. nov. 1.

A Kazinczy-alap ügye a kezdeményező Gr. Dessewffy Emil kezében maradt. «Az Európa-teremben¹ összegyűlt első aláírók megválasztották a' nevezett² urakat oly feltétellel, hogy azok bizottmányt képezve, halál esetében magokat folytonosan kiegészítsék. — Dessewffy volt az egésznek munkás lelke.»³ Így mondja el Tóth Lőrinc a bizottmány megalakulását Évva Andrásnak, aki a széphalmi (sátoraljaújhelyi) ünnepély után mint vidéki ügyvivő szerepelt. Megbízata az azonban sok nehézséggel, gonddal járt, s már 1862. végén visszavonulásra gondolt.⁴ Sok baj lehetett a bérlőkkel, az építkezésekkel, a tatározásokkal. Maga Dessewffy is azt írja Évvának: «Már itt az ideje, hogy az egész Kazinczy-alap dolgáról informáljuk a' közönséget.»⁵ De az alap kezelésében sincs valami nagy rend, Tóth Lőrinc 1862. nov. 17-ről keltezett levele legalább erről tanuskodik. Jóllehet Évva szabadulni szeretett volna a terhes «hazafias szolgálat»-ától, mégis marad, s fokozatosan bensőbb barátsága Tóth Lőrincel lassan megismerteti vele a Kazinczy-alapot kezelő bizottmány sajátos alakulatát. 1866-ban így ír Tóth Lőrinc Évvának: «Valami szabálytalanabb alkotás nincs széles e világon, mint ezen Kazinczy-bizottmány»,⁶ — 1868. augusztusában azt válaszolja Évva kérdezősködéseire, hogy «Kazinczy-alapot kezelő bizottság jelenleg nem létezik; a' melly eredetileg létezett, s b. Eötvösből, Ürményi Józsefből, Deák Ferencből állt, ezekhez járulván még a' boldogult Kazinczy Gábor és újabban Gr. Andrássy Gyula — az a' maga teendőit átruházta az Akadémiai Igazgató Tanácsra, mely évenként egyszer jő össze. Így az ügy kezeltetik akképen, a' mint azt a' mi lelkiismeretünk, t. i. a' tied 's az enyim, parancsolja».⁷ — A továbbiakban béketűrésre inti — úgy látszik ismét lemondásra készült — «mig az Igazgató Tanács összejő, mert az Absolutorium csak tőle jöhet ki».⁸ Az ismételten panaszkodó Évvának saját helyzetét az övéhez hasonlónak festi. «Méltán panaszkod, hogy minden fenét a' nyakunkon hagynak, mig meg nem gebedünk a hazafias szolgálatban.»⁹ Tóth sem tudott lemondani az akadémiai pénztár kezeléséről, rezignációja biztatás is Évvának: «azért csak viseljük keresztünket, míg lehet».

¹ Valószínűleg a Múzeumban, ahol akkortájt az ünnepélyes üléseket tartották.

² Gr. Dessewffy Emil, Kazinczy Gábor, Deák Ferenc, b. Eötvös József, b. Kemény Zsigmond és Ürményi József.

³ Tóth Lőrinc levele Évva Andrásnak. 1866. jún. 24.

⁴ Gr. Dessewffy Emil levele Évvához, 1862. dec. 29.

⁵ Levele Évvához, 1862. dec. 29.

⁶ Tóth Lőrinc levele, 1866. jún. 24.

⁷ Levele Évvához, 1868. aug. 21.

⁸ U. ott.

⁹ Tóth Lőrinc levele, 1868. szept. 2.

Az alapot kezelő bizottság tagjainak száma sem állandó, a kiegészítés nem igen történt meg. 1866-ban Tóth megemlíti Évvának, hogy Gr. Desseffy Emil és Kazinczy Gábor helyett «talán jó lenne... Lónyay Gábor és Menyhért?»¹ A helyek betöltéséről azonban nincs szó, csak a későbbi levelekből² derül ki, hogy helyettes elnök Gr. Andrássy Aladár lett, a másik tag pedig Gr. Andrássy Gyula.

Tóth Lőrincnek Évvához írott leveleiből azt is megtudjuk, hogy a megvásárolt Kazinczy-birtok haszonbérben van, s közben építkezések folynak. Az építkezéseket azonban a Kazinczy-alap tőkéjéből fizetik s nem a jövedelemből, «a' jövedelmekből fizetnek az évdíjak Kazinczy Fer. utódainak».³ Kazinczy sírhelye és annak környéke megvásárlásának gondolata éppen a sátorlajújhelyi ünnepélyen támadt. Évva Andrásnak egy conceptusa, amelyről majd még szólunk, így beszéli el: «Az ezen alkalom⁴ szülte közvetlenségnél fogva a különben igen regényes fekvésű telep minden fel építményében és ennek környékén észlelt általános pusztulás melyet Petőfi is már 1847-ben talált és megsíratott, magára vonván a közfigyelmet az ünnepély utolsó részletét képező társas ebédnél önkénytelenül keletkezett és nyilvánult azon általános felbuzdulás, miszerint hazai nyelvünk vég hanyatlása korában annak mívelésére az első zászlót kezébe ragadott bajnokának sírját s annak környékét vég pusztulásba annyival inkább idegen kezekbe jutni a nemzet ne engedje, mihez képest már az ünnepély vég befejezését képezett lakoma alatt megindult s ország szerte folytatni határozottat a' gyűjtés egy a fenti kegyeletos szándék valóstására szolgáló Kazinczy nevet viselő országos alap létesítésére.»⁵

Körülbelül 40.000 frt gyűlt így össze, melyet az Akadémiának szolgáltatott be. «A sír környékének, s általában a telep első berendezésének fontos kérdése»⁶ azonban csak akkor került megoldásra, amikor az «utódok és hitelezők kielégítették s az egész birtok a magyar tudományos akademiára mint tulajdonosra által iratott s a boldogult unokáinak rendszeres nevelésére megkivántató évi összeg megállapítottatott.»

A munkálatok úgy látszik elég lassan haladtak, erre mutat nemcsak az eltelt hosszú idő — 9—10 év — hanem Gr. Andrássy Aladár egy levele is, melyben kéri «a munkák menetét sürgetni».⁷ Lehetséges azonban az is, hogy az utódokkal,

¹ Tóth Lőrinc levele, 1866. jún. 24.

² Tóth Lőrinc levelei, 1863. aug. 5. és 1868. aug. 21.

³ Tóth Lőrinc levele Évva Andrásához, 1868. aug. 5.

⁴ A sátorlajújhelyi Kazinczy-ünnepély.

⁵ Évva András fogalmazványa.

⁶ U. ott.

⁷ Évvához, 1868. márc. 31.

hitelezőkkel volt sok baj. Erre nézve a hagyaték nem nyújt közvetlen adatot, de az alapnak az építkezésekre¹ szánt része már 1869-ben kimerül,² s ebből nemcsak a rossz gazdálkodásra következtethetünk, hanem arra is, hogy jelentős összeget fizethettek ki az utódok és hitelezők kielégítésére. Tóth Lőrinc az alap építkezésekre szánt részének állapotát az Igazgató Tanács ülésében előterjeszti³ s úgy látszik, ennek a következménye az a felszólítás, amelyet az Igazgató Tanácstól kijelölt bizottság határozata alapján Rónay Jácint, mint a bizottság jegyzője, «Évva András ügyvéd úrhoz» intéz.⁴ Ebből a felszólításból sok mindent megtudunk. Elsősorban azt, hogy az Akadémia Igazgató Tanácsa 1870. március 20-i ülésén a Kazinczy-alap «megmegvizsgálásával és rendezésével» gróf Cziráky Jánost, b. Sennyey Pált és Kubinyi Agostont bízta meg. Ez a bizottság 1870. április 20-án tartott ülést. Rónay Jácint az ülés jegyzőkönyvének b) pontját közli Évvával: «A bizottság elhatározta: Felhívni a Kazinczy-emlék alapítvány vidéki ügyvivőjét tek. Évva András urat, hogy sziveskedjék a Kazinczy-féle birtok kezeléséről, jövedelméről, a netán fenmaradt terhekről, s az emlékszerű építmény mibenlétéről felvilágosítást adni; egy-szersmind a rendes számadást, s általában a vidéki Kazinczy-bizottság kiküldetésére és hatáskörére vonatkozó iratokat, ugy-szinte az építési terveket, költségvetéseket s az ezeket helybenhagyó intézkedéseket a bizottsággal közölni.» Végül megjegyzi, hogy «a kívánt fölvilágosítás a Kazinczy-emlék alapítvány rendezésére elkerülhetetlenül szükséges». Ugy látszik tehát, hogy igaza volt Tóth Lőrincnek: az ügy teljesen kettőjük lelkiismerete szerint haladt.⁵ Az Akadémia keveset tudott saját birtokáról s csak 1870-ben látta jónak, hogy valamiképen rendet teremtsen.

Erre a felszólításra válaszul két fogalmazványt találunk Évva hagyatékában, mind a kettő töredék benyomását teszi ránk — lehetne még folytatása — megszólítás és aláírás, sőt befejezés nélkül. Az egyik tintával írott fogalmazvány, — ezt használtuk fel eddig — a másik ceruzával hevenyészett elmosódott írás. Ez utóbbi bővebb, több — de néha eltérő — adattal. Az ünnepélyt is dec. 31-re helyezi, holott a híradások egybehangzóan 30-át említene. Az összegyűlt pénzt «a mintegy 40.000 frt» helyett «majdnem 50.000 frtra» becsüli. A Pesten megindult gyűjtés csak Kazinczy gyermekeinek és unokáinak segélyezése céljából történt; a birtok Kazinczy gyermekeinek a kezében volt, «de annyi különböző adósságokkal ter-

¹ Azon a helyen, ahol Kazinczy dolgozószobája állott, mauzoleumot is építettek, s köréje díszkertet (Évva fogalmazványa szerint).

² Tóth Lőrinc levele, 1869. ápril. 6.

³ Levele Évvához, 1869. ápril. 6.

⁴ 1870. május.

⁵ Évvához írott levél, 1868. aug. 21.

helve, hogy a birtoknak a sirral együtt idegen kezekbe lett jutásától méltán lehetett tartani.» Így határozta el az Akadémia a megvételt és a birtokon levő idegen követelések kifizetését. Gróf Dessewffy Emil a birtokot gazdasági épületekkel, a kertet pedig kertész-lakással szerelteti föl, s ezek az épületek 1862-ben el is készültek. Elhatározták a mauzoleum építését. Ebben az állapotban találta az alapítványügyet Gr. Dessewffy Emil halála.¹ Utána Gr. Andrássy Gyula, majd Gr. Andrássy Aladár képviselte az Akadémiai Bizottságot, s fő intézője volt a mauzoleum építésének. Az építkezésekre Tóth Lőrinc, az Akadémia titkára,² szolgáltatta a pénzt, később a Magyar Földhitelintézet. Erről, valamint a birtok haszonbéri jövedelméről, az elszámolást beküldte időről-időre. A következőkben végül a haszonbérek és a tagosítás körül keletkezett bonyodalmakról beszél.

A végleges válasz bizonyára ezeken a fogalmazványokon alapult, erre nézve azonban nincs semmi adat. Magának a Kazinczy-alapnak további történetéről az Akadémia levéltára ad fölvilágosítást.

HEGEDÜS ZOLTÁN.

¹ 1866.

² Tóth Lőrinc az Akadémia pénztárosa volt.

ADATTÁR.

EÖTVÖS JÓZSEF BÁRÓ LEVELEI FIÁHOZ EÖTVÖS LORÁND BÁRÓHOZ.

(Második, bef. közlemény.)

[Loránd levele: Königsberg, 869. VI. 4.]

30.

8/6 869

Kedves fiam!

F. h. 4-én irt leveledre ismét a házbán válaszolok. Valamivel zavar-
tabbak leveleim és ha a Medium némi hatást gyakorol az írásra is, kevés
bölcsséget fogsz bennök találni, de legalább nem váratlak és ez is előny. —
Mindenek előtt arról szólok mi leginkább érdekel — kérésedről. Én
részemről — bár rossz termést várhatván, pénz dolgában szűkiben vagyok —
szívesen teljesíteni fogom ohajtásodat és így egészen szabad akaratodra
bízom — el fogsz-e menni Sveitzba vagy nem, azonban egész őszinteséggel
kimondom, hogy ezt nem tanácslom és pedig épen azért, mert azt annyira
ohajtod, és oly korban vagy, hogy jó, ha megszokjuk néha megtagadni vala-
mit magunktól mire vágyainkon kívül semmi okot nem hozhatunk fel. —
Megengeded, ha ez ügyben kissé hosszasan szólok. A nevelésnél 2 elvet
követhetünk. Egyik a szigor, melyel a gyermeket szorgalomra, igazmondásra
és más jó tulajdonokra szoktatunk. A másik a szabadság, melyet gyerme-
keinknek azért adunk, hogy azok jókor magok felett uralkodni tanuljanak.
Az első rendszer közönségesebb és talán többször vezet sikerhez, mert min-
den ember többször követvén szokásait mint meggyőződését — nagy előny
ha valaki bizonyos jó tulajdonokhoz szokik. A második csak kitünőbb egyéni-
ségekre alkalmazható és mindig veszélyesebb, de valóban férfiú csak ezen
úton nevelhető s én ezt választottam számodra. — Ki szigoruan neveltetett
megtanulja bánni az emberekkel s akár ravaszság akár erély által kivinni
akaratát. A szabadság jókor megtanítja az embert uralkodni maga felett
s ez a fődolog, de ha ez nem éretik el, a nevelésnek ezen módja nem érte
el célját. — Kevés fiatal ember van, ki jókorabb önszárnyaira bocsáttatott.
Még oly kérdésekben is, melyek legfontosabbak mint életpályád választása
— Te magad határoztál oly korban midőn más fiatal ember ilyenről nem
is kérdeztetik. És én meg nem bántam azt, mert ha korodhoz képest mások-
nál férfiasabb vagy, az annak köszönhető. Azonban mentül szabadabb vagy
másoktól, mentül bizonyosabb arról, hogy kívánataid amennyiben tölem
függ mindig teljesitem — annál szükségesebb hogy magad felett szigorú
uralmat gyakoroljál. — Senki nem tudja jobban mint én, hogy bár verset
nem írkálsz költő vagy. Költő felfogásodban és kedélyedben e tekintetben
is fiam, mint sok másban jó és rossz tulajdonságaidra nézve. De azért ügyel-

ned kell, hogy határozataidban ne képzelő tehetségedet kövesd. Ha majd egykor együtt leszünk, elmondom, mennyi bajomba sőt fájdalmamba került hogy sokszor képzelőtehetségemet követtem határozataimban. — Gondold tehát át még egyszer a dolgot és határozzál úgy mint jobbnak látod. Ha a sveiczi utat választod vagy ha jövődre nézve czélszerűbbnek látod ha 200 frt-odat, mely megmarad arra fordítod, hogy a Göttingi, berlini és lipcei intézeteket s ezen más tekintetben is érdekes városokat nagyobb figyelemmel megnézd — határozatod minden esetre nézve csak töled függ és biztossá tesznek hogy bármiként üssön ki, általam rossz néven nem vétetik, mert ami ezen kérdésnél reám nézve fontos nem az hogy nekem engedelmeskedjél — mint mindig tettél — de hogy magadnak parancsolni és engedelmeskedni tanulj. — Talán mint egy predicatio hangzik e levél de hidd el nem más mint legjobb barátodnak őszinte tanácsa — hogy határozatodban egész szabad légy nem mondtam senkinek hogy a sveiczi utra engedélyt kértél, ha meg maradsz e kívánnál — szólhatunk később. — Ég áldjon meg.

Szerető apád

Eötvös

[Loránd levele: Königsberg 869. VI. 12.]

31.

20/6 869

Kedves fiam!

Azonnal feleltem volna leveledre, de a magyar ministerek, kiknek omnipotentiája ellen panaszkodnak nem rendelkeznek pillanataikkal s ezért mára halasztottam válaszomat.¹ A Svábhegyen lévén senki nem háborgathat 5 frt. büntetés nélkül — melyet tőle a fiaker követel s így valószínűleg nyugton hagynak. Hogy levelednek örültem, nem szükséges mondanom s talán azt sem hogy tervedet helyeslem. Ugy ítélem meg állapotodat, mint leirtad. Az történt veled, mi velem többször életemben — megcsömörödél a tudománytól, de akkor bizonyosan rossz receptét ordináltam midőn Berlin s Göttingába akartalak küldeni. Ha indigestionk van — rossz mulatság más konyhába menni, habár ott izletesebben főznek is. Mindenesetre körünkben jobban fogod érezni magadat s rövid idő alatt kihevered az emészthetetlen tudományos kosztot, melyre Königsbergben szoktatni akartak — éppen úgy mint én mikor egyszer erővel német philosophus akartam lenni s Kantot s mindjárt utána Hegelt addig tanulmányoztam míg végre azon meggyőződéshez érkeztem, hogy minden philosophia haszontalanság, melyet csak az által rectificáltam ismét, hogy azon hatást tanulmányozva melyet a philosophia az életre gyakorol — magam kerestem utat magamnak. — Vannak passiv természetek, melyek teljesen megelégedve érezhetik magokat — mások kutatásait követve, s melyek büszkeségüket abban keresik, hogy a lehetőségig sok tudományos anyagot összegyűjve az idegen eszmék kincseivel rendelkezhessenek. Ilyenek nem tanulhatnak soha eleget. Tudományuk fegyvertára, melyet készen tartanak, de nem használnak fel soha legfeljebb ha egyszer valamely enciclopedia kiadásához vagy oly munka szerkesztéséhez határozzák magokat, minőket compilationnak hínak. — De ki a tudományban activ szolgálatot akar tenni — annak nem nagy fegyvertár, hanem csak egy pár fegyver

¹ Voin. Lev. 64., 65., 67., 87., 89., 91., 167., 169.

kell, mely jó illik kezéhez s melyel tökéletesen bánni tud, és én meg vagyok győződve, hogy te is erre születél. Nem szeretnéd Göthet annyira, ha magad is olyan lennél mint Der Kerl der speculirt. Neked magadnak dolgozni, törekedni kell mint nekem ki úgy vagyok meggyőződve, hogy a legnagyobb kín a Mindenttudás lenne, melyet az Istenség attributumának tekintünk, ha az a mindenhatósággal nem volna összekötve s ki itt is Baconnal tartok, hogy a tudomány hatalom s csak éppen azért a legfőbb mert hatalmat ad. De ismét neki indulok kedves thémámnak, melyről még sokat szólhatunk. Most csak azt akarom mondani, hogy a mennyiben tudományodban haladni akarsz — arra itt is bő alkalmat találsz. Akin megszökött s így physikai termünk gazda nélkül áll s ami abban tanulmányaidhoz hiányzik az Akadémia meghozhatja. Így a különböző könyvtárak számára, melyek felett rendelkezem — meghozhatok bármily könyvet v. folyóiratot is. Than most jön vissza Párisból Horváth¹ is áltján véve magad körül gyűjtheted mindazokat, kik veled rokon szakokban dolgoznak s úgy hiszem sebesebben fogsz haladni, ha magad keresed irányodat mint midőn mindig csak valakit követni törekszel. — Ma várom Ilonát Pestre — holnap jön fel a Svábhegyre s így ha visszatérsz ismét mind körülöttem lesztek, mi azon egy mi által még boldogítva érzem magamat. Ég áldjon meg.

Eötvös

32.

Svábhegy, VII. 2. Ilona leányáról.

33.

VII. 9. Voin. kiad. 62. l.

34.

X. 30. U. o. 63. l.

35.

XI. 20. U. o. 65. l.

[Loránd levelei : Villach 869. VIII. 10. — Heiligenblut 869. VIII. 15. — Windisch Matrei 869. VIII. 21. — Svábhegy 869. IX. 28. — Heidelberg 869. XI. 6.]

36.

29/11 869

Kedves fiam!

Itt küldöm a kívánt 200 frtot, ha az idején nem érkezik meg és dec 1-én financialis zavarokba jössz, ezt csak annak tulajdoníthatod — mert későn tudósítottál. Ez alkalommal is azonban szükségét látom, hogy helyzetemre figyelmeztesselek, mely az egész család s így részedről is takarékos-ságot tesz szükségessé. Ismered vagyoni állásunkat mely kizárólag anyád birtokának jövedelmeiből és abból áll mit munkámmal szerzek s így nem szükség mondanom hogy éveken át azaz mióta felnőtetek s a leányok világba jönnek ugyszólván mindig szorult állapotban vagyok. Évek óta csak nem mindig oly helyzetben vagyok, hogy költségeim jövedelmeimet felülmulják s habár személyes hitelem és a legnagyobb pontosság által elértem hogy mind a mellett tönkre nem megyünk, kétségtelen, hogy évről, évre bár csak kevéssel szegényebb leszünk, mi reám nézve szomorító s aggodalmas, de

¹ Horváth Ignác matematikus (1843—1881), a József műegyetem tanára.

nektek kik előtt még az egész élet áll, bizonyosan még károsabb s azt teszi kötelességünké, hogy minden felesleges költséget kerüljünk. — Arra mi tudományos kiképzésre szükséges szívesen adok bármit s így érthető hogy a kiadásokat melyeket privátissimáidra igényelsz örömmel pótolom — míg tölem telik kész vagyok lemondani szívesen még a kényelemről is, hogy gond nélkül s a lehetőségig kellemesen éljél — de részedről is kívánnom kell, hogy egyes élvezetekről lemondjál a mi kedvünkért is s ezek közé tartozik uti terved — nem értem az Erdélyit hanem a sarkvidéki Expedítiót.

Miután arra, hogy ezen expeditio a magyar kormány által segítések, még azon esetben sem lehetne kilátás, ha te a tudományban már állást vívtál volna ki magadnak s így mint az ország által kijelölt tudós indulnál utnak a költségek egyedül reád esnének s én ezek elviselésére képes nem vagyok. S ez egyik oldala a kérdésnek. — A másik az, hogy más tudományokkal foglalkozva, eddig az expeditióban csak mellékes szerepet játszhatnál, mi annyi időnek fáradtságnak árán — nagyon is drágán lenne vásárolva. Végre nem szabad megfélekednünk magunkról sem, s ha valaki egoismust lát abban, hogy szabad mozgásodat akadályoztatjuk legalább az egoismusnak legmegbocsáthatóbb neme, ha mi kiknek egyetlen fiok vagy, azt kit annyira szeretünk oly utazásra bocsátani nem akarunk mely az egészségnek ily veszélyeztetésével jár s te sem, sem anyád, sem én — egy perczet nem tölthetnénk nyugalomban míg te a robbok fogásával foglalkozva az éjszak jégtábláin körüljársz s életedből egy évet áldozol fel csak azért hogy mond hassad; miként te is ott voltál holott időre s tehetségeidre más feladatok várnak. — Bocsásd meg az őszinteséget, melyel szólok. A házban irom e sorokat, midőn a beszéd, melyet tartottam, s leveled, melyet éppen beszédem után olvastam el, felgerjesztett; de úgy hiszem, ha a tárgyat meggondolod egyet fogsz érteni velem, s bár a szeretetnek azon fokát, melyet csak szülők éreznek nem ismered, természetesnek fogod találni kérésemet, hogy e levelemre mentül előbb válaszoljál.

Szerető apád

Eötvös

37.

Budán XII. 11. Voin. kiad. 67. l.

38.

XII. 21. Pénzküldés.

[Loránd levele: Heidelberg 869. XII. 21.]

39.

25/12 869

Kedves fiam!

Ide mellékelve küldöm Petermann¹ levelét, melyet hozzázárt soraiddal éppen az ünnepekre — mint valószínűleg magad is gyanítád nem nagy megnyugtatósomra kaptam. — Nem akarok késni válaszómmal.

1-ször Mert mint Petermann leveléből látom ő azt hiszi hogy magadat lekötelezted s ha ezen nézete mint irod téves, mentül előbb fel kell világos-

¹ Petermann Ágost (1822—1878) német térképrajzoló, Gothában a földrajzi intézet igazgatója.

sítani őt és ha nem, meg kell írni hogy családi viszonyaid nem engedvén az utazást, nem mehatsz; hogy azon esetre ha kárpótlmentesítést kíván (Reugeld) az összeg iránt vele mentül előbb tisztába jöhess s azt lefizessem.

2-szor Azért mert hozzám intézett kíváнатodat illetőleg egy perczig sem lehetek kétségben. — Abstrahálok az aggodalomtól, melyet ily utazásod nekem s főkép anyádnak okozna. Ez magában véve nem ok, s ha ma egy valóban érdemes feladat oly valami, mi által nevet szerzesz magadnak kerülne elé, nem tartóztatnák vissza. Még a költséget sem említem — ámbár a nyíltság után, melyel finánciális helyzetemet veled közöltem beláthatod mennyi megerőltetésembe kerül, hogy csak szükséges kiadásaimat is fedezhessem; de valjon a Spitzbergen partjai egy részének mappolása melyet bevégezvén neved Petermann egy földabroszáának szegletén megjelen, vagy Gillis-Land¹ keresése, melyet középszerű német hajón, német kapitánnyal minden valószínűség szerint megtalálni nem fognak, érdemes-e arra, hogy tanulmányaidat félbeszakaszd s az irányt melyet követtél ismét megváltoztasd? — Éppen nem állithatom hogy a doctorátusnak elnyerése valami nagy dicső feladat, de végre természetes befejezése Akadémiai pályádnak s oly valami mit magadban felveél s mire magadat ígéreted által köteleztél s egy kétségtelen s ez az: hogy ha mindig csak kezdünk s azt amit kezdtünk akár kicsi akár nagy legyen elhagyjuk mielőtt bevégeztük egész életünket eredmény nélkül vesztegetjük el. —

Fájdalommal tapasztalom hajlamodat, mely szerint ábrándjaidnak több befolyást engedsz határozataidra, mint kellene és sérténem kötelességemet, ha erre nem figyelmeztetnélek s nem kérnék hogy minden erődet e hajlam legyőzésére fordítsd. — Mind az mi életemben keserű volt — s én azok közé tartozom, kik, kevés derült napot éltek ugyan — a hibának volt következése s ezért természetes ha jövődre én sokszor aggodalommal gondolok. — Korodban e hiba mint mások — még legyőzhető, de csak komoly feltevés és akaratunk gyakorlata által s erre fordítsuk fel. — Tudom a lemondás nehezede esik, tudom azt is, hogy talán elkésérik hogy kérésedet nem teljesítem, sőt tanulmányaid is egy időre kevésbé érdekeseznek fognak látszani, de vegyél erőt magadon s gondold meg: hogy miután pályádnak választásában teljes szabadságot engedtem s mi talán hiba volt — inkább hajlamaidat mint saját meggyőződésemet követtem, most joggal követelhetem, hogy mielőtt más pályára lépsz ezt melyet magad választottál bevégezd. Ha a fiatal Göthe apja kedvéért a jogból melyhez sem kedve, sem hivatása nem volt doctoratust tehetett le bizonyosan nem túlzó követelés hogy tőled ugyanazt kérem, azon tudományok körében, melyeknek mivelését önmagad választál élelfeladatul. — — Ha ezt elvégeztél szabadon választhatod pályádat. Én csak annyiban folyok be abba amennyiben tanácsaimmal tehetem s mindent elkövetek, hogy céljaid elérését tehetőségem szerint könnyítsem; de azt hogy mielőbb tovább mész s más utat választasz előbb jelen pályádat befejezzed, arra komolyan kérek s úgy hiszem eljön az idő mikor belátod, hogy igazságom van. —

¹ A spitzbergai tenger egyik szigete.

Dénes¹ bácsi hála az égnek ismét rendben van. Anyád s a leányok egészségesek és köszöntenek.

Eg áldjon meg,

Szerető apád
Eötvös

40.

28/12 869

Kedves fiam!

Miután, míg egyik tanácsnokom a számadás revisióval elkészül, melyre dolgozásom folytatására szükségem van, egy félórát szabad leszek s nem tudom: lesz e új esztendeig csak még annyi időm az írásra, felhasználom azt hogy szerencse kívánatim el ne maradjanak. — Nem formulázom gratulatiomat. — Miután többnyire még azt sem tudjuk mit kívánjunk önmagunknak, ki határozhatja meg mi tehetne mást szerencsésé. — Ohajtásom csak az, hogy a lehetőségig boldog légy s hogyha lehet azt előmozdithassam, miként s mi által válsz boldoggá azt Istenre s magadra bízom, mert hisz a siker minden törekvésnél Önmagunktól függ, azaz attól hogy a pálya, melyet választunk egyéniségünknek megfeleljen. Reméllem s ohajtom hogy ebben nálamnál ügyesebben jársz el. — Nem képzelheted mennyire elkedvetlenit, hogy az utolsó kívánatot, melyet ez évben hozzám intéztél nem teljesíthetém. — Azóta, hogy utolsó leveledre feleltem újra többször átgondoltam a tárgyat s mivel inkább megerősödöm azon meggyőződésben hogy csak érdekedben jártam el. Anyád — s ebből mérheted szeretetét — kinyilatkoztátá, hogyha szerencséd, jövőd, dicsőséged kívánja az aggodalom melyet utazásod okozna tekintetbe nem vehető, hogy ő soha utaidon akadály lenni nem akar s én osztom nézetét de ez esetben nem pályádtól, hanem csak egy eltéréstől tartóztatlak vissza, melyhez ábrándjaid csábítanak s melyet úgy hiszem nem sokára ilyennek fogsz ismerni. Nem vonom kétségbe az éjszaki expeditiók fontosságát. — A tudomány hivatása hogy az egész föld ismeretét megszerezze és így néhány mértföldnyi part geograficus felmérése v. egy haszonvehetetlen darab continens helyzetének meghatározása kétségen kívül haladás, mely nagy fontosságu lehet, mert minden lépés, melyet előbbre teszünk további s talán nagy eredményű vizsgálódások kiindulási pontjául szolgálhat. — Megengedem még azt is; a kis német hajó valószínűleg nem igen kitűnő legénységével nagyobb felfedezésekre alkalmas; hisz Columbus Amerikát igen gyenge hajókkal fedezte fel; de vajon te magad, ki a tudomány azon ágaival eddig csak mellékesen foglalkoztál, melyek arra szükségesek, hogy ily utazás tapasztalatait tudományosan felhasználjad, megfelelhethet-e feladatodnak. — Nem kétlem az astronomia méréseit amennyire az a szélesség s hosszúság fokainak meghatározására szükséges s még igen sok mást meg fogsz tanulhatni, sokat fogsz észlelni s ez által haladni utazásod alatt is; de sokkal mélyebben belátsz a tudományba, minthogy ne vallanád meg, hogy jelenleg előkészülve nem vagy s így sokkal kevesebb eredményre számolhatsz fáradságod után, mint ha pár évvel később tennéd ugyanazt, míg más részről ezen utazás eltaszit azon iránytól melyben eddig haladtál. — Ha a tudomány ezen

¹ Eötvös Dénes, Eötvös József öccse.

ágát választod magadnak s pár év múlva nem egy Petermann úrtól szervezett expeditioval melyhez 1000 tallérod a híres geograf költségét könnyitené de rendes expeditioval, a polaris tengeren jártas kapitányal indulsz utra — sajnálni fogom — de nem fogom ellenezni egy szóval határozatodat — de így jót állok hogy még az utazás alatt magad is rosszallani fognád engedékenységetem. —

Az hogy a doctoratus letételét kívánom nálam nem szeszély. —

Miután ezen pályára léptél előttem csak 3 út áll. — Vagy practicus irányban folytatod tudományaidat és pl. egy école des Mines-be mégy. — Vagy Professurára készülsz. Vagy hazatérve (természetesen utazás után,) mint magányos tudós folytatod életedet. Akár active a tudomány valamely ágának szentelve minden erődet, akár csak mint tudomány kedvelő, a tudományt csak annak tekintve mi az életet szebbíti. —

A második esetben a doctoratus szükséges az elsőben legalább jó — a 3-ban pedig azért kívánatos, mert egyetemi pályádnak bevégezése (ein Abschlusz) és ha a doctoratust letetted s haza jössz s itt az ország tudományos törekvéseiben részt veszel, csak tőled függ, hogy magadnak állást szerezzél. Ha akarsz igazi szépet, most mindig szép dolog valamely ország tudományos mozgalmainak élén állani s ha kartársaidra gondolsz el fogod hinni hogy ezen állást tőled senki nem veheti el; vagy legalább szerezhetsz magadnak igen kellemes állást, amennyiben annyi mindenestre lesz hogy mindennapi kenyered biztosítva van, s ily helyzetben a tudományok miveltése több élvezetet ad, mint mások milliókkal maguknak megszerezhetnek.

Éppen mert a doctoratus letétele oly cél, mely pályádnak semmi esetre akadályát nem lehet s mert addig mig azt elérted semmire elhatározni nem kell magadat, ez is egy nagy előny. — Szívesen írnék többet, de már kétszer jött be tanácsnokom.

Ég áldjon meg — s adjon oly boldog évet, mint én kívánom. — Ha csak lehet kérlek írdál mentül előbb.

Szerető apád
Eötvös

41.

(Törődék. Ebbe a tárgykörbe tartozik.)

Te úgy vagy meggyőződve, hogy az utazás melyet terveztél egyszerre sokkal kedvezőbb s rövidebb úton vezetne azon álláshoz melyet a tudományban elfoglalni ohajtasz.¹ Nem fogok veled vitatkozni a sarkvidéki utazások sarkvidéki fontossága felett. Nem eléggé vagyok jártas a természet-tudományok körében hogy megítélhessem vajjon egy a Spitzbergákig és Gillislandig folytatott utazás mennyiben gazdagíthatja astronomiai vágyis a geographián kívül — általános ismereteidet, de feltéve hogy ezen utazásnál nagy felfedezések lehetségesek, eléggé elkészülve érzed-e magadat arra hogy ezen alkalommal mindazt feltaláljad s megtedd amire egy ezen szakra már egészen képzett tudós képes volna? s nem fognád-e utazásod alatt minden anyagi szenvedéseknél kinosabban érezni készségednek hiányát? s nem termé-

¹ Voin. Lev. 55., 57., 68.

szetes-e ha én ki mert annyiival idősebb vagyok, e tárgyról nyugodtabban ítélek, erre reflectálok, főkép miután véletlenül egy oly emberrel álltam baráti viszonyban, ki nagy tehetségekkel a legnemesebb hajlamokkal s a tudományhoz lángoló szeretettel egész existenciáját hasonló tévedésnek áldozta fel. — Reguly a philologiai célt tűzött ki magának. Az utazás melyet tett olyan volt, mely az általa kitűzött cél elérésére a legczélszerűbb lehetett volna, soha ember nem dolgozott, soha nem nélkülözött többet s hátrahagyott írományai bizonyítják az erélyt melyet kifejtett s még is mi volt eredménye minden fáradságainak? sokkal kevesebb mint az mit Castrén¹ 6 hónap alatt haza hozott. És pedig egyedül azért, mert a tudományban kezdő volt s a legnagyobb lelkesedés nem pótolhatta azt ami neki feladatának sikeres megoldására szükséges lett volna. — És valjon nem álls-e egy bizonyos pontig hasonló helyzetben? Én jól tudom, hogy sokat dolgoztál s nagy csalódásban élsz ha gondold hogy a kitartást melyel tanulmányaidat 4 év alatt folytatod nem méltányolom. De valjon eléggé foglalkoztál-e a tudomány azon ágával melyek ily utazásra szükségesek, hogy magadat kellőleg elkészültnek mondhasd? s igazságtalan vagyok-e irántad vagy utadban állok-e ha azt kívánom hogy mielőtt sikra lépsz — főkép oly helyen hol sok szem rajtad — elébb elkészülve legyél? s ha most nem engedtem kéreśednek, mert meg vagyok győződve hogy annak teljesítésével csak egy keserű csalódást szerezhettem volna? — — Ha egy pár évig mint tanár működél, ha az ország valamely részét tudományosan átkutattad vagy egy nagy tudós kíséretében tudományodban magadat practicus uton előbbre vitted és akkor az éjszaki sark felé indulsz, nehezen fogok bucsut venni tőled mert végre ember vagyok és szeretlek, de keserűséget enyhíteni fogja azon kilátás, hogy csakugyan valami kitűnőt vihetsz véghez. A jelen pillanatban ily remény nem ellensúlyozza a veszélyt s ha ez magában véve reád nézve csábító sőt föcsábja az utazásnak, természetesnek fogod találni ha egy apa máskép gondolkozik? —

Amit feltételeidben való ingadozásodról mondek azt szinte félreértetted. Nem mondtam sőt nem is gondoltam soha hogy a tudomány iránti általános buzgóságodban ingadoztál. — De a tudomány tág kör s lehet ingadozni e körben is, egy tudománytól a másikra térve át s ha állandóságodon valaha kételyt fejeztem ki, az csak ezen értelemben veendő s annál kevésbé sértő, mert korodban közönséges s korodban még hasznos is mert szükséges hogy a fa mindenfelé kiterjessze gyökereit ha azt akarjuk hogy magasra nőjön.

Írnék s írhatnék még sokat de kifogytam időmből, hadd végezzem e hosszú s félek nem kellemes levelet azon kívánnal hogy Isten jó egészségben tartson jövő éven át és soha ne hozzon olyan helyzetbe hogy valamely kívánnatot megtagadni kénytelen legyek. Te pedig szeresd ezentul is mint eddig azt, ki a nagy világon bizonyosan legjobb barátod volt, és fog maradni míg csak élsz.

Szerető apád
Eötvös

¹ Castrén Mátyás Sándor (1813—1852) finn nyelvtudós, az ural-altáji nyelvtudomány megalapítója.

[Loránd levelei: Heidelberg 869. XII. 28, 30 és 1870 I. 25.]

42.

29/I 870

Kedves fiam!

Január 25-én irt soraidat a mai postával vettem. — Azon leszek, hogy még a napokban küldhessek pár száz forintot, azonnal, mihamint a szükséges pénzt kikölcsönözhetem, mert a farsang költségei sovány tárczámat kiürítették és nem áll a jelen pillanatban semmi rendelkezésemre. Nem teszek szemrehányásokat, sőt még azon intéssel is megkímélnék hogy *«a lángocs-kát melyet elottani még erős szándéked nincs»* mégis soká ne lobogtasd, — ha erre helyzetem nem kényszerítene. —

Sokkal többre becsüllek semhogy brutális élvezetektől féltselek. — A bor s azon leányok kiknek kegye pénzbe kerül soha nem fognak kielégíteni, sőt hosszabb időre még mulattatni sem. És e tekintetben minden aggodalom nélkül nézem tévelygéseidet, aggasztó itt csak a pénzkérdés s ezt illetőleg nem ajánlhatok elég vigyázatot, mert habár arról biztos lehetsz, hogy addig míg hatalmamban áll, minden áldozatra kész vagyok csak hogy zavarba ne jöjj; fájdalom saját hatalmam e részben oly csekély hogy nem sok áldozatot bír el. — Ismered anyád vagyonát, mely összes vagyonunkat képezi s a terhek levonása után körülbelül 12000 frtot jövedelmez. Ebből mult évben reád valamivel többet költöttem 3000 frtnál. Most számitsd ehhez háztartásom s a 3 leány költségeit s látni fogod hogy nagyobb adósságoktól csak az által menthetem meg magamat mert mint minister 12000 frt fizetést kapok, mely azonban alkotmányos országban mindig bizonytalan, s az országgyűlés egy szavazatától függ, mely valamely fontosabb kérdésben kisebbségben hagyván, lemondásra kényszerít. Azért irom mindezeket, hogy meggyőződjél miként nem fukarság vagy az, mert ifju örömeidet irigylem, hanem a kényszerűség bír arra, hogy annyiszor takarékosagra intelek. — Reményem intéseim sem fogják csökkenteni bizodalmat, s nem fognak akadályul szolgálni, hogyha zavarba jössz mindig hozzám fordulj. — Hisz minden körülmények között én mindenestre könnyebben s kevesebb áldozattal segíthetek a bajon mint te és segíteni fogok mindig míg hatalmamban áll, csak egyre kérlek, nyugalmam, egész jövőd, sőt a becsület nevében, hogy soha ne játszálsz — s ha talán most is egy kis veszteség merítette volna ki oly hamar pénztárczádat — tekintsd elveszettnek s ne iparkodj azt visszaszerezni. — Főkép e tekintetben kívánok megnyugtatót s azért kérlek ha játszottál — add szavadat, hogy azt tenni többé nem fogod.

Korodban főkép az, ki oly viszonyok között nevedekett mint te, nem ismeri a pénzkérdések fontosságát.

Én magam 28 éves lettem míg az életnek ezen legprozaibb s kinosabb oldalát ismerni tanultam; de hidd el, nincs jólétünkre, sőt még arra nézve is hogy valami kitűnőt véghez vigyünk semmi nagyobb befolyással, mint az, hogy jövedelmünkkel kijönni tanuljunk. — Nem tartozol azok közé kiknek a takarékoság természetében fekszik — nem bámulom, az nem tartozik családi tulajdonaid közé — de annál szükségesebb hogy ezt magadnak megszerezzed, mi első időben erőmegfeszítésbe kerül, de elérhető, s mindenestre megéri a fáradságot, mert függetlenségünk feltétele. Ha tőlem

függne, szívesen felmentenélek e kénytelenségtől. Az isten megtagadta tőlem azon legfőbb boldogságot, hogy gyermekeimet legalább minden anyagi gondtól felmenthessem, de miután azt nem változtathatom meg, szükség hogy őket s főkép téged jókor figyelmeztesselek helyzetedre, hogy annak jó és rossz oldalait szemed előtt tartva a szerint intézd dolgaiddat. — — Minap volt nálam az öreg Wodianer¹ és mondá, hogy szívesen cserélné velem. Ha tőlem függne elfogadnám az ajánlatot. Átengedve mindent amit irtam, amit tettem, s még ezentuli törekvéseim céljait is, és átvéve helyette millióit mivel mindenesetre azon előny járna, hogy a mit szereztem köztetek feloszt-hatnám míg most, egész életem fáradságainak számotokra nem szerezhetem mást, mint jó nevet s talán jó akaratot, mely ha az életben felléptek a pályán fogadni fog, azonban nem áll hatalmamban hogy Vodjanerrel cseréljek elfogadjam, mit valószínűleg senki sem bánná meg hamarabb mint ő s így az egésznek ironiája az marad, hogy neked szegény apád van és lesz, olyan, ki mindenét szívesen megosztja veled, sőt egészen rendelkezésedre teszi, de kinek nem sokja van, miről rendelkezik s hogy e szerint kell rendezni életedet — a lehetőségig takarékosan most s úgy hogy magadnak ezentul magad is valamit szerezhessél, mert az mi reád vár alig lesz több mint most is elköltesz s így ha csak tűrhető existenciát ohajtasz magadról is kell gondoskodnod.

Az egész előny, melyre számolhatsz az, hogy én utadat egyenget-hetem. — De elég sőt talán sok is a mit irtam, de nem akartam oly lakonícusan felelni, mint utolsó leveledre, hogy félre értsél. Jobb ily alkalommal ha kibeszéljük magunkat s te is jobban fogod tenni, ha ezentul többször s valamivel hosszabban írsz.

Szerető apád
Eötvös.

[Loránd levelei: Heidelberg 870. II. 2; 13; 20.]

43.

25/2 70

Kedves fiam!

Idemellékelem a kívánt 150 frtot. — Mi terveidet illeti igen helyben hagyom hogy Heidelberget most egy időre elhagyod, bármennyire ohajtsam azonban visszajöttödet, a jelen körülmények között jobbnak tartom ha Luczernba mész és a hegyek között mászkálsz, mintha Pentelén pihensz a lehető legmiveletlenebb társaságban, munka és elfoglaltság nélkül hogy azon idő alatt elszokva minden komoly munkától a helyett hogy a pihenés új erőt adna — ellustulj. Én korodban semmi veszélyesebbet nem ismerek mint a tétlenséget és Pentelén csak azt találád. — Nem tudni ki és mily ember luczerni barátod kivel menni akarsz, de mindenesetre miveltebb mint a fehérvári postamesterek és földesurak s talán e kirándulás nem hoz ki egészen sodrodból. — — Ird meg mielőtt elmész, hova küldjem leveleidet, mert april 1-jéig pénzt nem küldhetek — szárazon vagyok. — Juliusig reménylem leteszed doctorátusodat, ha már úgy kell inauguralis dissertatio

¹ Wodianer Albert báró főrend (1818—1898).

nélkül és akkor a jövőről majd szóllunk, correspondentia útján az nem megy, főképp ha mint nekem most még a budget discussio folyik nyakára és nem tudom hány törvényjavaslat.

Szerető apád
Eőt...

[Loránd levele: Heidelberg 870. III. 8.]

44.

11/3 870

Kedves fiam!

Épen ülésbe készültem mikor 8-án irt leveledet hozták. Szokásom szerint tehát megint a képviselő házban válaszolok. Ha az idő Sveitzban hasonló az idevalóhoz — jól tetted, hogy visszatértél. Itt a tél minden kellemetlenségeivel újra kezdődik s most is hóförgeteg tépdesi a háromszinű lobogót, mely az országházra felvonatott. — Ily időben sokkal szívesebben tudlak egyetemed körében mint a Titlis vagy tán csak a Pilatus v. Rigi magaslatain azonban nem tagadom, hogy az ismerősök, kikről szóllsz s kiket kerülve Luczernba mentél, kissé aggasztanak, főképp midőn azon ragaszkodást látom, melyet az bizonyít hogy követtek. — Kérlek fiam vigyázz magadra, éppen jó tulajdonaid, humanitásod és jószívűséged ez teszik rád nézve veszélyessé az ily társaságot és fájdalom eljött az idő, hol a jövőről kell gondoskodnod. — — A baj, mely minap a képviselőházban ért, nem volt oly súlyos, minővé azt a lapok festették. Nem volt gutaütés csak emlékeztetés reá. A halál csak csendesesen koczogatott s reményilem még nem azonnal fog beköszöntení azonban szükséges hogy a lehetőségéről komolyan gondolkozzunk, s pedig nem csak én hanem Te is mert végre ha én nem leszek, te vagy családodnak nem csak feje, hanem föltartója is. — Anyádnak támaszra lesz szüksége s mert könnyen meglehet hogy én soká támasza nem lehetek, mentül előbb férfivá kell válnod, hogy helyemet pótoljad. — — De hadjuk ezt, szomorú thema és te magadnak ép oly jól el tudsz mondani mindent, mint én. — Ha ismerőseid Heidelbergben nem hagynak nyugton, talán egy időre Carlsruhba mehetsz Kmoskóhoz vagy máshová. Azonban e részben mindent saját belátásodra bízok. — Mennyire vágyodom a pillanat után, mikor a doctoratust letéve haza jössz, azt alig mondhatom de azért mégis ohajtom, hogy csak akkor jöjj ha egyetemi pályádat befejezted. Akkor nevelésed egy bizonyos Abschluszhoz ér, és arról tanácskozunk valjon Wilhelm Meisterünk Wanderjahrjait kezdje-e meg v. pedig az élethez fogjon, komolyan mint férfiú. Addig tehát ezekről ne beszéljünk, azonban igen le fogsz kötelezni ha időről-időre irsz. Nincs más örömöm mint bennetek és csakugyan van örömökre szükségem mert jelen helyzetem több mint kellemetlen. Napjaim küzdelmek között folynak s rossz akarat és értelmetlenség elkövetnek mindent hogy helyzetemet elkésérrítsék. — De küzdeni kell és küzdeni fogok, habár legszebb reményeim naponta fogynak; mert egyről meg vagyok győződve és ez az hogyha fáradozásaim a magyar nemzet specziális érdekeit nem mozditják is elé legalább nem leszek elveszve általában véve a civilisatio érdekében. — — E levelet mint a datumból látod a leghevesebb discussio között írom, mely a honvédek nyugdíjazásáról folyik. — Az oppositio a honvéd kérdésből politicus kapitálist csinál és ezért ugyanezen kérdést évenként elérántja,

ámbar már minden becsü honvédről régen gondoskodva van, és honvédek nyugalmazása adó útján újra felélesztené a nemzetiségi ellentéteket. — De ezt s azon veszélyeket melyek abból következhetnek kedves Uraimék nem bánják. Csak beszélni lehessen ágitálni és éljeneztetni a többi mind egy nekik. Ők egy fáklás zenét ma nem adnak azért, ha pillanatnyi dicsőségök árán a haza nagyságát vásárolhatnák meg, hisz minek volna e haza az ő hazájok, ha e sajátjokból jövedelmet nem hozhatnának. —

De elég mára, ég áldjon meg; írjal mentül előbb és szeresd

szerető apádat

Eötv...

Hétfőre várom Ilonát flacskájával.

[Loránd levele: Heidelberg III. 13.]

45.

19/3 870 Képviselőház

Kedves fiam!

Minden ajándékok között, melyeket névnapomra kaphattam volna bizonyosan a legkedvesebb volt leveled; mert arról biztosít, hogy ismét régi jó hangulatodban vagy. Én is lassankint le kezdem győzni rossz kedvemet, ámbar az utolsó időben tapasztaltak igen leverőleg hatottak reám. — Nem csak culturánk de intelligenciánk sokkal alantabb fokon áll mint valaha gondoltam s így sokról kell lemondanom mi életem reménye volt, legalább annyiban hogy amit dolgozom annak eredményét nem fogom látni. — Feladatom alig más, mint hogy a jövő építményeinek helyet csináljak és a haladásnak útjait egyengessem s mert végre mindenkinek személyes indokra is van szüksége, mely őt buzdítsa én azzal vigasztalom magamat, hogy te majd folytatni fogod mivemet és így a magyar culturának és tudományoságnak megalapítása, ha nem is az én legalább kettőnk nevéhez lesz kötve. Collectiv dicsőségünk. A nezeteket melyeket terminológiánkról közlesz egész kiterjedésökben osztom. Alig képzelhetek nagyobb oktalanságot annál, hogy a sok akadályhoz, melyekkel a tudomány mezején küzdünk még egyel többet állítsunk fel; és senki nem fogja tagadni, hogy a magyar terminologia csakugyan nagy akadály. Magamon tapasztalom, hogy míg legalább népszerűen irt természettudományi könyveket minden nyelven irtak, csak éppen a magyarokat nem használhatom. Azok kik a tudományokat magyarul tanulják az ellenkező bajban szenvednek s így ez is emeli a chinai falat, mely a nyugottól elválaszt, s melynek fájdalom nem azon oldalán állunk hol sok tudomány található. — Ujabb időben (s ebben egy kis érdemem van) az emberek kissé józanodni kezdenek és a purismus Don Quixottjai is felhagynak fanatismusukkal, míg azonban a természettudományi irodalom Szabó Józsefek¹ és consortesei kezében marad, addig a bajon gyökeresen segíteni nem lehet. Az irodalom ferdeségeit csak írók hozhatják helyre s reményem ha ti fiatal emberek a munkához fogtok a régi Akadémikusok csak mint maculatura fognak használni. — Kérlek ird meg valjon munkáim német fordítását megkaptad-e? Ráth² már hetek előtt

¹ Szabó József (1822—1894) mineralógus és geológus, bpesti egyetemi tanár.

² Ráth Mór (1829—1903) könyvkereskedő és kiadó.

mondá, hogy elküldé, de a könyvküldeményekben oly rendetlenség uralkodik hogy a könyvtáros állításához bizodalmam nincs. — — Ma van névnapom s kivüled együtt vannak gyermekeim, éppen távolléted okozza hogy folyvást reád gondolok. — —

Reménylem juliusig tul leszel doctoratusodon s akkor legalább hosszabb időre haza jössz, mert már nagyon vágyodom utánad. A leányok csak félig tartoznak a családhoz. Mikorra eszök lesz, mint a fecske ha szárnya nőt elrepülnek, s csak emléköket hagygyák apai házokban. — Még nevők is megváltozik, de a fiu egy marad a családdal s bármerre menjen nem válhat el apjától hozzákötve az által mi jóra való ember előtt a legbecsesebb — — neve által. — — Ha csak lehetséges volna, pár napra kimennék Heidelbergbe, mert egészségem egy kis receptiot kívánna, azonban nem távozhatok egy napra sem és utazás helyett kis unokámmal mulatok. — Gyönyörű gyermek s nekem kettősen kedves, mert anyjához hasonlít. Ha kék szemébe nézek s inarticulált örömkilátásait hallom ugy látszik anyját látom mi körülbelül 23 évvel megifjit. —

Jolánka ugy látszik most kegyesebb Inkey iránt, ugy hiszem lesz valami az egészből s én azt nagyon ohajtom, mert jó becsületes fiunak tartom és mi észbeli tehetségeit illeti sem magasabban sem alantabb nem áll másoknál kik talán ügyesebben mozognak de, egy eszmével sem gazdagabbak mint szegény Pista. Általján fiatal emberek legfeljebb a dressurában és nem a nevelésben vagy észben különböznek egymástól. Hisz esze kevésnek van, nevelése pedig egynek sem. — — Azonban a fiatalabbak itt is valamivel jobbak és az egyetemen haladás vehető észre, még a juridicus facultásban is, és pedig ez az urfiak azaz a legtudatlanabbak facultása. — Szavazni kell — Isten áldjon meg. Jót kívántál névnapomra, a legjobb mit Isten velem tehet az ha addig élek mint az emberiség hasznos tagját s mint meglegedett embert láthatlak.

Szerető apád.
Eötvös.

IV. 2. Pénzküldés.

46.

IV. 12. Elfoglaltsága.

47.

[Loránd levelei: Heidelberg IV. 6; IV. 16.]

48.

29/4 870

Kedves fiam!

Földeákról, hol néhány napot töltöttem visszatérve leveledet találtam, melyben törvényjavaslataimról írsz. Örülök hogy középtanodai törvényemet helyesled s nem bámulom, hogy egyetemi törvényem nem nyerte el megelégedésedet miután a hajlamot, melyel a theologia iránt viseltetel ismerem, azonban csalódol, ha azt hiszed, hogy a 3 theologicus kart indítványozva csak állásom kényszerűségét követtem. — Nem osztom ugyan azoknak nézetét, kik a theológiát a tudomány objectumának elismerni nem akarják. Minden mivel az emberi ész foglalkozik tárgya a tudománynak is s ide tartozik azon viszonyok vizsgálata is mely az ember és világ és az istenség között léteznek. Az állítás, hogy e viszonyok a tudományos vizsgálat tárgyát nem képezik ugyanaz, mely az ultramontán catholicismus által

századokon át védelmeztetett s melynek legyőzése által szabadságunk megalapított úgy hogy ha a nagy küzdelmeken végig tekintesz, melyeknek civilisationk jelen állását köszönjük, ezek Abelardtól Luther Mártonon és a többi reformatorokon keresztül Schleiermacher és Renanig mind a theologiai kar körében folytak le. — Nem osztom tehát a nézetet mely a theológiát a tudományok sorából kitörli, sőt meg vagyok győződve hogy jelen civilisationk, mely állását annak köszöni hogy a szabad vizsgálat minden térre kiterjesztetett, senkinek nem köszön többet mint a theologusoknak, azonban mint tudod, személyesen nem nagy hajlamot érzek ezen uri emberek iránt s részemről nem sajnálnám ha velők az egyetemen nem találkozom. Az okok melyek engem arra birtak, hogy a theologicus facultásokat tervembe felvegyem más ok. —

Mindenek előtt tekintetbe veendő, hogyha a catholicus facultást a pesti egyelemből kizárom, nem akadályozhatom hogy minden püspök theológiát seminariumában nevelje és hogy a Catholicusok a Löweni egyetem mintájára egy külön catholicus egyetemet állítsanak sőt azon kénytelenségbe jövök, hogy az egyetem alapjából körülbelül 800.000 frtot (azaz a theologiai facultás külön alapítványait) szabad rendelkezésükre adjam és miután a püspöki seminariumok mindenütt az ultramontanismus iskoláinak bizonyultak be és az 1830ban megalapított Löweni catholicus egyetem Belgiumban az ultramontanismust megalapította, én épen azon érdekeket féltve, melyek neked is szíveden fekszenek nem merném követni azon utat, mely egy sokkal miveltebb nemzetenél és minő a belga a szabadságra nézve oly veszélyesnek bizonyult be, míg a theologiai facultásoknak megtartása a német egyetemeken főképp ott, hol mint Tübingában vagy Bonneban a 2 confessionnak theologicus kara egymás mellett áll éppen az ellenkező eredményekhez vezetett; mert nincs senki, ki ezen viszonyok tanulmányozásával foglalkozott, ki nem ismerné el, hogy a szabadabb lendület, mely századunkban a catholicismus körében is észrevehető a német egyetemek körében támadt, s hogy azon egész oppositio, mely a conciliumon az infallibilitás ellen küzd, nem léteznék ha azt a német theologiai karok nem készítették volna elé. —

Ezen okon kívül, mely előttem nagy fontossággal bir, van egy más nem kevésbé figyelemre méltó, mely országunk sajátságos helyzetében fekszik.

Ha a pesti egyetemen theologiai karokat nem állítunk fel, valamint a Catholicusok úgy a protestánsok és görög nem egyesültek külön intézetekben és külön helyeken fogják nevelni papjaikat. — Én ezt még a protestánsokra nézve sem tartom kívánatosnak, mert kétségtelen, hogy ez esetben Debreczen — Patak és Sopron rivalitásban sőt ellentétbe fognak lépni egymással és bizonyosan káros, ha azok, kik a népre oly nagy befolyást gyakorolnak mint a különböző felekezetek papjai, még az által sem hoztatnak érintkezésbe, hogy egy helyen neveltetnek. Ily elkülönözés bizonyosan nem mozdítja elé egységünket. De mennyivel károsabb az a görög keleti egyházra alkalmazva s mily következéseket várhatunk, ha az ország román és szerb papjai Batázsálfván v. Karloviczán egyenesen nemzetellenes irányban neveltetnének? Nem ringatom magamat azon reményben, hogy egy

görög keleti theologicus facultás felállítása azon nemzeti ellentéteket azonnal meg fogja szüntetni, melyek fájdalom hazánkban léteznek; de hogy az, ha ezen nemzetiségek papjainak egy része — s éppen a kitünőbbek — e hon többi polgáraival egy helyen nyerik mivelésüket, befolyással lesz az ellentétek kiegyenlítésére, az előttem bizonyosnak látszik ugymint kétségen kívül kívánatos az is, hogy a nemzetiségek papjai — azaz épen azok, kik rájuk legtöbb befolyást gyakorolnak — jobb nevelést nyerjenek, mint Karloviczán v. Balászfalván még lehetőség sincs. — Attól, hogy a theologiai facultások itt Pesten veszélyesek lehetnének ne félj. Működésük veszélyes lehet de csak ott hol az homályban történhetik, mint bizonyos növények úgy az ultramontanizmus különböző nemei csak sötétben tenyésznek, és a középkor scolasticája ellen nincs jobb óvszer mint a nyilvánosság, mely egyetemeinken létezik.

Ma este várom anyádat s a lányokat kik Bécsben voltak s e hosszú levelet főképp annak köszönd, mert soká vártattak. Ha idő van írjál mentül előbb. Ég áldjon meg

Eötvös

[Loránd levele : Heidelberg VI. 28.]

49.

3/7. 870.

Kedves fiam!

Miután e kiadásra előkészülve nem valék várnom kellett míg fizetésemet felveszem. Itt küldöm a kívánt 1000 frtot hogy Heidelbergből becsülettel elmehezzél azon egy megjegyzéssel, hogy miután pénzbeli viszonyainkat veled közlöttem és így tudhattad, hogy főképp most midőn Jolán kiházásítása annyi gondot okoz a kívánt összeg rendelkezésemre nem áll legalább azt kívánhattam volna, hogy szükségéről előbb tudósítsál. Nem vagyok elkényeztetve de ennyi figyelmet talán követelhetnék. — Ha a pénzt felveszed kérlek tudósíts, de ne mint minap Jolán által mert anyád arról hogy pénzt küldök nem tud semmit, felesleges hogy neki jelen gondjainál még többet csináljak. Ég áldjon meg.

Szerető abád

Eötvös

[Loránd levele : Heidelberg VII. 8.]

50.

Carlsbad

11/8 870.

Kedves fiam!

Ma neked írok s pedig két okból; először hogy töled választ kapjak, másodsor hogy anyádat megkiméljem a levélírástól. Bár mennyire vágyodom hírek után s bár nagy megnyugtatósomra szolgál, ha naponkint hazulról tudósítást kapok, mégis csaknem szemrehányásokat teszek magamnak hogy anyádat fárasztom. Bajom hála Istennek nincs, az idő is habár minden különös mulatság nélkül elég kellemesen folyik és egészségi állapotom javult, csak hogy még nagyon fáradt vagyok. Csak ismét érzem mennyi szükségem volt a pihenésre. Ha azonban 5 v. 6 hetet henylhetek reményilem helyre jövök. — Ujságoknak bőségében vagyunk, de miután telegraph ezeket hozzátok is elviszi felesleges hogy ezekről szóljunk. — A hatás melyet

a poroszok győzelme okozott leirhatatlan. Kivülem, ki ezen soha sem kételkedtem mindenki meg volt lepve. A németek sem kevésbé másoknál, a becsületes emberek szerénységükben el voltak készülve több vereségre s ha sok közülök a véggyőzlemben bizott is, csak akkor várta azt ha majd mint 813 előtt többször jól elpáholtattott. — Most képzelheted örömeiket. Az emberek szinte szégyenlik hogy elébb annyira aggódtak. Talán ministertársaim is kissé megváltoztatták nézeteket s bé fogják látni hogy helyesen cselekedtem mikor őket a francziák iránt való symphatiák nyilvánításától visszatartottam. — Meglehet hogy a koczka fordul s a várható ütközetek a francziáknak fognak kedvezni de a prestige, mely zászlóikat környezé már is el veszett s talán még ők magok sem lesznek a jövőben annyira meggyőzve győzhetetlenségükről.¹ Annyira meg vagyok győződve arról, hogy a főszerep mindig azon nemzeté, mely műveltség és erkölcs tekintetében legmagasabban áll, hogy még azon esetben sem kételkedném a németek győzelmén, ha most egy vereség a másikat érné. Soha nem hiszem hogy ezen nép, melynél a cancan nemzeti tánczczá vált, a világ legvitézebb nemzete maradhason. De elég erről. Ujságokon kívül alig olvasok mást mint Darwint melyet tanácsodra magammal hoztam. Nagy élvezetet szerez. A széles angol modor, melyben könyve írva van még kellemesebbé teszi olvasását, mert a hosszú magyarázatok és bizonyítások melyek a szakembert fárasztanának, ily gnoransnak minő e dologban én vagyok szükségesek, hogy egész tökéletesen megértse. — Miután eddig csak a három első fejezetben mentem keresztül az egésztől még sem szólhatok. Mi itt a speciestek s variatiokról elmondatik helyes, és az is hogy az egyes álatnak, növénynek tulajdonai, az élet rend és a párosítás czélszerű választása által módosíthatók nem szenved kétséget, csak arra vagyok kíváncsi ép oly capacizálható leszke-e ha majd egy álatnemnek mássá alakulásáról lesz szó. — Kérlek ird meg terveidet, hogy a magaméit azokhoz alkalmazzam, mert ha csak lehet a karlsbadi cura után még két hetet szeretnék szentelni egészségemnek s ezen esetben ha te Tirolban vagy én utánad jönnék Windisch Matreinba vagy máshová. Csokold nevemben anyád kezét a levelért melyet ma kaptam és melyre holnap válaszolni fogok, de mondd neki hogy ne fárassza magát és irasson Mariska² által v. általad. Csokold nevemben Ilonát és kis fiát. Még meddig marad nálatok?

Szeretõ apád
Eötvös

51.

Carlsbad 17/8 870

Kedves fiam!

Már panaszkodni kezdtem magamban hallgatásodért midőn ma leveled érkezett. Mit Jolánról s férjéről irsz, saját meggyőződésemet fejezi ki. Kinek ugynevezett kitünő emberekkel annyi dolga volt mint nekem, az ezen speciest megutálja s én áldom istenemet, hogy két leányomnak oly férj jutott, ki nem vágyódik a hazai pantheon után s inkább saját családját boldogítja, minthogy állítólag e nemzet boldogításáért fáradva idejét fecsegéssel töltse.

¹ Voin. Lev. 96—104., 106.

² Eötvös József leánya.

— Bőségében vagyunk ily kitünőségeknek még itt is és Somsich¹ és Horváth Boldizsár nagy pathoszsral discutálja az ország ügyeit még itt is, vitatkozva Giczivel a kifogyhatatlan tárgyról míg körülöttük őt, hat becsületes táblabíró halgatja a bölcs beszélgetést s bizonyosan sajnálja a többi fürdővendégeket hogy e mély status férfiúi discussiot nem érthetik! —

Én mint gondolod kellő távolságban tartom magamat s hogy ne aprehendáljanak — fejfájással mentegetem magamat noha hála istennek nincs bajom. Időmet Palival töltöm v. Roscherral² ki a napokban jött és Csermákkal ki a legkitünőbb physiologok egyike beszélgetek, többnyire pedig felmegyek az erdőbe a fenyők illatától környezve szabad tért engedek gondolataimnak. Nem képzelheted oly embernek, kinek egész, idejét 11 holnapon át hivatalos teendői foglalják el s ki nem ér rá, hogy arról mi őt tulajdonképp érdekli nyugodtan gondolkozzék, mily gyönyört nyújt a reflexio s mily kellemes órákat töltök így, míg Somsichék valószínűleg sajnálnak, hogy annyit unom magamat. — Amint látod egészen különböző módon élünk. Én tulajdonképp henyélek, te férfiasan a munkához látsz s önállóan próbálkozol meg tudományoddal. Irigyelhetném sorsodat, mert nincs nagyobb boldogság mint tetterőnknek érzete, azonban élveztem a boldogságot és áldom istenedet hogy azt neked is jutatta. Ha van gyönyör a világon, azt csak a tudomány és a szeretet adja, csak akinek esze és szíve egy tág kört bir körül fogni, ki e nagy világ vagy a történet bámulatos rendjét megérteni s a meleg érzést melyel egy kedves lény hozzá közeledik viszonzni tudja, az érzi, hogy a világon boldogok is lehetünk. — Képzelhetem a habozást, mely tárgyat választásánál elfog. Annyi érdekes fekszik előtted mi által egyaránt vonzódva érzed magadat. Greif hinein in' s volle Leben, Wohin du greifst, überall ist es interessant és végre — és itt tapasztalásból szívek, korodban bárhol kezdjük a munkát mindegy, a földolog csak hogy hozzá fogjunk és komolyan foglalatoskodjunk vele. Minden munka erősít és neveli képességünket és ez a földolog. — De orvosom eltiltotta a sok írást s oly tárgyról szílok, melyet akár holnapig folytathatnék s azért végzem soraimat azon kéréssel hogy jövő leveledben uti terveidet közöld velem. — Én curámat sept. 3-án végzem s innen ha semmi közbe nem jön még egy hetet utazva akarnék tölteni. Ha tudom Tyrolis mely részében vagy egy bizonyos napot határozhatunk meg találkozásunkra s együtt mehetünk kedves Jolánomhoz. Anyádnak csókoltatom kezeit. Csókold Mariskát is és szeresd.

Szerető apádat

Eötvöst.

[Loránd levelei: Svábhegy VIII. 3. 17, — Bécs VIII. 24. — Windisch Matrei VIII. 26. Ezekre válasz nincsen.]

Közl: MORVAY GYÖZÖ.

¹ Somsich Pál (1811—1888) államférfi. A Deákpárt és a balközép egyesülésének híve.

² Roscher Vilmos (1817—1894) német közgazdasági író.

RIEDL FRIGYES ARANY-TANULMÁNYÁNAK ESZMECSIRÁI.

Halála előtt néhány héttel, kis cédulán, ezt írta nekem Riedl Frigyes: «Küldöm Arany két kötetét jegyzeteimmel (kuriozum gyanánt)»... A két kötet: *Arany János összes költeményei*. Olcsó kiadás. Pest, 1872. Kiadja Ráth Mór. (Első kötet: *Kisebb költemények*. Harmadik kötet: *Az elveszett alkotmány, A nagyidai cigányok, Elegyes darabok*. — Nem tudom: a második kötet megvolt-e hátrahagyott könyvtárában?)

Mikor Riedl hozzáfogott Aranyról szóló tanulmányához, ezeket a köteteket használta. Úgy köttette be őket, hogy a könyvek levelei közé tiszta lapokat illesztetett. Azokra és a nyomtatott lapok széleire írta jegyzeteit, ceruzával meg tintával is. Néha csak sebtiben odavetett szókat; majd meg, hosszabb-rövidebb sorokban, alakuló vélemény-vázlatokat, amint azon melegben agyából kikerültek. Ezek a 'kuriozumok' érdekesen mutatják az Arany-tanulmány fogadását, kifejlődését. Az eszmecsirák egy része nem is szökkent szárba, vagy másképp bontakozott ki, új hajtásokat növelt. A kidolgozásban módosultak, itt-ott szelídültek a vázlatos vélemények. Ezért — tárgyukat és írójukat nézve — értékes irodalomtörténeti adalékoknak vélem őket.

Arany *életére* csak futó pillantást vet Riedl. A költeményekben megjelöli azokat a helyeket, melyek Aranyra (vagy Petőfire) vonatkoznak. A *Családi kör* olvasó fiúja, a *De gustibus* János deákja: «Arany». A *lantosban* 'a dalnak férfja', a *A névnap gondolatokban* 'korod büszkesége': «Petőfi». A *pusztai fűzben* Arany «önmagát érti, de objective van előadva». A *Mint egy alélt vándorban* e mondás: 'jártam a jelenben, éltem a jövőben' — «életére jellemző». A *Bolond Istókban* (I.) a költő apja 'lelkének borujáról' azt véli: «Öröksége?» (Mivel a költő lelkének alap-hangulata a mélabú.) A *Vajtina ars poeticájának* e sorához: 'Volt a hazának egy-két énekem stb.' odajegyzi: «Mind ebből látszik discretiója, sértékenysége, érzékenysége». S folytatólag ezekhez: 'Én már ezentúl illetén gyalog versen... csak úgy pálcán lovagolok; Nincs odafent, szárnyas lovon helyem' —: «Életrajzi detail... Csak pálcán lovagolt, de aztán a muzsák még egyszer — mint Wielandnak — felnyergelték a Pegázust zum Ritt ins alte romantische Land». (Ezzel a *Toldi szerelme* költőjére gondol.)

Arany *egyéniségének* két jellemző vonása van: józan értelmesség érzékenységgel párosulva. (*Tanulmány*. IV. kiadás, 31. l. A többi hivatkozásom is mind erre vonatkozik.) Ezt észleli Riedl a *Visszatekintésben*, mely «érzékeny, félénk, ábrándos, ideges ember hitvallása. Nem fog ki a realitás-on, oly finom és complicált a lelki processus, mely a tettet megelőzi, hogy mindig elszalasztja az alkalmas percet. A contemplatív természet tragikuma»... A *Télben* — «mindjárt ezen első költemény a desillusio hangja». A *gyermek és szívdarvány* végére csak ily töredékesen veti oda: «Az idealismus és józanság, tudomány-Költészet és tudomány». A *Kertben*: «Ez a hideg ész observatiója... A prózáig kiábrándul... Résztét küzdelme. A fák *sebeiről* szól s hideg, közönyös akar lenni». A *Vígaszalóban* «sensibilitását» látja. A költemény végén az évszámhoz odajegyzi: «1853 az erős vágyódás és a resignatio éve». (Akkor írta Arany Nagykőrösről Tompának: «Ez a harmadfél esztendő ölte meg az én kedélyemet». Szabadulni óhajtott a terhes tanári pályától.) A *hajótörött* — «a remény

Illuziója». A *Balzsamcsepp* 2. versszakához (Az öröm is fáj neked) odairja: «Idézni!» — Tanulmányában (34. l.) idézi is az egész versszakot, mint a költő lelkének, a 'túlérző fájvirág'-nak jellemzését. A *Széchenyi emlékezetében* aláhúzza ezt, a költőre jellemző sort: 'A fájdalom vigasztal'... Az *Enyhülés* — «actio és reactio. Az örömet nem énekl meg, legfeljebb az enyhülést». Az *Itthon* — «egyllen költemény, mely bizalmat fejez ki». A *Czakó sirján* végére ezt írja: «Az első három költemény keserű hangja». (A másik kettő: *Télben*, *A varró leányok*). Ezért jegyzi az *Ősz végén* utolsó sorához, mintegy összefoglaló véleményképen: «Ar. lyrája egy fő jelleme keserű hangja».

Arany *világnézete* e négy eszmény köré jegecesedett ki: Isten, család, haza, költészet (IV. 45. l.).

«Vallásos vigasz» van a *Fiamnak* c. költeményben. Az *első lopásban* s — «ez [az istenfélelem] motiválja későbbi javulását» Imre gazdának. A *Dante* c. költeményben rejlő mély vallásosságra csak céloz; egyébként ezt mondja róla: «E költemény nehézsége e kifejezésben: földi álom — rejlik. Földi álom = a költő képzelete, e világ = a szellemvilág». (Mikor tanulmányát írta Riedl, 1887-ben, talán még nem ismerte Aranyt, világnézetét vallásosságát annyira kifejező *Honnan és hová?* c. költeményét, mely ugyanaz évben a Hátrahagyott versek *Őszikéi* között jelent meg... A IV. kiadás se szól róla.) Az *Évek, ti még jövendő évek* — Arany «fatalizmusát» fejezik ki. Életfelfogására jellemzőnek tartja a *Bolond I.* (I. 4) e mondatát: «Az élet — kevés öröm, vegyítve sok bánattal», s hozzá jegyzi: «Lásd az *Elveszett alk.* mottóját!» (A mottó Byronból való angol idézet; értelme ez: Oh világ! valóban szomorú egy komédia vagy te.) A *Bolond I.* (I) 1—3. versszakára megjegyzi: «Helyes fogalma a humorról»; továbbá a 15. szakhoz: «Hirtelen átcsapás a komolyból a tréfába. A versmérték monotoniját áttöri, s a verssorok lelkiállapotának felelnek meg. Kalandoz, szeszélye vezeti»... A *Háziúrság* — «humoros; az enyelgés mögött komoly érzés s gondolat». Az *Érzékeny bucsú* — «tréfálás a szegénységgel, mint a Háziúrságban. A motívum valószínűleg Bérangertől»... A *Szüleszter éjen*, s a *Csendes dalok* (III.) «keserű ironia». A *Népdalok* («Sirva jó a magyar nóta világra») példák a Galgenhumorra». A *dalok bája* — «két-ségbeesés. Arany poetikus korban élt». Az *elveszett alk.* (VI.) e helyéhez: az örök feledékenység ürébe hull az ő könyve is, — ezt jegyzi: «A költők különben halhatatlanságukat szokták jósolni. Itt az ellenkezője van».

A családi költemények közül ezekhez: *Oh ne nézz rám*, — *Csendes dalok*, — oda jegyzi: «Csak két költemény nejehez». (A Hátrahagyott versek közt a *Nőmhöz* címűt talán nem ismerte.)

Arany hazafias költészete főképp 49 után szólalt meg. A *Nemzetőr-dal* «egyetlen voltaképeni forradalmi dala, s az is szelíd. Ellentét Petőfihez. Annál több része van a katasztropha után a fájdalomban». A *rablellek*ben «a forradalmat mint szemlélő nézi. Inkább reflectál, mint izgat». *Losonczy István*ban is «másképp látja a forradalmat, mint Petőfi: mint megfigyelő. A lelkesedés mellett ott látja a vonakodást». *Furkó Tamás*: «A forradalom felfogása Aranynál és Petőfinél. Ar. nagy józanságánál fogva látja tévedéseit is. V. ö. Losonczy és Nagyidai cigányok». A *Vágtat a ló* — «allegoria Magyarországra... Ez az idő (50—60) egyáltalán az allegória időszaka, mint 40—48 a vezéreikké. A szabad nézet álarcot ölt s mint titkos

vonatkozású allegoria lép fel». A költemény e sorához: «Fézn nekünk a bőröd árá!» — oda jegyzi: «Nagy osztrák kölcsön 52-ben?»... A *Késő ős* rejtett célzatait pontonként így magyarázza: A keltezés (okt. 20. 1860): «E napon jelent meg az októberi diploma». 2. versszak: «Az elszáradt bokor mintegy váza a nyári lombozatnak». 4. v. «Meddő, mert nem lesz gyümölcs belőle». 5. v. «Minél több új hajtás van, annál több fog elfagyni». 7. v. «Itt fordul a költemény. Az erők is, amelyek a magyar népben megvannak, most csak pihennek, mint a természet télen (nem haltak ki)». 9. v. «S ha jó őszi napsugár, mely bimbókat csal ki és ha ezek aztán elfagynak rövid őszi virágzás után: a természet ős ereje nem gyengül. Így van ez a magyar néppel is. Annak az ereje is megmarad minden külső látszat ellenére is, annak is biztosan eljön a nyara».

Érdekesen veti egybe Arany meg Petőfi egyéniségét azonos tárgyú költői alkotásaikban. Arany: *A rab gólya*, Petőfi: *A gólya*. «Petőfi élénk genreképet ad: Arany fájdalmas elegiát. Arany objectivebb, mintegy a gólya eposzát írja le, — Petőfi mindig belevegyíti egyéniségét. Arany stílszerűbb, Petőfi tarkaságai elevenebbek. Petőfi pajtását üdvözli; Arany rendkívüli delicatesssel, mint epikus, beleéli magát a gólya lelkébe». Arany költeménye «allegorikus: fájdalmas resignatio, vágy jobb haza után». (De a rab madár nem maga a költő, — mint sokan hiszik —, hanem a haza. «Allegoria az 1848 előtti szabadelvű küzdelmek sikertelen voltára, szemben a reakcióval», ezek Arany szavai. L. bővebben: Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. 172. l. s 40—43. jegyzetek)... Arany: *Ősszel*; Petőfi: *Homér és Oszian*. «Petőfinél az összehasonlítás nincs motiválva; Arany hangulata és habozása által (mit olvasson) teszi érthetővé. Mindkettő aztán az éghajlati jelenségeket tárgyalja. Pet. mint lyrikus, a homeri szerelmet, Arany, mint epikus, a homeri heroikus társadalmi életet emeli ki... Különbség: 1) Aranynál a párhuzam subjective motiválva van, 2) Ar.-nál több a hangulat, 3) van erős tendencia (Petőfinél inkább lelkesedés). Ar. sokkal művészebb.» (V. ö. Voinovich id. munkájával 173. l.)... Arany: *Az ó torony*; Petőfi: *A csonka torony*. «Arany Petőfi után indult, ámbár a hasonlóságot már a tárgy is megmagyarázza. Mind a kettő leírja a tornyot, vagy legalább pár vonást ad s aztán a multba tekint. Csakhogy Pet. szabadságharcot lát a multban (mi megfelel demokratikus irányának), Ar. pedig 1849-re gondolva, sikertelen harcot. Mind a kettő saját lelkét olvasta ki a toronyból... Ar[nál] több a praecis detail. Több elem Petőfitől. A számok Pet. költeményének soraira utalnak.» (T. i. számokkal jelölte meg a hasonló elemeket. Ilyenek: P: «A zászló játszott a viaskodó szelekkel;» A: «A gyom — hajba kap a szél- veszes idővel». P: «A menydörgés;» A: «A menydörgős menykő;» P: «A torony áll még egyes egyedül; Idétlen rom»... Ar: «A torony — áll, mint valami Bábel»...).

Más egybevetések és összefoglaló vélemények. *Az elveszett alkotmány*: «Sajátságai: 1) Nagy szókincs, 2) Népies szólások, 3) Az ironikus pathoszon áttör a nemes pathosz. Pld. 9. (A példa ez: «Bár az olajmécseben maga Isten napja fürödnék: Annak sűgárit sem verné vissza ez a' szem». I. é. Ezt jegyzi melléje: «Szép hasonlat a komikum és pathosz közt»), 4) Szójátékok. Ki sokat foglalkozik a szavakkal, 5) Prózái, nagyon

világos, gyakran versebe szedett próza (III. é.), 6) Nincs cselekvénye (világos meséje), 7) Istenek lelketlen machinák, 8) Komikuma abban áll, hogy a nagy eposzok apparatusát kisszerű tárgyra alkalmazza, 9) A hang a Vörösmartlyé; a modor Csokonaitól való, 10) Már van bizonyos önálló szókézlete (még kicsiny), 11) Melancholikus háttere a satirának. Hogy is ne? Ha annyi a fonákság és visszaélés, 12) Korkép: Védegyelet, Priesnitz, Széchenyi Hitele, 13) Nincsenek valóságos jellemek»... Egyes lapszéli jegyzetek még: Az I. é. e sorához: 'Túl a mécsen — túl e világon' — «Othello» (Othellónak e szavaira gondol: «Kioltom e világot [a mécselt]; azután kioltom e világot [Desdemona életét]. Hábor és Armida perlekedése (I): «Mind el van nyujtva». Rák Bende és társai a viharban (I): «Hileg, erőszakolt». Bende életének elbeszélését Aeneaséval veti össze, s idézi: «Infandum, regina stb.» Az alvilág egy része (V) «Dante utánzat»... *Bolond Istók*: «A mese gyenge. Nem volt mintája valami mondában. Miért hal meg az öreg a kezdeten? [A csősz öreg feleségét gondolja]. A vidéki élet erkölcsi trivialitásának rajza. Arany érzéke a durvaság iránt. Virtuóz játék rímekkel, tréfás enyelgésekkel, melancholikus eszmékkel... Minő társaságba vezet bennünket Arany! Vásott, tolvaj cigányok; a csősz kétséges hajadon leánya; — a csősz, ki csak megszokásból sajnálja a feleségét; a pálinkás Pityeri Erzsók, ki árokba felejté a rábízott csecsemőt; a mester, ki ingyen nem temet tisztességesen és a temetésen megveri az énekes legényeket; István mester, kinek a lopástól elmenne a kedve, ha nem volna rászűletve — mindezek Ar. keserű hangulatának (a forradalom után) kifejezői... Szeszélyes időjárása: napfényes vidék; egyszerre összegyűlnek a humor felhői, az élc villama pattan, aztán mindjárt kisüt ismét a nap, Aminő a hangulata, olyanok az emberek. Semmi kímélet... A hang: a gúny, az élc, a tréfa, a philosophia, a humor, a költészet és ironikus próza vegyülete — Byroni... Az egész alapja már humoros: saját magán nevet, mert ő Bolond Istók (Molière, Chamisso). A vihar leírása (21. v.) «Petőfies». A Halál megjelenése (46. v.): «Ez a megjelenés hideg machineria». (Ezt mondta fentebb *Az elveszett a. isteneiről* is)... Az I. énekben levő Tiszavidék leírásához (100—105. v.) egész kis helyszínrajzot vázol. Északról délre meghúzza a Tisza folyását. Jobbpartján, középtájon «Domb», oldalán «Sátor». Tőle észak felé «Út» vezet a «Kis falu»-hoz; alatta ez a jelzés: «Árnyék», «Rónaság. Sárga». A folyó mindkét partja mentén imitt-amott «Fűz»[fa]. A jobbpart déli részén «Sásas», mellette a folyó sekély vizében «Csorda». A balparton fent «Torony», lentebb «Csekély dombok». A csordával szemben «Halászs», lent «Gém»[es kút]. A Tisza vizén jobbról «Ezüst» [szín], balról «Homály». Zárójelben: «Ehhez járul még az égitümenyek leírása». A rajz alatt ezek a jegyzetek: «Időbeli elemek: A nap hanyatlík. A halász halat fog. A távol perspectivája. A költő nem a halász mellett, hanem a túlparton áll. A nap leáldozik, sugarai ingadoznak, — eltűnik. Homály terjed. Varjuk elrebbennek. Betyár eltűnik. Pásztortűz ki-gyúl»... «A Tisza ezen leírása összehasonlítandó Petőfivel»... Az Elegyes darabokban levő *Tájkép* («Füzes Tiszaparttól Biharig egy róna»...): «Arany leíró eljárása: égitestből kiindulva, annak (sugárzási) terét követve, írja le a tájat. V. ö. Petőfi leírását a délibábról. P.-nek *lyrikus*, Ar.-nak *epikus* a phantasiája, azaz plastikus, detailszerű. P.-nél a kép a hangulat és élen-

kítés kedvéért van, Ar.-nál önmagáért. Ar. fő jellemvonása az, hogy mindenben epikus)... «Délibáb. V. ö. III. 436.» (Ezzel a *Vojtina ars poeticájában* levő délibábra hivatkozik, ahol ezt jegyzi meg: «V. ö. Petőfivel. Aranyban mindig több van a valóságból»)... *Vojtina ars poeticája*: «Poesie ist erbhöhtes Leben (Grillparzer). Ezt fejezi ki Arany. Horatius és Boileau is írtak tankölteményt a költészetről, csak hogy Ar. a költészet legmélyébe, a fő problémába mélyed: mi az idealisatio? Felelete: a költészet a valónak válogatott és fokozódott vonásokból álló mása. A költ. jellemzőbb és szebb a valónál. Erre Ar. két példát hoz fel: a malacvisítás nem volt elég jellemző; a habon úszó kép a *szépnek* példája. Ez a kettő adja az idealisatiót. A költészet «hűtlen hűség»... «Fontos conceptiójára nézve a költészetről: a költészet léghajójába ballastot kell tenni, különben a végtelenbe vész»... *A sárkány* «a dagályosság, a végtelenbe merülés és a prózai ész allegóriája. V. ö. I. 396.» (A Mirza Saffiból való fordításra hivatkozik: «Hol a költő a végtelenbe vész stb»...). Még az *Ariostoból (Orlando furioso)* való fordítási kísérlethez is van jegyzete — az eredetiről: «Compositiója regényesen töredezett, ide-oda szökő. Emberei mind izgatottak, vérmesek»... *A Rózsa és Ibolyában* az ablak-jelenet (II.): Shakespeare hatása» (*Romeo és Julia* erkély-jelenetére céloz)... *A Both bajnok özvegyében* e sorhoz: «Követ onnan hírt nem hozhat — odaírja: «Hamlet». (*Hamlet* monológiájának e sorára gondol: «a nem ismert tartomány, melyből nem tér meg utazó»)... *A hegedű*: «V. ö. Das Hufeisen Goethetől»... *Az örök zsidó*: «E költeményt tán Béranger inspirálta; a refraines szerkezet eszméje bizonyára B.-tól való. «Toujours, toujours, toujours» — Aranynál: «Tovább! Tovább!» A fő eszme azonban egészen más: Béranger a humanitás megsértését, Ar. saját sorsát allegorizálja. Arany fölülmulja itt B.-t; a nyughatatlanság az üldözött felelme kifejezése közvetlenebb, mint az okoskodó Bérangernél.» (Ar.: «Vész és vihar hajt engemet», — B.: «un tourbillon toujours emporté»; Ar.: «Tovább! Tovább!» — B.: «Mais le tourbillon me dit: Passe! Passe!»)... *A rodostói temető* víziós jelenetéhez (Rákóczi és társai szellemtestüknek légi utazása) ezt jegyzi: «Huncsata a levegőben» (Kaulbach rajzára, a Hunnenschlachtra gondol. Azt a képet b. Eötvös József küldte meg Aranynak). Egy-egy költemény indítékát is kimutatja. *Mátyás dalünnepe*: «Alkalmat erre az eposztöredékre Ferenc József budapesti bevonulása adott 1855-ben (?) Lásd előszó». (Arany az Elegyes darabok előszavában ennyit mond: «Bizonyos efféle látványosság által gerjesztve» képzelte el.) A megkérdőjelezett dátumot Riedl, a tanulmányában, megerősíti (111. l.): «A költemény 1855-ben készült. Arany ez évben, pünkösdkor látta a bevonulást»... *A vén gulyás*: «Ez a Farkas Elek gulyása volt, több mint száz éves ember, de akkor még egész jó erőben. Szilágyi Sándor: Fővárosi Lapok. 249. l. 1852»... *A tetétleni halmon*: A halomról szintén idéz Szilágyi cikkéből. «Azt énekelte meg Ar. egy kedélyes lakoma alkalmával, melyet Tanárky adott»... *Keveháza*: «Keveházában is megvan, ami Toldiban és B. H.-ban, hogy a költő a hagyomány zilált szálait felemeli s szövetségben fölhasználja, mindent motiválva». A költeményben aláhúzza s számokkal jelöli meg ezeket: Turul, Százhalom, Potenciána, Kelen táján, Tárnokvölgy, vészbanyák, Hadur s Manó, táltos, Húnbérc stb.

Arany népiessége. A *Losonczy István*-ról ez a véleménye: «Népies hangja nem oly szerencsés, mint a Toldié; Ar. a népies kedveért megszorítja a phantasiáját. Ar.-nál népies: 1) nyelv, 2) felfogás (naiv, egyszerű), 3) motívumok, 4) compositio». Az *Alföld népéhez*: «Egyetlen költeménye a pusztáról». (Mint önálló, igen; de ott van a *Bol. I.*-ban levő Tiszavidék, s az Elegyes darabok közt a *Tájkép*, mikről fentebb volt szó). «Nem sikerült realizmusa miatt. A néphez leereszkedik, nem emeli, mint Toldiban»... Más költeményekben a magyar és népies elemeket így szemeli ki: *Árkádia-fele*: «Ironikus jellemzése a magyar embernek. 1) Elpöröli vagyonát, 2) tetterő hiánya; nyilna csak tér, azt várja, ahelyett, hogy maga hozzá látna, 3) tétlenség; a jövőt ma eszi meg, 4) politikai szerepre vágyódik (összeesküszik), 5) naptárt vesz, mást nem, 6) függetlenségre vágyódik». *Magyar Misi*: «A magyar faj képviselője: 1) nem állandó szerepmében, 2) nem sentimentális, 3) uraskodó, 4) bőkezű, 5) apprehensiv, 6) sokat ad becsületére, 7) erőszakoskodó, 8) őszinte, bieder, 9) engedékeny, 10) eszes, 11) tanulatlan, 12) indolens, 13) serény, 14) hanyag, 15) békeszerető, 16) bátor, 17) önhitt»... Az ál-népiességre s a Petőfi-utánzásra céloz Riedl, mikor *Az Alföld népéhez* c. költemény mellé ezt jegyzi Aranyról: «Lisznayra saját hibái miatt haragudott». (Bizonyára arra gondolt, amit szintén e költeményről mondott: «A néphez leereszkedik, nem emeli, mint Toldiban»...) Az *Év kezdetén* ismeretlen poétájának külsejéhez (fésületlen a haja stb.) oda jegyzi: «Haragja a boheme ellen»... A *Poetai recepthez*: «Petőfieskedés ellen. V. ö. Prózái munkák». (Az *Irányok* c. tanulmányra hivatkozik, melyben Arany ezeket mondja: „Minél több csengő-bongó dal-elem, minél több „csillag”, „harmat”, „rózsa”, „napsugár”, „hullám” és „villám” stb. ingredientia van benne, annál költőibb lesz [a vers]”... Az idézett szók mind benne vannak a *Poetai receptben*). *Bolond I.* (I. 48. „költőncz had’): «Polemia a Petőfieskedők ellen». A *Vojtina levele öccséhez* (II.) e sorához: „Gazt ápolni hűn — hazafias tett; gyomlálni bűn” — ez a megjegyzése: «Az 50-es évek par excellence kritikátlanok»... Az új magyar költő: «Arany józanságát mutatja, hogy paródiát írt. Talentuma küzd a józansággal»... Szokatlan hangot, modort talál *A rodostói temetőben*. Az első versszakra megjegyzi: «Tán a legnagyobb pathosz, amely Arany-nál előfordul». Továbbá: «Ez mind elűt Arany rendes modorától és talentumától: nagyhangú, pathetikus, felfűtt»... «Sok a personificatio». A 2. rész: «Ez egy versszakban 8 personificatio». 4. rész: «Merész auxesisekbe vész. Tán Victor Hugo befolyása»... Hasonló a véleménye a *Katalin*-ról: «Van benne valami lázas, frenetikus, ami túlhajtásokban nyilvánul. Hibái: 1) Psych. túlzás, 2) gyenge jellemzés, 3) keresett nyelv, 4) szónoki pathosz, 5) képek halmozása (Byron ?), 6) sok personificatio»... Külön megjegyzések (2. rész): «A képek kitűnő példák arra 1) mennyire megleveníti Ar. a természetet, 2) a képek egyezése a költemény tárgyával és hangulatával (Extasis, kegyetlen büszkeség)»... «Ijesztő hatás előkészítése a képek által». A 11. rész (a szökevények menekülése): «a legkitűnőbbek közül való, amit Arany írt. V. ö. Mazeppa» (Byron költeménye)... A *Ráchel siralma*: «Fájdalomból resignatióba s prófétai ihletbe [csap]. A magas pathosz egy (Arany-nál ritka) példája». A 4. versszak «szónokias»... *Ráchel*: «A passivum itt mintegy ünnepi szint ad» („hallatott”, „jósoltatott”). *Széchenyi emlékezete*: «Rhetorikus fejtegetés a költői stylus

minden alakzatával». A *dalnok bűjében*: «A múzsa fel-felszólításában van bizonyos dialektika, melyet Ar. személyei különben is szeretnek. Ez a magyar nép *okoskodó* természetére vall». A *Jóka ördögében* (V.) a király levelében — «a magyar paraszt körülményessége» van.

Kiemeli Riedl Arany megfigyeléseinek biztosságát, szabatoságát, s részlet-érzékét a leírásokban. A *Családi kör* egyes versszakaihoz ezeket írja: «1) Külső, 2) Udvar, 3) Ajtó. A tüzlény mintegy átmenet, 4) Belső». Lapszéli jegyzetek: «Tökéletes kép. Először a közvetlen környéket, azután az udvart rajzolja s úgy megy át a ház belsejébe. Nem úgy adja elő, amint a tárgyak vannak, hanem *amint este látszanak*... Plastikára föltűlmutathatlan. Ép az a vonás, mely az illető dolgot vagy situációt élénk állítja.» (6. v.). «Itt már időbeli az előadás. De előbb is mintegy valami ideális megfigyelő szempontjából vannak a dolgok feltüntetve». *Az elhagyott lak*: «Ez a leírás is időbeli elemekkel van élénkítve: idegen bekiált, vidor ösvény nem szalad elébe, kerülök; hangok — mind időbeli jelenségek». *Az elveszett alkotmányban* (V.) a pokolb, Cerberus, leírása: «ebből is látni, mily praecisióval lát Arany mindent». Ellenben az Ármida szolgálatában levő állatokról (IV., V.) megjegyzi: «Itt még csak az állatok *külsejét* jellemzi». Az Idő malma leírása (VI.): «Itt is feltűnő a praecisio; allegoriát ír, de a malom mindér részét látja. Különben az allegóriában a malom olyan általános, inkább csak fogalom; itt a malom minden alkatrésze lerajzolódik». A *Télben* — «ideális vágy képe és mégis mily praecisio és realismus! A vonások összevéve határozott képet adnak». A «detaillok»-at mindenütt megjelöli. *Hajnali kürt*: «A hangok nuancirozására nagy skálája van. V. ö. Hatvani, vagy a vihar leírásában, M. V.» (Murányi *Venust* jelez Murány *ostroma* helyett). A *luczkonyhában* két helyen is, valamint *A magyar táncban* kiemeli a «zene leírását». A *Szent László fűvében* (a nép megdöbbenésének külső jelei): «Tendentia érzelmeket physiologiai hatásukban rajzolni». Efféléket jelöl meg az *Álom* — való, *A magyar tánc*, a *Családi kör*, a *Ráchel* c. költeményekben is. A *Katalinban* az üldöző apának a menekülő leány képzetében el-elváltozó képei — «psych. jelenségek rajza, melyek pathologikus színezetűek». *Az első lopásban* «gyakori a lelki tépelődés rajza» — külső jelekben. *Ágnes asszony* magaviseletében (a börtönben s a törvény előtt) «az örültség psychológiáját» emeli ki. «Ezen példán az örülés psychológiáját feltüntetni» szándékozik. (Tanulmányában idézi is a 6., 7., 9. versszakokat. 167. l.) «A balladában is ráér ilyen praecis detaillokra», minők az öltöztét rendbehhozó Ágnes rajzában vannak. *Az első lopás*: «Többször írja le a börtön belsejét: Toldi szerelme, Ágnes asszony, Katalin, Murány hölgye» (így!)

A balladákról ezek a töredékes megjegyzései: *A varró leányok* — «már balladaszerű». *Szőke Panni*: «Itt is megszólal a balladai hang. A sujet kényes volta miatt csak sejtetve tárgyalja». *V. László*: «Rozgonyi örletét jobb lett volna kihagyni». (Tanulmányában ezt így fejt ki: «Szerkezete kettős, párvonalas, — a második az összeesküvést mondja el. E kettős cselekvény azonban sok is a balladának; az olvasó nehezen tájékozódik».) *Szondi két apródja*: «Ugyanaz a tárgya, mint a Walesi bárdoknak. Kettős szerkezet, mint V. László». Goethe *Balladája* fordításáról ezt mondja: «Aranyt e balladához a mysteriosus modor és a népies tárgy vonzta.

A fordítás igen hü, szerencsés változásokkal». Kifogásai is vannak: 'Tova fárad' — e szó henye. 'Hogy visszatekinteni sem mer' — «henye sor». Ellenben: 'Míg vad dühe feltöri kergét' — «igen szép változás» (Bis endlich sein Schweigen zerreißen). «Természet belevonása az emberi életébe», «természet paralellismusa» található a *Katalinban*, *A gyermek és szivárványban*, *A dajka sírján*, *A lejtőn*, *V. László* címűekben stb. «Mythologiai phantasia» nyilvánul a *Jóka ördögének* e képében: 'Már a tüzes nap az utólját futja, — maga, lova fáradt'; s a *Rózsa és Ibolyában*: 'Az este jött, — mert az éj kergette'. (Ehhez hasonló *Toldiban*: 'A hajnal a homályt elverte'; s a *János vitéz* e sorára emlékezünk: 'A nap fölkel s a holdat elküldte'. Mondja is Riedl a tanulmányában: «a mythologiai képzetet Aranyban Petőfi hatása alatt — öregbedett.» 102. l.) «Myth. phantasia parodiája» *A nagyidai cigányokban*: 'Most az Éj fölvette tolvaj köpenyegét, Eltakarván azzal pitykés öltözetét'. (Ennek a fonák képnek a színe megvan a *Toldiban* (XI. l.): «Fölvevé a hajnal piros köpenyegét, S eltakarta vele az égboltnak felét'...)) A *Kertben* — «a képes kifejezések stilszerűségét» mutatja; «mind a kertészetből valók». A *Tájképben* a 'botos juhász' — «Homeri epitheton»... De «complicált hasonlat; inkább az észnek, mint a phantasiának való» — az *Évek, ti még jövőendő években a kamatról és a tőkéről* szóló... «Nem empirikus hasonlat», «exotikus hasonlat» van a *Ráchelben* (Mint *vészmadár* elem-csatában, Merült el tenger bánatában'), s a *Bolond I.-ban* (Mint *vészföcske* hullám-csatában, Magasra, mélyre száll önviharában'. I. 37. A két kép teljesen egyező); a *Hű sóvárgásban* is (Vagyok *pellikánja* kiellen mezőnek'). «Rosz kép» — szerinte — *A rodostói temetőben* ez: 'Nincs többé bilincsen a szabadság nyelve'. (Pedig hiszen volt valamikor olyan büntetés, hogy — lakatot tettek a szájra. Ma is használt fenyegetés: «Mingyárt lakatot teszek a szádra!») «Képtelen kép»-nek tartja ugyanabban a költeményben (5. rész) ezt: 'Ők mibennünk élnek'... stb.¹ «Keresettek» az ilyenek: 'előcsatárja a veszélynek', 'ezüst ereszt' (= az őz bajusz; 'precieux'-nek mondja. *Katalin*); 'csöszze indulatának', 'a lét indóháza' (*Bolond I.*); 'a jóléti bélyeg' — «prózai» (*A tetétleni halmon*). *A gyermek és szivárványban* ezt: 'A szivárvány int feléje' — megkérdőjelezi: «Éjjel?» (Csakugyan: 'feketén leskelődik már felé az éjszaka»). Ugyanabban erre: 'Oh ne hagyj el stb.' — megjegyzi: «Ez a sentimentalismus nem természetes». Hasonlóképp *A fülemilében* (semmi kétség stb.): «Ionikus hang nem illik ide». Megkérdőjelezi *Az elhagyott lak* e kifejezését: 'Harangoz a szélben a vödör' (Pedig a gémeskut vödre szokott úgy himbálózni, mint a harang. V. ö. Nagy kolonc *köszöntget* a kút méla gémén'. *Toldi* II.). A *Keveházában* meg ezt: 'Hajlik a part, miként a jég'. (Talán nem látta: hogyan szoktak a gyerekek az olvadozó, *hajló jégen* himbálózni, «hajókázni»?)

Arany nyelvére, stílusára még ezek a megjegyzései: Az *áll* szót több helyütt aláhuzogatja s melléje jegyzi: «Nyelvgazdagság», «Az *áll* hányféle

¹ Valahogy ezt is ki lehet magyarázni. Rákóczi és társainak szellemei mondják a hős apák derék maradékairól: 'A szabad lég könnyű [szellem] testünket fölissza, s akkor ők — mibennünk [vagyis a mi szellem-testünket fölívó légben] élnek'...

értelemben». (Könyvének függelékében huszonnégy-féle változatot állít össze... Én száznál többet közöltem a Magyar Nyelv-ben). Megkérdőjelezi ezeket a kifejezéseket: „meglopni akarja” (*Télben*), „Kire gondolni sem szorult *magadra*” (*Czakó strján*), — s könyvében (328. l.) «mesterkélteknek», «nem magyarosoknak» tartja őket. «A nyelvujtás szóképzéseivel mértékkel él Arany» (tettdús). A sok ritkított szót, mint nyomdai és helyesírási sajátosságot, többször megjelöli, különösen *A nagyidai cigányokban*... Arany prózai stílusára nézve az *Elegyes darabok* előszavának 22. sorával kezdődő mondatához ezt jegyzi: «E mondat mutatja Ar. stílusbeli gazdagságát, változatosságát, festőiségét; mint körmondat mintaszerű *De mozgalom* nincs prózájában». Ezt könyvében így módosítja: «Stílusában van valami rejtett hiány — verve hiány; van benne valami jegyzői, valami méltóságos, de feszes, körmönfont terjengősség» stb. (293., 295., 299. l.)

Végül nekem van egy megjegyzésem Riedl nyelvére. Amint a fentiekben látni: ezek az eszmecsírák, első fogalmazásukban, nem egyszer *idegen* szótestet öltöttek; de később, a gondos fogalmazásban, *megmagyarosodva* átalakultak.

*

Függelékül talán nem fölösleges megjelölni azokat a feltűnő tollcsuszamlásokat és sajtóhibákat, melyek az *Arany János*-ról szóló tanulmány *negyedik*, részben átdolgozott kiadásában is benne maradtak, s zavart okozhatnak. Lap- és sorszám szerint a következők:

11. lap (jegyzet)	4. sor: A fehér cipő	vándor cipő	— helyett.
14. «	23. « : Szalontára	Szatmár-ra	«
28. «	5. « : menyegzőjét	eljegyzését	«
199. «	3. « : Egri leányok	Az egri leány	«
216. «	14. « : Szél Piroskának	Szél Kálmánnénak	«
220. «	21. « : ebédnél	varasoránál	«
226. « (jegyzet)	3. « : selejtesebb	sekélyebb	«
229. «	16. « : osztani	ontani	«
231. «	25. « : szokásokat	szólásokat	«
256. «	24. « : lakott csűr	rakott csűr	«
A 291. «	7. és 12. sorai tördelési	hibából csonkák, érthetetlenek.	

TRENCSÉNY KÁROLY.

KORTÖRTÉNETI ÉRDEKESÉGŰ LEVELEK AZ ÖTVENES ÉVEKBŐL.

Az alábbi két levelet Dr. Bánóczy Gyula barátom bocsátotta családi levelesládájából rendelkezésemre. Mindkettő közvetlen képe az 1859. év hangulatának; az első ezenkívül színészettörténeti adalék is, a másodikban irodalmunk történetéhez vannak új vonások. Mindkettőt Lacza Ferenc pesti jogász (később győri ügyvéd) írta József bátyjához, aki akkor pécsi urbairális bíró volt.

1.

Pest, 1859 február 26-án.

Kedves Jóska bátyám!

Küldeményedet megkaptam, ezerszeresen köszönöm jószágodat. A meghagyásoknak eleget tettem, amennyire lehetett, t. i. az előfizetéseket telje-

síttetem, a példányok Január 1-től fognak küldetni, (a) mellékelt regénnyel együtt, a *Hunnok Harcza* mihely(t) kész lesz, postán, kemény göngyben megküldetik. Elejénte 13 újforintot kívántak, de mégis kivételkép megelégedett 10 f 30 ppral. Csehet illetőleg mielőtt bővebben utánna nézhettem volna, tudósíthatlak, hogy itt a főbb és kisebb hivatalnokok magyar része előtt nemcsak tiszteletben van, hanem általyánosan szeretik. Különösen nevelte a jó hírt, melyben volt, fellépése a Pest kerületi főnöknél látogatásakor tett nyilatkozata. Ugyanis Pécsy megy: főn: bemutatla hivatalnokait, commissariusait stb. és Cseh magyarul tett közülök többekhez kérdéseket, de a fátum úgy hozta, hogy azok mind csehek; 's németek voltak — 's boszankodással fordult Pécsyhez 's magyarul mondá: «Hát Pesten mind ilyenek a hivatalnokok?» — — — Színészeitekről is írtál, jó társaság lehet Priel-el, de a mienk, úgy látszik, szét akar homolni, nevezetesen Egressy, Szigethy és Réthy el akarnak szakadni a nemz. színházról, mert nem adják meg nekik követeléseiket. Eléggé felemelték már díjaikat legújában, jól teszi az igazgatóság, ha tulságos követeléseiknek eleget nem tesz. Mert abban nem nagy hazafiság látszik, hogy éppen most, mikor a passiva fedezésére oly nagy áldozatokat tettek a főurak, a személyzet kétszeres díjat követeljen, főleg a tragoediai tagok, mert bíz ez nem nagy hasznot hoz Egressyvel együtt a színháznak — igen, a népszínművek 's vígjátékok — 's azért gondolom 1600-tól 1800-ig Egressynek is elég. — — — De meglepéssel olvastam nyugtalanságodat a jövő főnöki kinevezésről 's hogy ez sorsodra nézve könnyen határozhat, talán csak nem fognak valami német vagy csehet ntb. elnöknek tenni. Legközelebb ismét fogok írni, főleg pedig Csehről reményelek többet írhatni, kiről a közvélemény jobb, mint mostanában valakiről lehetett volna.

De megbocsáss, tovább nem folytathatom, kocsit kell keresnem Kun-szentmiklóstra, hová holnap kirándulok. — Hunyady Lászlót letiltották, a contra demonstratio terjesztése megtette hatását — a vihar kezd mindjobban tornyosodni, nem tudom, leüt-e nálunk is a villám, — Pesten igen hisznek — a rendőrség nem bánt most senkit, utasításuk van így tenni, 's azért szabadabban is zajg minden, de csak lassan, Káro őcsénk csókoltat, 's százszorososan csókollak

szerető őcséd

Ferkó.

2.

Pest, 1859 Dec. 18^{án}.

Kedves Jóska bátyám!

Soraimat rég nem láttad, okát csak úgy tudod te is, mint én, hogy levélírási hanyagságunk közös betegségünk; pedig volt ám a lefolyt időben elég tárgy, a melyről hasábokat lehetett volna tele tölteni, de eleget is, 's elég körülményesen írtak róla a hírlapok mint pld. Kazinczy százados ünnepe volt. Kisfaludy teteimeit ünnepélyesen nem engedték a vácsi temetőből áttenni a kerepesi temetőbe, titokban, éjjel szállították át, de azért nem akadályozhatták meg, hogy minden előleges bejelentés nélkül, egy indítvány folytán, mintegy 1000-re menő nagyobbbrészt fiatal jogászság 's egyetemiek, «Hazádnak rendületlenül» énekzése mellett sirját meg ne koszorúzzák. Ez idő óta lefolyt az esztergomi ünnep, — ide vonatkozólag hallottál talán vala-

mit Szécsényi leveléről az érsekhez, melyben inti, hogy az utókor átka ne őt nyomja, 's úgy viselje magát, ne hogy utolsó esztergomi érsek legyen; — a toasztok is hatalmasak lehettek, mert az ünnepély után az ezeket hozó lapokat nem engedték kihordatni, sőt Heckenast nyomdájában még a nyomda alatti Pesti Napló betűit is keresztül ráspolyozták. A főherczeg az ott levő főurakat megkínálta gőzösével őket Pestre szállítandó, de csak, hallomás után, egy Zichy fogadta el az ajánlatot. Lefolyt ez idő óta a két protestáns egyház gyűlései, elég hevesen, daczára a rendeleteknek nyíltan kimondották, hogy nekik a kormánynak egyházi ügyeiket rendező törvényei nem kellenek. Legzajosabb nap volt a Lutheranusoknak f. hó 15-én rendelet ellenére összegyűlt egyházi gyűlekezete. Éppen erre a napra esett a Kisfaludy gyászmise is, melyen annyi, 's oly szép magyarság jelent meg, hogy ámbár gyászmise volt, de örülhetett minden magyar lelke az arcokon — a lelkes részvéten, még a templom környezete is teli volt magyar öltönyös közönséggel. De az ezen napra kitűzött vallási gyűlekezet röviden végződött, mert a választmány templomukban akarta ülését tartani, de a kulcsokat a főherczeg előtte való estve magához felvitette, s megöltötte az összejövételt, — ezek azonban egy oskolai szobában össze ültek — 's a kormány rendeletét visszautasították; ez alkalommal történt, hogy a rendőrség közbelépett, s miután egy fiatal jogász, B. Cas nevezetű, felszólításra azt felelte a rendőrnek «inkább kitér a tót szekér előtt, mint egy német előtt» s ezért befogták, s a főrendőrségre vitték. Ennek azonban hamar híre szaladt s az egyetemiek, s roppant tömeg tódult a rendőrségre, úgyannyira, hogy a felduna-sor tele volt emberrel, a rendőrséget, lovas; és gyalogokat, s a katonaságot felalármírozták, s egy kis erőszakoskodás kriticus végre vezethetett volna e perczben, mert az ingerültség folytonosan növekedett, úgy a tömeg is, az egyetemet rendőrök vették körül, az utcákon fegyveres csapatok járdaltak, lovas vágatató futárok stb: igen zavaros tekintetet adtak az egésznek, a vége az lett, a főherczeg kibocsájtatta az ifjút, s ezzel vége lett a mulatságnak. Nagyon jó benyomást tehetett az Angol lap, Times, pesti küldöttére, ki a végből bizatott meg, hogy az itteni helyzetről tiszta meggyőződést szerezzen. Jelen volt a Kisfaludy-requiem, s onnan kitóduló tömeg őt is az erőszakoskodás színhelére sodorta, még az nap el is utazott. Ennyi röviden az eddigi történetekről, s ígérem, hogy ezután gyakrabban tudósítlak, holnap fogok Hahniba (Beregh megye) utazni, Káro pedig Ipoly-ságba, pénz dolgában semmi bajom, most készítettem egy budát¹) igen szép gombokra, a mely maga 15 frtba került, őszinte szeretettel csókollak, s Káro ücsénk is,

szerető ücséd

Ferkó.

U. i. A mult héten Debreczenbe' voltam, az egyházi gyűlekezetre ott is rendkívül készülnek, számítanak 80.000 ezer ember összejövetelére, — katonaság is van már ott együtt, mint egy 8000, jövő hó elején Debreczeni vásárkor tartandják meg.

Közli: GÁLOS REZSŐ.

¹ Rövid zeke-féle.

KÉT ISMERETLEN KAZINCZY-LEVÉL.

Kazinczynak e két levele közül az első csak teljességében ismeretlen. Egy részét közöltem abban a könyvemben,¹ amelyben a Kazinczy által rajzolt és a M. T. Akadémia könyvtárában őrzött² silhouette-eket közreadtam. Ez a levél töredék. Egy levélhez zárt külön papírlapra írt szöveg; egy drágakőbe metszett Kazinczy arcképre vonatkozik, s ahhoz volt mellékelve az a rajzolt arcél, amelyet fentidézett kiadásomban közzé tettem.³ A levél keltére biztos adatunk nincsen, de meghatározhatjuk azoknak a leveleknek alapján, melyekben a gyűrűről szó esik. A gyűrű története a következő:

Cserey Farkas erdélyi földbirtokos, Kazinczynak nagylelkű barátja, 1808-ban elhatározta, hogy barátsága jeléül gyűrűt készíttet és kövébe — a kor divatja szerint — belevéseti a nagy költő képét. Cserey, úgy látszik, kedvelője volt a pompás gyűrűknek. 1808 augusztus 17-én kelt levelében leírja az egyik, akkor szerzett gyűrűjét, melyért neki 7000 rénesforintot ajánlottak és ugyanabban a levélben írja a következő sorokat:

«Most képedet fel küldöttem Lipsiába Rosthoz, hogy a szerint gyűrűkőbe fel emelt munkával ki metczettesse. Bal kezem mutató ujján fogom aszt gyűrűbe viselni — szívem részén — melybe holtig lakozol úgy is. Az a czélom, hogy Hazád béli kövel carmesiroztassam, mely végre szép tűz opálokat fogok szerezni.»⁴

Kazinczy erre a levélre még a hónap 26-ik napján válaszol, s ez a levél valóban erre adott válasz, mert Kazinczy, aki Cserey leveleit számoztán e levelet úgy kezdi, hogy az augusztus 17-én írt levele a 98-ik, most ezt írja: «Térek a' ma érkezett levélre sub N° 98.» E válaszlevélben pedig⁵ szó sincs a gyűrűről s a megtiszteltetésről, de Cserey, midőn erre a levélre felel, (Kraszna 1808 szept. 6.) az ott írtakra tesz megjegyzéseket és azután ezt írja: «*Köszönöm profilod el küldését*, aszt a jövő Postán ugyan Lipsiába felküldöm, de aszt tartom, későre már, mert eddig készen leszen.»⁶ Ez a köszönet nyilvánvalóvá teszi, hogy Kazinczy arcelét valóban az augusztus 24-én írt levelével küldte meg lelkes erdélyi barátjának s így azzal együtt azt a levél-töredéket, melyet alább egész terjedelmében közlök.

Tudvalevő dolog, hogy a Csereynek írt Kazinczy-levelek az Erdélyi Múzeum Egylet könyvtárába kerültek, s a kép, melyen a Lipcsébe és onnan visszaküldés nyomai, a gyűrűdések ma is nagyon láthatók, s a képhez tartozó levél Kolozsvárról ismeretlen módon útra kelt és Ernst Lajos rendkívüli becsű gyűjteményébe került, ahol az a Kazinczy-reliquiák tárlójában látható.

¹ *Árnyékrajzolatok*. Rajzolta Kazinczy [így!] Ferenc, maga' kezével. 1784—1814.

² M. Irod. 2r 20. sz.

³ Lásd a 7—11. lapot.

⁴ *Kaz. lev.* VI: 35. l.

⁵ U. ott 55—58. l.

⁶ U. ott 77. l.

A levél szövege a következő:

Profilomat, mely minden hozzá értőknek ítéletek szerint a' legtökéletesebb rajzolás, azért küldöm hogy ezt Rostnak megküldened tetszenék, felküldhessd, mert ő a' cuprum után dolgoztathat belé szemet, fület, etc. Megkellenék irnod hogy a' haj római módra legyen csinálva, mint p. o.: a' Napeleon' pénzein. Nem gondolom hogy en face valami jót csinálhasson a' cuprum után is *kőben* a' véső. Azonban ezt tetszésekre hagyom. Hidd el, hogy barátságodat, melyet ezen czikkely mutat leveledben, érdeme szerint becsülöm Neque vero animi prorsus hum'lis esse potuit, qui Csereium sibi adjunxit. Ezt fogja mondani, a' ki halálom után leveledet olvasandja. — Én kövekhez nem értek, de a' mit a' Lisbonni körül írsz, nagy gyönyörűséggel olvastam, 7000 Rf. mennyi pénz! és egy köért. — Ez előttem édes barátom, olly vesztegetés, mint mikor a Római Gazdag házakat adott egy halért.

3 képem eránt irván ezen leveledben, úgy látom hogy Benkő József a' neki küldött levelet másokkal közlötte. Tőle kértem tudósítást, ha ezen 3 kép felől nem tud e valamit, ő talán azon levélben fog nekem írni, melyet Kis Miklós Ur küld általad.

Kazinczy arcéle
— Arnyékrajzolat
1808-ból —
(Ernszt muzeum.)

A fenti levél gyűrűre vonatkozó részlete nem szorul magyarázatra s a gyűrűről csak azt jegyezhetjük meg, hogy valójában elkészült és a bőkezű megrendelő kezébe jutott 1810 tavaszán. Hogy ma hol van, kinyomozni nem tudtam.

E gyűrűről Kazinczy *Naplójában*¹ *Az én képeim* címen ír. Itt a hiánynak mondható lajstrom utolsó, 33-ik száma után sorszám nélkül leírja a gyűrűt, melyet tulajdonosa — mint írja — «minden hírem nélkül metszettette» Kíninger és John metszetei után.² (Tehát az arnyékrajzolat csakugyan későn jutott Rosthoz.) A gyűrű köve — amint itt írja — fejeres jasponyx és huszonnégy magyar opál veszi körül; e kövek Abauj megyei eredetűek.

Az itt közölt levél végén három képről van szó.

Cserey fent idézett aug. 17-i levele végén jelzi, hogy a levélhez mellékelt külön papirosra «becses ritkaságokról» írt, amelyek Kazinczynál megvannak, s azokat Cserey «más exemplárban» meg szeretné szerezni.

A levélhez zárt külön papiros — Váczy János, a *Kaz. levelek* kiadója szerint, amint azt jegyzetben közli — a levél mellett fel nem található már, de annak tárgyát általánosságban megtudjuk Kazinczy aug. 24-iki válaszából.

¹ M. T. Akadémia könyvtára Történet. 4-r. 15. A *Napló* 37—38 lev. Megjelent *Kaz. lev.* XXII. 511—513 l.

² Pedig Berzsenyi egy levelében — midőn Kazinczynak Csereyhez írt költői levelét elolvasta — e szókkal köszönti barátját: «Örülj barátom, ezen szép mívédnek! Ez a' te képedet elevenebben festi, 's tovább is fent tartja, mint *John* és *Kíninger* mester kezeik — —» Mikla 1. Sept. 1810.

Cserey három metszetet szeretett volna megszerezni Kazinczy kép-gyűjteményéből, amelyet akkor értékesíteni óhajtott és később el is adott. Benkő József, akit itt megemlít, s akinek a képek eladására vonatkozólag írt, a kiváló erdélyi tudós volt; ebből a levélből értesülhetett Cserey a három képről, amelyet valószínűleg, hogy Kazinczy nehéz anyagi helyzetén segítsen — magához akart váltani. Kazinczy válasza¹ — mindent megmagyaráz.

*

A másik kiadatlan Kazinczy-levél a Lantos R.-T. VII. auctióján került elő (1928 dec. 11-én és 12-én).²

Ennek az auctiónak katalogusában találjuk a következő pontot:

«113. *Kazinczy Ferenc* levele családi ügyekről és gazdálkodásáról. „Félesztendeje, hogy gazda vagyok s megmutattam már is, hogy tettem valamit boldogulhatásom eránt.” — Megemlíti Szemere Pált és a Szemerecsalád eseményeit. Kelet: „12. Nov. házasságom 16-dik esztendejének első napján”. (1819) 8° 2 l.» *Kazinczy kiadott levelei között nem szerepel.*

A levelet 1819 novemberének 12. napján írta Kazinczy. Azelőtt való éjszakán költötte azt a szonettet, amelyben kegyetlen, sorsüldözésben telő életének rajzát adja, (*A' sajká: Csalárd örvények, vad sziklák között . . .*) s amelyet rokonlelkű barátjának, Kis Jánosnak november 11-én írt levelével megküld. Ebben a levélben³ írja: «— — én ma *rekesztem-be* boldog házassági életem *tizenötödik esztendejét.*» A levél külön volt borítékozva annak idején, úgyhogy a boríték elvesztével elveszett az is, hogy ki volt a címzett? A megszólítás azonban s a levél egynehány részlete rávezet az illető személyére. *Nagy Tiszteletű Drága Jó Uram, Kedves Uram Bátyám!* a megszólítás, amiből egyházi férfiút sejtünk, akihez szorosabb, majdesaknem atyafiságos kapcsok fűzik. Ilyen volt Vay József, a későbbi septemvir, a báró-ágra emelt két Vay testvére, a dússzadag földesúr, a sárospataki főiskolának fő-curatura, a nagyhirű iskolának újrateremtője, aki életében tizenötezer forinttal segítette azt s végrendeletében is bőséges legátumokkal gazdagította. Már régebben is megvolt köztük a kapcsolat; Vay mint fiatalembert Szabolcsmegyébe akarja vinni őt főnótáriusnak és midőn ebből semmi sem lett, a szoros hivatali kapcsolat közöttük rokoni kötelékre változott: Vay József, Ábrahám fia nőül vette Kazinczy Ferenc atyai nagybátyjának, Péternek Boronkay Évától született legfiatalabb leányát, Zsófiát.

A levél betűhű másolata itt következik:

12. Nov. házasságom 16 dik esztendejének első napján.

Nagy tiszteletű Drága Jó Uram,
Kedves Uram Bátyám,

Mind Sophie, mind én a' legháládatosabb tisztelettel fogadtuk Uram Bátyámnak kegyes részvételét a' Sophie felgyógyulásán. Uram Bátyámban az egész világ tiszteli a' mások' szerencsében való örömet, 's ez is ennek actusa.

¹ *Kaz. lev.* VI. kötet 56. l.

² Leiró katalogusát Dr. Mikes Lajos készítette.

³ *Kaz. lev.* XVI: 527—531. l.

Hogy a' kis Sophie, a' kit én határ nélkül szeretek, mintha tulajdon gyermekem volna, és a' kitől azt várom hogy higgye hogy ötet nagyon szeretem, — azt nem tudtam. Neki az Isten ugyan ada tehát gazdag szüretet, nekem mindössze 13 hordó borom lett.

Kassainétól vett szőlőmet eladtam Kapitány Ocskay Károlynak 300 forinttal drágábban, mint vettem, 's Kelemen Uramnak tartozott 1000 ft adósságomtól meg szabadulék de nem ezen pénzből. A Kassai szőlőm árát a Kazinczy nevű szőlő tökéletes helyreállítására fordítom 's marhát veszek rajta, és holmit a' mi nyereséget ad. Fél esztendeje hogy Gazda vagyok, 's megmutathatom máris hogy tettem valamit boldogulhatásom eránt, 's hogy nem rajtam múlt hogy eddig semmire nem mentem. Ha a' szegény Anyám ez előtt 7 esztendővel módot adhatott volna reá, most jobban állanék. Ő nem vétkes szegény mert más nem engedte. Semmiből csak Isten teremt.

Szemere Pali nem jöve fel, pedig itt akart lenni szüreten, mert tudta, hogy Kriska le megyen most Pestre. — Ő jobban áll, mint hittem. Az atyja neki régi activa adósságokat hagyott. Nem gazdag, de nem is szegény, az pedig neki elég.

Doctor Kovács Pestről a' Pataki hegyen szüretele. Ma gyalog jött hozzá, itt ebédelt, 's ment. Dicséri nagyon a' Jesztrebre házasodott Szilasyt.

Dercsényi Ferenc és Szemere Klári között meg volt a' gyűrű váltás, Boronkay Sigmond és Gáspár 's Korner és Kandó 's Majásy¹ Sigmond és Szirmay Tamásné jelenlétében, a' mint azt a' ma levélből tudom [így!]. Szemere István örvend a lépésnek.

A' Napam 's Sophie tisztelik Uram Bátyámát 's Assz. Nénémet és a' kedves kis Menyecsét, kinek majd szerencsés [betoldva: le] betegedést kívánunk. Ajánlom magamat kegyességeibe 's maradok hív tisztelettel

alázatos szolgája
Kazinczy Ferencz

Az én Sophiem az Uram Bátyámát [így!] arra kéri hogy sok kendere teremvén Berkeszen, ajándékozza meg ötöt négy stüknyire [így!] valóval.

A levélben megnevezett kis Sophie Vay Ábrahámné, Kazinczy Zsófia. Kazinczy gazdasági körülményeit érintő megjegyzésekre vonatkozik az 1803—1805. évi feljegyzéseinek első része, ahol nyilván megmondja, ki a vétkes az ő elszegényedésében.²

A kedves kis Menyecske — akiről a levél végén említés történik, ismét a már elébb oly szeretettel megnevezett Kazinczy Sophie lesz, bár az ott jelzett lebetegedésnek a közkézen forgó genealogiákban, sőt Kazinczy *Magyar Pantheon*jában — nyoma sincs. Hét élő gyermekük volt Vay Ábraháméknak. A levél kelte előtt született a hatodik gyermek (1817 máj. 23) Ida, a levélírás után csak 1820 szeptemberében született meg Dániel.³

¹ A Majásy — Ma[riljásy] nak olvasandó.

² Lásd IK. XII: 191—205. l.

³ *Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv* I. r. Főrangú családok. I. kötet. Budapest, 1888. 256. lap.

Valószínű, hogy e kettő között volt Vaynénak egy születése, — az akkor világrajött, azonban vagy halva született, vagy oly csecsemő korban halt el, hogy azokról a genealogiák nem vesznek tudomást.

Ennek a levélnek az akadémiai kiadás szerint 5649. (3794/a) volna a száma.

REXA DEZSŐ.

SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN NEKROLÓGJA.

Szántó (Arator) István jezsuita író 1612 július 3-án d. u. 5 óra tájban halt meg Olmüchen. Másnap délután temették. Halálakor is, temetésekor is jelen volt báró Rziczani Kawka (Kasska) János főúr, Brumow ura, a katolikus restauráció buzgó támogatója Cseh- és Lengyelországban, az olműci jezsuita rendháznak is nagy jótevője.¹

Régi szokás Jézus-társaságában, hogy az egyes rendházak összeállítják halottaiknak életrajzát. Az évi jelentéssel egyetemben a nekrológok másolatát is megküldik a tartományfőnököknek s Rómába a generálisnak. Szántó nekrológját Veress Endre adta ki a Jézus-társasága évkönyvei (*Litterae Annuae Societatis Jesu anni 1612*) alapján.² Azonban az évkönyvek csak kivonatosan vették föl Szántó nekrológját, s belekeveredik a szövegbe az évi jelentésnek olyan részlete is, amely nem vonatkozik Szántóra.

Részletesebb és pontosabb az olműci kollégium házitörténetében (*Historia Collegii Olomucensis S. J. 1566—1727.*³) található nekrológ. Fontos forrás ez Szántó életrajzához, épazért érdemesnek találok egész terjedelmében való közlésre.

Az olműci házitörténet egy-egy évi följegyzése rendszerint az iskolai életéről szóló beszámolóval kezdődik, ezt követi a személyi változások (elhunyt rendtagok, újszerűzetesek) bejegyzése. Ilyen keretben olvassuk Szántó nekrológját is.

Íme, az olműci nekrológ szó szerinti szövege:

(Pg. 66.) Anno 1612 Unum ex hoc exilio supremus Pater evocavit P. Stephanum Aratorem Hungarum aetatis, septuagesimo secundo s.⁴ tertio, societatis quinquagesimo secundo, Professionis vigesimo.⁵ Fuit hic vir candidus, simplex et rectus; Catholicae Religionis vehemens propugnator, acerrimus Haereticorum insectator; Romae anno 1560 in Societatem admissus;⁶ audita Philosophia et Theologia in Austriae provincia partim Tirnaviae, partim Viennae politiori literaturae iuventutem imbuit, bis docendo cursum Philosophicum emensus; jubilaeo Gregoriano⁷ et aliquot sequenti-

¹ (Veress): *Fontes rerum Transylvanicarum*. V. 281.

² I. m. V. k. 218. l.

³ Bécsi Nemzeti Kvtár 12.026. sz. kézirat. 66. l.

⁴ Nehezen kibetűzhető rövidítés. Lehet s. (seu v. sive) avagy l. (licet.)

⁵ Sz. 1540-ben született Devecserben. Négyes szerzetesi fogadalmat tett Bécsben 1592 febr. 9-én. (I. m. V. k. 266. l.)

⁶ Sz. 1561 febr. havában lépett a Jézus-társaságba.

⁷ Az 1575. év volt jubileumi esztendő.

bus annis Romae in S. Petro poenitentibus aures dedit. Ibidem ex redditibus S. Stephani seminario Ungarico erigendo plurimum studii et operae contulit. In Ungaria multis annis concionibus sacris multa hominum millia fovit, eorum presertim qui ex ditionibus Turcarum Varadinum confluebant, multos haereticos ad Catholicam fidem convertit, Catholicos in fide confirmavit, ad veram solidamque pietatem finxit, et formavit, Daemones ex obsessa persona eiecit. Cum 40 s. pluribus concionatoribus haereticis in procerum Transylvaniae consessu, et magna hominum frequentia congressus, disputatione fregit. *Catholicum Catechismum* ad imitationem Romani, multis controversiis fidei explicatis auctum vulgari lingua scripsit. *Biblia sacra* confutatis haereticorum translationibus, ex Hebraeo, Graeco, Latinoque textu, et Sanctorum Patrum citationibus in Hungaricum Sermonem vertit,¹ in eoque opere cum iam novi Testamenti libros Hungarica lingua texeret vivendi, et scribendi finem fecit. Charus olim Serenissimo Regi Poloniae Stephano Bathoreo, quem semper fuisse Catholicum contra sinistras aemulorum dolos et opiniones insigni oratione Romae Summo Pontifici et Cardinalibus demonstravit: eundem Joannis Principis Transylvaniae legationem apud Maximilianum Imperatorem pro pace componenda obeuntem, et dolo adversariorum Hungariae fines armis interea infestantium in fraudulentae legationis suspicionem actum atque custodiae || (Pg 67) mandatum in illis angustiiis et necessitate maxima positum spiritali solatio iuvat; A quo dei Principe Transylvaniae, nec multo post Poloniae Rege creato saepe ut in Transylvaniam veniret ad opem ferendam. Christianis, fraude Haereticorum circumventis sollicitatus, tandem R. admodum P. Claudio Aquaviva concedente in Transylvaniam missus; Varadini Collegio adipiando possessionem amplissimam accepit. Sed iniuria temporum mortuo Stephano Rege, et Haereticorum procerum potentia Sigismundum Bathoreum Transylvaniae Principem adolescentem premente, cum reliquis Patribus anno 1588 ipsis diebus natalibus Christi pulsus, primum in residentia Ungarica Selliae (Sellye), superiorem egit, verbo Dei, et Sacramento pascens populum, postea Viennae casus conscientiae docuit aliquot annis: hic pestis contagione laesus anno 1600, Thurocium migravit; unde anno 1605 Haidonico tumultu cum sociis exactus, Olmutii voluntate superiorum quievit, utrobique scribendis libris, et confessionibus audiendis otium utiliter collocans. Nec minus et charus fuit Archiepiscopis Strigoniensibus, Stephano Feirkevi (Fehérkövi), Joanni Kutasschi (Kutassi), et qui nunc Ecclesiam gubernat, Francisco Forgatz (Forgách), multis quoque viris illustribus Ecclesiasticis et saecularibus cum veneratione notus. Quorum vitia zelo iustitiae, et honoris divini non dissimulabat, qua viva voce coram presentes, qua literis absentes officii admonendo.²

¹ A nyomtatott nekrológ szövege: Testamentum Vetus ex collatione Hebraici, Graeci Latiniq[ue] contextus vernacule interpretatus edidit modo. . . (Vess i. m. V. 218.) Az «edidit» szó itt is úgy értendő, hogy az ó-szöveg-ségi rész kéziratával teljesen elkészült Szántó.

² Innen kezdve későbbi bejegyzés, feketébb tintával, de ugyanattól a kéztől.

In egenos liberalis, misericordiam ab infantia secum adolevisse dictitabat. Libertate, dicendi contra haereses et vitia publica multorum in se odia concitavit. Quidam tamen hominis innocentiam et doctrinam admirabantur, aliqui etiam hostes venerabantur. Silentii et cubiculi custos studiosissimus, a mulierum familiaritate plurimum alienus: quo factum ut Varadini, sive veneno sibi dato ab haereticis, ut ipse putabat sive alia de causa gravi morbo oppressus, absentibus sociis quos ad subditos Turcarum consentientibus Turcis expediebat, salutis animarum desiderio, ipse se incluserit nemini patefacto aditu: moriturusque erat nisi pii homines eius desiderio victi perfractis fenestris, et ianua vi patefacta ipsum inde semivivum extractum pristinae valetudini reddidissent. Cupidus Martirii quod exul pro Catholica Fide moreretur gaudebat. Eum morbo decumbentem, et alias, et cum ultimum spiritum Deo redderet visitavit Illustris D. Joannes Kasska; eiusdemque funus gestata face in templum comitatus nobiscum funereas preces pro anima Deo obtulit. Huius ne immaturum e vita exitum compensavit trium iuvenum in Societatem ingressus.

A nekrológ szép jellemrajzot ad Szántóról. Abból az időből ez a legterjedelmesebb életrajz az olmüci H. D.-ban. Jele annak, hogy ezt a kiváló magyar jezsuitát mennyire nagyrabecsülték olmüci rendtársai is, akiknek körében töltötte életének utolsó éveit.

A Veress kiadta nekrológ végén Szántó életrajzához hozzákapsolódik az évi jelentésnek egyik részlete, amely nincs vonatkozásban Szántó működésével. Beltrand Lajos boldoggá avatásának olmüci ünneplésekor nem Szántó, hanem az innsbrucki származású P. Dingenauer György tartotta a domonkosok templomában a nagy sikert aratott s nyomtatásban is megjelent latin szentbeszédet.

TIMÁR KÁLMÁN.

ADATOK BESSENYEI ÉLETÉHEZ ÉS MUNKÁSSÁGÁHOZ.

Bessenyei remeteéletére és itthon írt munkáinak történetére vonatkozólag Széll Farkas közölt legtöbb adatot. A *Bessenyei-család történetében* Rakovszky debreceni főbíró följegyzésével bizonyítja, hogy Bécsből már 1782-ben hazaköltözött Bercelre, «otthon a birtokok feletti rendelkezést átvette», de aztán, mivel testvérei ellenzéssel fogadták reformterveit, megszökött velük, s maga «elvonúlt Pusztakovácsiban levő kis jószágára.» Annak bizonyítására, hogy a meglehetősen szűkös helyzetbe került család fölemelésén mégis tovább is gondolkodott, hivatkozik az író, valamint Sándor bátyja és Sághy Mihály közt 1791-ben Szőke pusztá átadásáról folytat tárgyalásokra.¹ E pusztá birtokáért való pörösködésnek Széll Farkastól nem ismert aktáiból azonban az tűnik ki, hogy Bessenyei atyjának halála után négy-öt évvel testvérei többségének megbízásából a *Nemes Familia Administratoraként* szerepelt, tehát a Szélltől említett tárgyalásokat is ily minőség-

¹ A nagybesenyői Bessenyei-család története. 1890. 98—9. 1.

ben folytatta. Apja ugyanis még 1753 május 21-én pert indított a Butler-család kezére jutott Szőke (azelőtt Sev) puszta visszaszerzéséért. A 37 évig húzódó pör rengeteg pénzbe került; a költségek nagy részét kezdetől fogva Ságghy Mihály alispán, később ítélőmester, fedezte. Ennek fejében Bessenyei Zsigmond nevében fia, László már 1778 szeptember 26-án kötelezvényt írt alá Pesten, hogy a költségekért maga a puszta lesz a fedezet, ha sikerül visszaperelni. Ennek terhére aztán eleinte maga az öreg, később mint apja, majd testvérei plenipotentarius, Boldizsár vett föl újabb és újabb összegeket Ságghytól, utoljára 1788 október 7-én. A kedvező ítélet meghozatala után Boldizsár magát executiv úton a puszta tényleges birtokába helyeztette, s bérbeadása felől megállapodott Poroszló községgel. Az első évben, 1791-ben, kapott is a bérletért 51 forintot, de akkor testvérei közbeléptek, s együttesen felszólították a községet, hogy mint a bíró írta, «ennek utánna nevezett Bessenyei Boldizsár Úrnak semmit a' Puszta Árendájából ne adnánk, hanem azt resignálnánk *Tettes Bessenyei György Urnak, mint a N. Familia Administratorának.*» Ezért nem adtak többé semmit Boldizsár kezéhez, testvérei meg igyekeztek őt minden más módon is a birtok élvezetében megakadályozni. Ezért 1792 nov. 30-án panasszal fordult a királyhoz testvérei, B. István, György és András ellen s kérte, helyezték vissza birtokába, amelytől azok erőszakkal megfosztották. A kancellária már december 17-én elrendelte az ügy megvizsgálását, de a taxa befizetésének elmulasztása miatt csak 1794 április 15-én küldték meg a rendeletet Hevesmegyének. A vizsgálatnak december 10-én megküldött irataiból még az is kiderül, hogy Ságghy is érvényesíteni akarta a kötelezvénnel biztosított birtokjogát, s ekkor a testvérek közös erővel egyenlítették ki a tartozást. A maga, valamint B. György, Sámuel (?), József¹ és Pál nevében Bessenyei István nyilatkozott: Boldizsár csak mint legidősebb volt utoljára a család képviselője a Bessenyei-Butler pörben, s mint a kötelezvény és Ságghy igénye is bizonyítja, nem is a maga költségén vitte; együtt kellett Ságghynak a költségeket megtéríteniük, nem jogos tehát, hogy Boldizsár egyedül akarja élvezni a közös birtokot. Ezek alapján a kancellária 1795 február 19-én arra utasította Boldizsárt, hogy bíróság előtt bizonyítsa a maga igazát.²

Egy másik birtokügy Bessenyei akkori anyagi helyzete szempontjából tanulságos. 1793. okt. 24-én Olasz Lajos folyamodott berceli birtokrészébe való visszahelyezéséért. Az a Bessenyei György adósságából 361 frt. 7 kr. fejében foganatosított végrehajtás útján jutott az ő kezére, de György testvére, Mária erővel visszafoglalta, noha kettejük ügyéhez semmi köze sem volt. Azt is kérte Olasz, rendeljék el a végrehajtást az 1079 forintnyi teljes adósság erejéig. A kancellária Szabolcsmegye nov. 5-én bekért és dec. 6-án megküldött jelentése után sem látott egészen világosan az ügyben s 1794 febr. 24-én Olasz is pörös eljárásra utasította, hogy B. Mária birtokjoga tisztáztassék.³

¹ B. László fia. L. Széll F. i. m. 16. l. a családfát.

² Az ügy iratai az Orsz. Ltárban: Kanc. oszt. 14803/1792. 4342/1794. és 1668/1795. sz.

³ Kanc. 12287/1793.—957 és 2797/1794. sz.

Ebből az esetből az derül ki, hogy az osztozáskor nem mondott le György István bátyja javára egész berczeli birtokrészéről¹, másrészt az, hogy Széllnek nincs egészen igaza Toldyval szemben, mikor azt állítja, hogy pénztelenség nem állhatott útjában Bessenyei munkái kiadásának, mert «volt már ekkor annya, melyből műveinek kiadását fedezhette.»² Bessenyeinek ebben az időben mindenestre súlyos adósságai voltak, s valószínűleg ezek miatt nem adhatta ki oly munkáit sem, amelyekre a cenzori engedélyt megkapta. Úgy látszik, az is megtörtént, hogy az engedély megérkeztekor nem volt pénze munkája kiadására, s mikor tovább rágódván rajta, keserű töprengéseinek minden eredményét beléöntvén, új és teljes formában próbálkozott vele, már megakadt a cenzurán.

Miután Bécsből hazajött, maga nem adott ki többé egy sort sem. Tévesen még az 1926-ban megjelent Magyar Irodalmi Lexikonban is (144. l.) az ő munkájaként szerepel az ifj. B. Györgytől *Ditső Árnyékok* címen 1795-ben megjelent versezet, pedig Széll is megállapította, hogy «a mi Györgyünk magát ifjúnak sohasem írta, de nem is írhatta, mert nálánál idősebb György nevű tagja a családnak az ő idejében nem volt, tehát más Bessenyei családbeli ifjú ember szárnyprobálgatásáról lehet csak szó.» Az is megállapítható, ki volt ez az ifjú B. Gy. Bessenyei Bessenyei György törvénytanuló volt az első, aki a Pesti Magyar Társaságban verseit bemutatta. 1792 febr. 21-én felolvasott versei «méltónak találtattak, hogy a' Társaságnak nyomtatásban ki-jövő Írásai közzé beiktattassanak»; e három vers³ csakugyan meg is jelent *A' Pesti Magyar Társaság kiadásainak Első darabjában*; igaz, hogy Ballagi Géza ezek szerzőjét is azonosította a nagy Bessenyeivel.⁴ A Lipót halálára a Magyar Kurirban (1792. 475. l.) Bessenyei György névvel megjelent gyászoló vers is a Pesti Magyar Társaságnak április 12-i gyászünnepélyére készült, s ez szintén megjelent a társaság kiadványában is. Mind e versek ifjú jogász-szerzője valószínűleg B. István 1776-ban született fiával azonos.

A Ferenc-korabeli reakcionárius cenzura már 1792-ben fennakadt Bessenyei két egyidőben benyújtott kéziratán. Ezekről már Széll Farkas is szólt,⁵ de csak az ügy kezdetét ismertette. Miller váradi cenzor aug. 26-án terjesztette föl végleges-döntés végett *A' kedvetlen okos* c. vígjátékot és a *Podroktz krónikája avagy a Gorgonai Szarándok* c. iratot. A helytartótanács okt. 9-én átküldte véleményezés végett a kebelbeli revizori hivatalhoz. Rietaller revizor nov. 8-án kelt véleményében a vígjátékra vonatkozóan elfogadta Miller nézetét, ő is kiadhatónak tartja a Millertől megjelölt kihagyásokkal, csak egyet ad még ezekhez: a 11. lapon is ki kell hagyni néhány sort, «quia indifferetismum sapiunt.» A *Podroktz krónikáját* ellenben föltétlenül megtiltandónak tartja, mivel 1. minden külső ritust kigúnyol s a jó és rossz cselekedeteket természeti kényszerűséggel magya-

¹ Széll, i. m. 99. l.

² U. ott 102. l.

³ Formájuk — négyrimű tizenkettős és régi dalforma — kálvinista iskolából újonnan kikerült versszerzőre mutat.

⁴ *A pesti magyar társaság és Bessenyei*. IK. 1891. 116—9. ll.

⁵ I. m. 102. l.

rázza, 2. kétségbevonja a túlvilági életet s a lélek halhatatlanságát; 3. mindent a természetnek tulajdonít, a vallásnak pedig csak oly jelentőséget az emberi természet szempontjából, mint a ruha színének a test szempontjából; tagadja 4. a kinyilatkozást; 5. az isteni gondviselést; 6. a szabad szerelmet jobbnak mondja a házasság intézményénél. Igaz ugyan, hogy mindezt a pogányság leple alatt mondja az író (sub pallio ethnicismi), vagyis pogányok ajkára adja, de véleménye szerint mégis el akarja fogadtatni e nézeteket olvasóival.

Rietaller javaslata ellenére a helytartótanács másnap azzal küldte vissza Váradra a kéziratokat, hogy mindkettő kiadható. Nem találta megokoltnak a budai cenzor aggodalmait, mivel a veszedelmes elveket egy pusztán elképzelt népből való, semmiféle nevelésben nem részesült vad barbár hangoztatja, kinek nem is lehet tudomása kinyilatkoztatásról, a vele szembeállított pogány filozófus meg is cáfolja a tőle hangoztatott nézeteket. A többség határozatával szemben az ülésen jelenlevő primás Rietaller javaslatával egyetértően veszedelmesnek nyilvánította Bessenyei munkáját. Jegyzőkönyvbe vett véleménye¹ figyelmessé tette a kancelláriát a vitás iratra. Ez december 3-án utasította a helytartótanácsot, hogy állíttassa meg a munka nyomását, kérje vissza a kéziratot s küldje fel sürgősen.² A váradi főigazgató csak 1793 június 7-én tudta újra megküldeni a kéziratot, mert Bessenyeit sokáig hasztalan sürgették: a helytartótanács június 25-én továbbította. A kancellária augusztus 16-án terjesztette javaslatát a király elé.³ Minthogy *A kedvetlen okos* kéziratát is megküldték, a javaslat elején ezzel is foglalkozik s azt a revizoroktól kívánt javításokkal kiadhatónak tartja. De a *Podrokoz* *krónikája* engedélyezésével mulasztást követett el a helytartótanács és helytelenül hivatkozott arra, hogy a kinyilatkoztatást és gondviselést egy nevelésben nem részesült vadember tagadja. A munka veszedelmességét a tartalom részletes ismertetése fonalán bizonyítja a kancellária. Ebből elég határozott fogalmunk lehet a munka természetéről. A leginkább kifogásolható részekből német fordításban idéz is a javaslat. Az elveszett műből talán e fordított töredék közlése sem érdektelen; ahol a budai cenzor jelentése is idéz pár szót, odateszem zárójelben Bessenyei eredeti szavait.

Podrokoz *krónikája* egy előkelő származású ifju utazását beszélte el. Útjában egy tudós és egy zarándok kíséri. Közben főleg a látott istentiszteletekről beszélgetnek. Jupitert emlegetik, de a különböző keresztény felekezetek istentiszteletéről van voltaképpen szó. A 21. lapon a zarándok így beszél: «Was den Glauben betrifft: da sollte man es wissen, dass er hie und da gut, hie und da übel sey, wenn man es aber nicht so ausdrücken wird böser Mensch, böser Glaube, guter Mensch, guter Glaube (*jó ember, jó vallás,; rossz ember, rossz vallás*), wie werden wir es bestimmen können, wo und bey wem sich die Weisheit des Jupiters aufhalte?» A 23. lapon: «Die Verehrung des Jupiters ist nur von einerley

¹ A helytt. nov. 9-i ülésének jegyzőkönyve ad num. 25824.

² Kanc. 14439/1792. sz.

³ Kanc. 8924/1793. sz.

Gattung, die Wolthatigkeit, das mässige Leben, und gewissenhaftige Gerechtigkeit für unseren Nächsten. Übrigens gab er dir zur Nahrung was deinen Körper erhält, und verbietet dir jenes zu geniessen, was dir das Verderben verursachen würde. Er gab jedem Einzelnen Sterblichen seinen Priester, welchen wir das innere Gefühl des Gewissens nennen: Er baute mit der Gewalt seiner allerortigen Gegenwart ein Tempel aus dem Himmel, der Erde, und den Gewässern.» A 24. lapon: «Aber auf wievillerley widersprechende Art wird das Wohlgefallen des Jupiters verkündigt? und mit wie viell tausendfachen Farben ist die Art seiner Kirchen-Verehrung angekleidet? Wornach das Volk der einen Provinz die Einwohner eines anderen Landes zur Hölle verdammt, und jeder will seine Lehre, und seine aufgeführte Altäre mit dem Wohlgefallen Jupiters bekräftigen. Wie kann nun Jupiter so sehr mit sich selbst streiten?» A 33. lapon a bõjtõt és a kereszvetést, majd egyéb egyházi és istentiszteleti szokásokat gúnyolnak ki. A 38. lapról a következõket idézi a kancellária: «Nur das aufrichtige Herz des Menschen und dessen Gewissen kann einen dem Jupiter behagenden Glauben in sich fassen, wenn du gegen deine sterbliche Mitbrüder mit wohlthätigem Herzen gewogen bist, wenn du nebst deiner sanften Natur gute Handlungen ausübest, womit du die göttliche Heiligkeit in innerem Gefühle verehrest, und fürchtest, dann mögen an dir einige Zeichen seyn, oder nicht, du magst mit diesen oder jenen äusserlichen Zerimonien umgeben seyn, und ob du gleich ein einsichtiges Leben führst, wie ich, und blos diese Welt zu deinem Tempel achtest; so wirst du doch immer zu dem allgemeinen Ziele gelangen. Eine wunderliche Beschaffenheit müsste Jupiter besitzen, wenn er jemanden, der ihn aus innerem Herzen verehrt, ohne Rücksicht auf seine fromme, tugendhafte, und wohlthätige Handlungen nur darum in die Hölle verbannen wollte, dass er im Willen seines Namens nicht einen Haar-Schopf getragen, und zu ihm in der allgemeinen Versammlung geschrien habe.» Az istentiszteletrõl azt is mondják a 39. lapon, hogy «diese häufig äussere Formen nichts anderes sind, als die Verderbung des menschlichen Geschlechts, und auch übrigen nur eine Comedie.» A lélek halhatatlanságáról a 44. lapon azt mondja a zarándok: «Es hat sich bey mir ausser der Natur nichts zu erkennen gegeben, und mit der blossen Natur was kann ich wissen, oder was kann ich izt für ein Leben bey mir fühlen, welches mir nach meinen Tode zukommen soll? wie sollt ich es nicht wünschen ewig, und noch dazu glücklich leben? man muss es glauben! dies ist für den ungelehrten kurz gefasst aber vom vernünftigen werden hiezu Beweise gefordert.» (*A jutalomnak Reménysége szinte úgy kétséges . . . mért ne kívánnék örökké élni, még pedig boldogul? De hol vannak erre elégséges bizonyságok? Hinni kell! röviden van mondan tudatlannak, de próba kell okosnak*) A tudós szerint a hívõknek nem is volna szabad büntetnõk pl. a templomtolvajt sem, hiszen a pokolban úgys megbûnhõdik. A 84. laptól kezdve Isten létének kérdésérõl beszélgetnek. Egy istentagadó vadember szavait idézi a javaslat a 86. lapról: «Es haben sich schon auch bey uns Männer gefunden, welche es anzukündigen begannen, dass derjenige die lebende Gewalt über die Welt sey, der uns Regen, Pflanzen, die Gesundheit, das Leben, und den Tod zuschicket, diese Gewalt habe sich

ihnen geoffenbaret, und dem Volk durch selbe aukündigen lassen, dass es zu ihnen mit Verehrung, Zutrauen und Geschänken erscheinen möchte, und sie wollen diese Gewalt dem Volke geneiget machen. Wir erschienen dahin und haben den vertrauten Mann der angekündigten Gewalt angefasst, und zum selben gesprochen, wenn du der Liebling der allermögenden Gewalt bist, so soll sie dich aus unseren Händen losmachen, damit wir überzeugt werden, dass sie dich liebe. Dann haben wir uns des Mannes bemächtigt, und ihn todtzuschlagen, keinen hat von ihnen Jupiter befreiet. Wir haben aber sorgsam darauf gewacht damit wir nicht etwa durch eine verführerische Bosheit in eine Gefangenschaft gerathen, und damit bey uns keine Priestern entstehen mögen, welche nur zu Hause sitzen, und sich ihre Nahrung durch uns zuführen lassen sollen. Entweder will Jupiter Priester unter uns haben, oder nicht? wenn er es haben will, und allermögend ist, warum verschafft er sich keine derselben? wir könnten ja seiner Macht nicht widerstehen, wenn er sie aber nicht haben will, warum sollen wir selbst über uns Herren aufstellen, welche nur von Jupiter sprechen und uns die Nahrung vom Munde entreissen sollen.» A tudós ugyan azt feleli erre, hogy kell valami legfőbb hatalomnak lenni s iránta hálásnak kell lennünk és segélyét kérnünk, de a vadember gúnnyosan feleli: «Also bist du der allmögenden Gewalt dafür dankbar? dass sie mit dir befiehlt, dass er dich ohne deinen Wissen und Willen erschuf, und dich wider dein Wohlgefallen in deinen Jahren tödtet, und die während deines Lebens ausser der natürlichen Ereignissen nichts sonderliches thut. Ich mag die Gewalt der Welt widerbehaupten, noch verläugnen. Mir ist gleichgiltig ob sie vorhanden sey, oder nicht, weil sie mich weder um etwas fragt, noch mich von der Natur befreiet. Sie mag daher gar nicht, oder in solcher Gestalt vorhanden seyn, dass sie meynen Zustand auf keine Weise in eine andere Lage setze, dies ist gleich. Diesen nach könntest du deinen Jupiter anrufen, wenn ich dich aber mit freyen Händen einschichtig in unserem Gebiete finden würde, so würde doch nur ich über dein Leben entscheiden, nicht aber Er. Gehe du von hier und begeben dich unter unsere Männer, und nimm mit dir alle Heiligkeiten des Jupiters, es mögen hier die Priester für dich opfern, und sehe hernach, ob dich die Heiligkeit Jupiters befreien wird.» A mű végén a vadember hazájába érnek, s ez itt megmutatja a tudósnak és zarándoknak az ő népének életét. «Statu naturali» élnek itt, férfit és nőt nem köti a házasság intézménye. Féltékenység, gyűlölködés, szenvedélyes kitörések ismeretlenek. A vademberrel szemben a tudós szükséges rossznak mondja a házasságot; szerinte csak ott lehet helye a szabad együttélésnek, «wo alle Benefizien der Erde gemeinschaftlich sind, wo aber die Erde zwischen den Menschen unterheilt ist, und jeder sich mit eigenem Fleisse den Lebensunterhalt suchen muss, auch jedweder ein Weib sowie andere nöthige Thiere für sich selbst unterhalten muss.»

A dialogusok ellentét-s nyilatkozatai Bessenyei hit és kétség közt való ingadozásának, máshonnan jól ismert kínos tépelődésének kifejezésére különösen alkalmasak lehetnek. A filozófáló elbeszélésnek olyasféle formáját képviselte a *Podroktöz krónikája* is, mint a *Podotz és Kazimir* s a *Tarimenes*, átmenet volt az előbbtől az utóbbi felé, formában, cselekvény-

ben — ha ilyenről egyáltalán szó lehet — és gondolatokban egyaránt az utóbbihoz egészen közel. Itt is egy magányban nevelt előkelő ifjú járta be a világot tapasztalt kísérőkkel. De — amennyire a jelentésből kiderül — itt jobbra csak a vallási viszonyoknak lelkükben való tükröződését mutatja be az író s beszélgetésükben csak a vallás és vallásos szokások kritikáját adja. A *Tarimenes*ben főleg a vad Kirakades kérdezősködései felelnek meg ennek,¹ különösen az itt is megjelenő vadember megjegyzéseinek. Az előkelő ház ifja az ifju Tarimenes megfelelője, kísérője Kukumedoniásé, a tudós Kantakutzié és Trezenié. Az is jellemző, hogy az istenséget mindkét műben Jupiter néven emlegetik.

A kancellária véleménye is az volt, szemben a helytartótanáccsal, hogy nem mentheti a munkát az, hogy a legveszedelmesebb nézeteket a vallásban nem nevelkedett vadember mondja, s vele szemben a pogány bölcsék bizonyítják a kinyilatkoztatást és gondviselést stb. Hiszen káros nézeteket szokás épen álarc alatt terjeszteni; másrészt a tudós is csak ímmel-ámmal bizonyítja Isten létét s nem hoz fel minden nyomós érvet, a vadember érveit nem is cáfolja, sőt mindjárt ezután olyan helyre viszi, hol alkalma van a szent szokások kigúnyolására. A király mindkét kézirat ügyében elfogadta a javaslatot. E döntést a kancellária szeptember 9-én közölte a helytartótanáccsal;² ez szept. 27-én küldte vissza *A kedvetlen okost*, amelynek nyomását minden forum megengedte,³ Váradra, s közölte a végleges tilalmat a *Podrokoz krónikájára* vonatkozóan.

Mint a teljesen ismeretlen tartalmú *Kedvetlen okost*, a *Természet világát* vagy annak egy részét is első ízben kevés kihagyással engedélyezte a cenzura. Már négy évvel a Széll Farkastól ismertetett végzetes eredményű eljárás előtt is foglalkozott ugyanis a helytartótanács e munkával. 1800 február 28-án a kassai főigazgató küldte fel azzal, hogy Gotzig helybeli revizor a kézirat 81. és 82. lapján egyes kifejezéseket bántónak talált. A helytartótanács március 11-én a kifogásolt sorok kihagyásával engedélyezte a mű kiadását.⁴ A kassai cenzortól 1800 legelején olvasott kéziratnak 1799-ben készen kellett lennie. Az ekkor engedélyezett munka aligha tartalmazhatta mind a nyolc könyvet. Különbösen sem képzelhető, hogy a cenzor egy rövid hely kivételével nem akadt volna meg semmin. Ha csak az első kötetet bocsátotta Bessenyei a cenzor elé abban a formában, amint már 1794-ben készen volt,⁵ akkor is feltűnően elnéző volt a cenzor és a helytartótanács. Négy évvel utóbb Madarassy budai revizor ebből a részből is hatalmas bűnlajstromot állított össze. A teljes munka is már 1802 június 12-én megérkezett a helytartótanácsához, de úgy látszik nem szabályos úton, mert

¹ II—III. könyv. V. ö. Beüthy: *A szépprózai elbeszélés*. II. 306—7. l.

² 9924/1793. sz.

³ Széll Farkas egészen egyformának tekinti a két munka első elbírálását s ennek alapján Széchy a vígjátékot is tiltott munkának mondja. (Beüthy-Bádics II. k. 1896. 24. l.)

⁴ Helytartótanács 5397. sz. 14—15 Rev. libr. N° 5.

⁵ Bokor János kiadásának (Régi Magyar Könyvtár 7. sz.) bevezetésében (13. l.) tollhiba folytán fölcseréli a két műzeumi kéziratot s a 151. számút mondja későbbinek.

a következő végzéssel adták vissza: «manuscriptum hoc eum in finem restitui, quo illud concernenti Revisori exhibeat.»¹ Erre az aktára már rá van vezetve az 1804. évi első ügyirat száma (221/1804.), mellyel január 3-án a kebelbeli revizori hivatalba küldték át a két darabból álló kéziratot. A továbbiakat Széll a 102—113. lapokon részletesen ismerteti.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ADALÉK BALASSI BÁLINT ÉLETTÖRTÉNETÉHEZ.

A gróf Zichy család zsélyi levéltárából már eddig is több olyan okmány került elő, amelyek Balassi Bálint életéhez szolgáltatnak új adatokat. Legújabbban kezembe került Melyth István egyik levelének fogalmazványa, amely a költőnek Várday Mihály özvegyével, Dobó Krisztínával kötött házasságával kánonjogi szempontból foglalkozik. Tekintve, hogy a levéltár Kisvárdra és vidékét tárgyaló okleveleket tartalmaz, remélem, hogy a XVI. századi anyagnak átvizsgálásával több újabb adattal szolgálhatok B. Bálint életét illetőleg.

Költőnk szerencsétlen házassága révén ellenkezésbe kerül a Várday-familiával is. Zakolyi Miklóst, kihez Mágóchy Gáspár az alább közölt levelét írja, közeli rokonai kötelek fűzték a Várday-familiához, hiszen Várday leány volt az anyja. Ezt a körülményt az alábbi levél megértése végett említettem fel.

Regéc, 1586. dec. 4.

Mágóchy Gáspár tiltakozik az ellen, hogy Balassi Bálintnak segítséget ígért Zakolyi Miklós megtámadása esetére, sőt a Kisvárdra elleni erőszakoskodása miatt megfeddette őt.

Egregie Domine et frater nobis observande. Salutem et servicii commendacionem: Až wr lftentül kewanok kēgdnek minden iokatt es egheffeget hožžw̄ eletett meghadatnj, mind až kēgdhez tartozokkal egietemben. Megh erteottem minden rendibül až kēgd leweléeth: Byžonŷ felette igen banom hogy Balaffa Balinth ežt chielekeotte kēgden, es hogŷ Boraŷhož is hožža akar nyulnŷ; Ažtt sem webem io neweon tüle, hogŷ ažžal kerkeodeott kēgd eleott, hogŷ en w̄ Neky seghítféghett igertem wolna kēgd ellen, mertt latta kēgd hogy betegh ember wagiok, de ažertt mind ežeon beteglegemben sem feleyteottem žinten annira el ežemeth, hogŷ en walaky mellett kēgd ellen tamadnék, mertt en mindenben kēgd attiafia wagiok. Ahol kēgd en tülem walamj seghítféghett kewanna, ažt en keonnŷen megh chielekeodhetném, tartoznamŷ minden lehettfegeš dologban kēgdett seghítenem, De iol tuggia kēgd oržaghwnknak ereos teorwenyeth, Nem akarnam hogŷ ember halal keowetkeoznek keozteteok (kŷ igen keonnyen meghis lenne) es ennekem illen wenfegemben es beteglegemben minden teorwenžekkor othh kellene až waarmegyen comparealnom: llanem im irtam nekŷ igen keményen, tudom penigh hogŷ hažnaŷ ležen irafomnak, es ež wtan illen magha gon-

¹ Rev. libr. N° 25.

dolatlanul nem haborgaltia kēgdet, Boraydath sem bantia, hanem mafkepen wežy elejtt až dolognak, až weghežes kyweol nem jár, hanem až igažhož tartia meghatt. Až wriften tarchia megh io egheffegben kēgdet, Datum in arce Reghecz die 4 Dejembris A^o 1586.

Amicus et frater

Caspar Magochy etc.

(Kivül:) Egregio domino Nicolao Zokoly de Kiswarda etc. domino et fratri nobis observandissimo.

(A levél eredetije a levéltár Missilisei között.)

Közli: LUKSICS PÁL.

A «CSORDAPÁSZTOROK» KARÁCSONYI ÉNEK SZERZŐJE.

Perényi József, régi magyar egyházi énekeink buzgó kutatója, érdekes cikket írt *A Boldogasszony Anyánk kora és szerzője* cím alatt a Katholikus Szemle múlt évi IV. füzetébe. Értekezésében Szentmihályi Mihály *Énekes könyvének*¹ hét darabját a kötet összeállítójának tudja be, köztük a *Csordapásztorok* néven ismert karácsonyi éneknek (*Csordapásztorok, midőn Bellehembben*) szövegét is, dallamát is. Noha ezért a megállapításért a szerző Szent-Gály Gyulára hárítja a felelősséget, mégis, mivel a maga tekintélyével erősíti, kötelességünknek érezzük rámutatni ennek az állításnak alaptalan voltára, nehogy — mint annyi más tévedés — ez is beletöpreződjék a köz-tudatba.

Hogy a *Csordapásztorok* szövege nem Szentmihályi műve, azt könnyű igazolni. Ez az ének ugyanis Szentmihályinak 1797—98-ban megjelent műve előtt már több mint egy századdal olvasható volt, mégpedig szinte az utolsó betűig megegyező szöveggel a Szelepcsényi-féle énekeskönyvben (*Istenes-énekek*, 1672), sőt mivel az javarészből a Kisdi-féle énekeskönyvre megy vissza (*Cantus catholici*, 1651) s ezt az éneket «régi ének» jelzéssel adja, nyilván már ott is megtalálható így. (Kisdi énekeskönyve jelenleg nincs a kezem ügyében, de a kérdés eldöntésére nézve ez most nem fontos.) A *Csordapásztorok* szövegéhez tehát Szentmihályinak nincs köze, pusztán lenyomatta, még csak nem is változtatott rajta.

Hogy a *Csordapásztorok* dallama Szentmihályitól való, azt sem mester-ség megcáfolni. Szentmihályi énekeskönyve ugyanis — dallamok nélkül jelent meg! Valóban nem tudom, hogy Perényi — illetőleg forrása, Szentgály — milyen dallamra gondolt. Talán az éneknek valamilyen eddig nem ismert dallamára? Ilyenről azonban nem tudok, s az irodalomban sem található a legkisebb nyoma. A *Csordapásztorok* dallamának van egy csomó népies változata, de mind arra a dallamra megy vissza, amely már Kisdi 1651-es

¹ Egyházi énekes könyv, mely magában foglalja az Istennek dicséretéhez... alkalmaztatott... deák, és magyar zsoltárokat és énekeket. Ezeket... régi... és újabb könyvekből, különös írásokból, maga-készített munkáiból is egybe szedte... Eger, 1797—98.

kiadásának *Appendixében*, a 265. lapon, tenor-kulccsal írva található. Szinte bizonyosnak tartom, hogy az éneknek nincs is más dallama, mint ez. Az Editio Szelepcsényiana már a *Karácsonyi énekek* rendes sorában (41. l.) adja Kisdi dallamát, avval a változtatással, hogy Kisdi negyed hangjegyeit mindenütt félhangjegyekre váltja s a Kisdi dallamába becsúszott, hibás $\frac{6}{4}$ jelet kiküszöböli. Hiba nála mind a két vonalcsoporthoz elején az alt kulcs, a hangnemjelző $\flat$ azonban jó helyen: tenor kulcshoz szabva áll a harmadik vonalközben. Másképp a dallam teljesen egy a Kisdiével.

Ez a dallam tehát szintén nem Szentmihályi szerzése.

PATAKI HENRIK.

SZÍNÉSZETTÖRTÉNETI ADALÉK.

A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának Törzssanyagában találtam a következő érdekes, színészettörténeti szempontból nagyon fontos és jellemző folyamodvány-konceptust, mely még színészetünk bölcsőkorát (1793) világítja meg. A folyamodványt Abaúj vármegye rendei írták a nemzeti játszószíni felállítása tárgyában; szövege a következő:

Nagy Méltóságos s a több.

Nem kételkedünk benne, hogy a Pesti Magyar Theátrumi Társasság Nagyságtokhoz Kegyelmeihez is folyamodott légyen, azon könyörgő levelével mely által az országtúl egy Nemzeti Játszó Színnek ottan való felállítására szükséges segedelmet kér!

Ezen Vgyének egybe gyűlt rendei helyesnek, és az egész Ország figyelmetességére méltónak találták a meg nevezett Társasságnak ebbeli kérelmét, kívánságát, mert:

A Nemzeti Nyelvnek, és erköltsőknek állapottyával egygyütt jár, és változik a Nemzetnek sorsa; ez olyan igaz valóság a melyről mind a régi, mind az újabb idők, s népeknek történeteire tekintvén nem lehet kételkednünk. Az a nemzet amelynek tulajdon, és országos Nyelve nints, nem csak nem szabad nép avagy nemzet, de az Europai Okos világban még csak arra sem tartatik méltónak, hogy Nemzetnek neveztessek.

Már pedig tudva van, és közönségessen tapasztalt s megismért Igazság az, hogy a Nyelvnek és erköltsnek gyarapítására ki miveléssére, és a nemzeti jó szokásoknak fent tartására, a leg főbb, leg könnyebb, s leg bizonyosabb Eszközök közül egy a jól rendelt Nemzeti Theátrum, ha az t: i: olyan, a millyennek kel lennie, azért is neveztetik közönségessen: a nyelv és erköltsők iskolájának, kiki tudya megnyit tartottak, mennyit költöttek erre, a Tudományoknak, és Meterségeknél néhai nagy tisztólói az Igazságnak fő Mesterei, és minden Polgári Társasságoknak, oly sok tekintetben követésre méltó példái. A hajdani Görög, és Római nép; — kiki láttya a mai Világban is, hogy nints az Europai pallérozottabb nemzetek között csak egy is, melynek Theatroma nem volna = egyedül mi Magyarok vagyunk kik ennélkül szűkölködünk; egyedül mi láttatunk Nyelvünk, és Erköltsünk

elő vételinek ezen egygyik fő eszközével nem gondolni; El nézzük, sőt észre sem akarjuk venni, miképen vesztegetik azokat széllel az országban, El nézzük, sőt tudni sem akarjuk, miképen nyomattatik saját országunknak fő várossaiban azon jó Hazafiaknak kis társasságok, kik ottan Nemzetünk, s nyelvünkhöz viseltető szeretetektől gerjesztettvé jászani kezdettek, és ditséretessen kezdett foglalatosságokat, ily sok, oly méltatlan akadályok közöttis mind eddig folytattak.

Ezekről s több efféle okoktól, és tekénetektől : melylyeket azomban elől hoznunk nem szükség : indittatván egy akaratval elvégeztük ; hogy az említett Nemzeti theatromnak fel építésére, s állandó fenn tartására meg kívántató summából reánk esendő részt, mi örömmel magunkra vállaljuk s meg adandjuk ; Erre nézve meg is határoztuk, hogy e köz haszonra tárgyozó Szándéknak tellyesítését, a jövő ország gyűlésére küldendő követeink által is sürgetni fogjuk.

Mely végezésünket Nagyságtoknak Kegyelmeteknek attyafiságos Barátsággal tudokra adván, tellyes bizodalommal vagyunk, hogy Édes Hazájok eránt viseltető esméretes szeretetekhez képest, ebbeli segedelmeket sajnállani nem fogják, hanem velünk egész Hazafiui Községgel egygyet értendnek.

Ollyan Királylyal áldattattunk meg, aki mintegy maga látszatik bennünket únszolni, hogy Nemzetünk boldogságának talpkövé hova hamarébb megvettni siessünk ; bizonyossan segélteni fog Eő Főlsége bennünket hasznos igyekezetünkben ; ne éllünk e tehát ajó alkalmatossággal ?, ne igyekezzünk e mind magunk, mind maradékink sorsát ez által is boldogabb sorsban helyhez tenni ? nyúllyunk minden eszközhöz, amellyel Édes Hazánk, S- Királyúnknak Javát, ditsősségét gyarapíthattjuk ; Külömben eltűnik az idő ; meg történhetik ennek forgásával, hogy héjjában lesz minden jó igyekezet ; Későn bánat gyöttri osztán szívünket ; még onókáink is kárhoztatták tünyságunkat, s-hajdani szép Nevünket gyalázat nyomja.

Ezek mellett Nagyságtoknak Kegyelmeteknek Attyafiságos Barátságokban, s további Hazafiui szeretetekben ajálván magunkat állandóul vagyunk :

Kassán sz. György Havának 10dik, s következő napján ; 1793. Eszendőben folytatva tartott közönséges gyűlésünkből :

Nagyságtoknak Kegyelmeteknek Kész kötelességgel való Attyafiai, s Baráti Ns. Abaúj Vármegye Rendei, Salamon Lajos.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

PÁPAI PÁRIZ FERENC LEVELE.

Pápai Páriz Ferenc érdekes levelére bukkantam a Borbély-család iratainak rendezése közben. Érdekes, mert jellemző adattal (betegsége: valószínűleg asztma) szolgál az első nagy magyar polyhistor életéhez.

Isméretlen de bizodalmas jó Uramnak!

Ajánlom az Urnak igaz kötelességgel való kész szolgálatomat. Régtől fogva volt meg vallom vágyásom az Urral való ismeretségre, de hol egy hol más akadály azon szerencsémről mind ekkoráig is praecludalt, mostan

penig terhes fulladozó nyavalyám miatt éppen alkalmatlan lévén az tovább való utozásra, annál inkább nem insinualhatom magamot, holott nagy momentumu dolgunk volna a privata conferentiara, biztatást mindazáltal kedves öcsém Veress László Ur, hogy ha még értheti jó Uram szándékomat és egyszersmind, mind a kettőnk kérésit, maga fáradságát a hozzánk való rándulásra sajnállani nem fogja, a mint hogy nemis bátorkodtam volna különben. Ebbéli gráciáját jó Uramnak reciproce meg szolgálni kívánjuk és méltóztatván bennünket előreis tudósítani ezen expressus által szivesenn elvárjuk. Ajálván addigis Isten oltalmában az urat maradok

Az Urnak

igaz kötelességű szolgálja

Füred 17. marc. 1736.

Pápai Pariz Ferenc.

A borítékon: Tekintetes Urnak Nemzetes Vitézlő Borbély Mihály Uramnak . . . bizodalmas jó Uramnak egész kötelességgel. Roff.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

HATVANI ISTVÁN ORVOSI LEVELE.

A «magyar Faust» legendás alakja hosszú időn át izgatta a magyar emberek fantáziáját. Csodás gyógyító erejéről vált híressé, s ezért már kortársai bűvészmesternek tartották. Külföldön tanulván képzett és alapos orvossá vált — hazánkban ő volt az első igazi európai-orvos. Nemes emberbarát alakját Jókai képzelete «rekonstruálta» legméltóbban a *Debreceni lunátikusban*. Hatvani a Borbély-családdal már egészen fiatal korában összeköttetésben állott s a család tagjait gyógykezelte. Az alábbi, Borbély Sámuelhez írt levélben a már régóta betegeskedő nagyasszony, özv. Borbély Mihályné, ványai Szarka Ilona részére írt receptet s állapított meg diagnózist. (Betegsége, a levélből következtetve malária lehetett.) Hogy a diéta mennyiben felelt meg, azt nehéz kikövetkeztetni, mert Borbély Sámuel édesanyja a következő év elején (febr. 19.) meghatározhatatlan, de már hajlott korban meghalt.

Debretzen d. 25. Jun. 1758.

Tekintetes Úr

nékem különös bizodalmas Nagy Jó Uram.

Sajnossan esett értésemre a Nagy Asszonynak mostani erőtlenessége: ennek lehető orvoslására rendeltem egy üvegbenn orvosságot. Az velle való élésnek mondja ez fog lenni: a mely napon az hideg lelés nintsen az Aszszonyon tehát kezgyen el velle élni reggel hat órakor, és vegyen bé belőlle fel rázván az üveget egy kised pohárral, a minemü tizenkettő téssen egy itzét vagy a minemü hat vagy hét pohár egy itzét teszen, ilyen egy pohárt félíg kell tölteni és igya meg. Ugyan ilyen fél pohárnyit kell bévenni azon nap 8, és 10. órakor dél előtt: ismét dél után 2. 4 és 6 órakor. Valahányszor pedig fog bé venni mindenkor fenn kellene járni az házbann a bé vétel után egy fertály óráig. Gyakrann le ülhetne azombann az Aszszony; a mint az erőtlenesség engedné ahöz képest kellene járni,

de ugyantsak az orvosság után való járásnak el nem kellene múlni. Másnap ismét ugyan hat orakor el kezdvén az élet 8. és 10 orakor vegyen 's úgy dél után 2 és 4 orakor de nem többször: az nap ekkor is az sétálást continualvan. Ha pedig az estveli hideg el lelése után másnap egész délig vagy estve tájigis hévsége volna: in hunc casum, semmit bé nem kell venni hanem várni kell míg meg tsendesedik. Tegyük fel, hogy másnap estve felé 6. orakor meg tsendesedik: tehát ekkor vegyen be fél pohárral és tselekedjen úgy mint irám sétálván utánna: ismét vegyen be 8. orakor, et fiat idem cum deambulatione. Másnap pedig legyenek az orák 6. 8. 10. 2. 4 órák és nem több: reménlem ha ki nem maradis egészben az hideg; de felette gyenge fog lenni, úgy hogy csak meg bádgyasztya. De ha az első élés estve felére szorúl ob memoratam rationem aestus: ekkor estve ne egyék semmit. Gondolom pedig reggeltől fogva nem szokott az Aszony délig ugyis enni. A szomjúság oltására tempore intermedio ihatik az Aszony reggel és dél után tztromos herba Thét. Délbenn egy keves veres-egyházi borotskát ihatik az Aszony étel felett. Az orvossággal mind addig élyen az Aszony míg benne tart: cum hac limitatione, hogy ha a Paroxysmusa az orvosság élés miatt ki marad; tehát az után csak 8 és 10 orakor délelőtt, dél után pedig 2 és 4 orakor vegyen be annyit mint meg mondatott. Semmit gyümölsöt, káposztát, halat, füstöltet, salátát pedig enni nem lehet. El fogyván ez az orvosság; tehát az utolsó pohár borából igyék azonn gyomor erősítő tsepekből 50. tseppet a mellyeket az előtt rendelttem vala és reménlem, hogy mostis nagyon belölk. Az Provisor rechnungját az orvosságokért ime accludálom. Ezenn kívül az Iskatulya ára 12 Xfr. maradt azért az egy aranyból 8 xfr. másszor megtanallyuk nálla. Követem az Urakat, hogy most újságokkal nem szolgálhatok. A Nagy Aszonynak jobb egésségét kívánok mindnyájokat pedig alázatossan redvereálván maradok.

Az Urnak

igaz köteles szolgálja
Dr. Hatvani István.

P. S. Ezenn üvegbeli orvosságból mind addig nem kell bé adni míg az hévség az hideg lelés után meg nem tsendesedik; hideg lelés előtt sem kell adni 2. orával: hideg lelés alatt pedig és míg az hévség tart épen semmit sem kell belölle adni.

A borítékon: Spectabilis ac Generoso Domino Samueli Borbély de Roff. I. Cöttus Heveissiensis Adessori . . . Domino mihi colendissimo. Ders.

Közli: KOZOCSA SÁNDOR.

BARCLAY ARGENISÉNEK ELSŐ MAGYAR — VERSEK — FORDÍTÁSA.

Az Irodalomtörténet 1929: 246—247. lapján Timár Kálmán *Egy lappangó Argenis kézirat* c. alatt újabb adattal gazdagítja Barclay híres *Argenis*-ével kapcsolatos és irodalmunkat érintő ismereteinket. Erről a nagyhírű és nagyhatású regényéről — melyet 1621-ben történt megjelenése után majdnem minden európai nyelvre lefordítottak — eddig azt tudtuk, hogy csak a

XVIII. század legvégén, 1792-ben jelent meg magyar fordításban. Az eredetinek megfelelő formában, vagyis prózában, Fejér Antal fordította le, s összege adta ki Egerben 1792-ben. Ugyanabban az évben Erdélyben, Kolozsvárt és Szebenben jelent meg K. Boér Sándor átdolgozása; ez kihagyásokkal és átalakításokkal, „vonzó toldalékkal” nyújtja Barclay munkáját a magyar olvasóközönségnek. 1621-től 1792-ig, azaz 171 évig tehát nem akadt magyar író, akinek figyelmét megragadta az *Argenis*. Ezt a 171 éves időközt Timár 19 évvel megrövidíti: egy 1773-ból származó lappangó kéziratról ad hírt, amely „gördülékeny magyarsággal” tolmácsolja a latin eredetit, még pedig teljes egészében.

Irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból még értékeesebb az a fordítás, amelyről ezuttal adok számot — már azért is, mert 19 évvel messzebb, 1754-be viszi vissza az *Argenis* magyar életét. Ebből az évből származik az *Argenis* egy *verses* fordítása, melynek első terniója a Nemzeti Múzeum kéziratárában található. Négy versszak híján Barclay *Argenis*ének első könyvét dolgozza fel. A teljes magyar *Argenist* egy második, azaz 1757-ben készült, „ékesebb” feldolgozás tartalmazza. Ez a teljes kézirat az *Argenis* egész meséjét adja, de az elmélkedő, „példázó” állambölcséleti részleteket mellözi. Mindkét kézirat szerzője Hriágyel Márton, Sajópüspöki szerény róm. kath. plébánosa, aki *Hat magyar históriák* cím alatt részint régi deák könyveket, részint magyar írásokat foglalt versebe. (*Telemachus*ról, *Világbiro* Nagy Sándorról, *Poliarchus és Argenis*ről, *Fortunátus és Andolosiar*ról, az *Evangéliomi dűsgazdag*ról, *Luther Márton*ról.) Életéről, műveiről és jelentőségéről hosszabb dolgozatban kívánok beszámolni, s keretében ismertetem majd *Argenis* fordítását is — most csak föl akartam hívni a figyelmet a legrégebb magyar *Argenis*re.

VASÁRY DALMA

BESSENYEI ANNA ÉS BESSENYEI BOLDIZSÁR VERSEI.

Bessenyei Annáról már a családi hagyomány is tudta, hogy verselt. Széll Farkas közölt is néhány verset 1815-ben Patakon megjelent 55 lapos könyvéből. Ennek a kis könyvnek *Bessenyei Anna versei*, Gáva (1815), egy ritka példánya a pataki könyvtárban van. A pataki könyvtár kéziratára azonban Bessenyei Annának még két kéziratot fűzetét is őrzi.

Az egyik, a 886. számú fűzet: *A tiszta és józan értelemnek tseppjei, melyek fojnak a léleknek és testnek együtt való vetülkedéséből és ismét azok szent egyesüléséből*. Gáván készült 1823-ban, s régi tárgyat dolgoz fel: a lélek és a test párbeszédét. Vetélkedik a lélek a testtel a bűn ellen, végre meggyőzi és barátokká lesznek. Védelmezi a lélek benne a hitet s a szeretetet, melyek, mint a virág s a gyümölcs, összetartoznak. [Érdekes, hogy ebbe be van iktatva Vályi László verses levele a költőnő 1815-ben megjelent verseiről és Intzédi Borbála levele hozzá.] Megbékélés után az úton tovább beszélgetnek még. [E beszélgetésbe bele van ismét szöve B. József és B. Anna levélváltása 1823-ból.] A párbeszéd prózai szövegét itt-

ott megszakítja egy-egy verses vázlat, melyek közül lendület van az *imában*. A prózai okoskodás bepillantást enged az írónő jó lelkébe, hűséges szívébe.

A másik kézirati kötetben (889/2.) már több verses dolgozata olvasható. *A keresztyén hitnek gyümölcseiről* szól az első. Páros rímű versekben Gáván 1821-ben készült. Egyre jobban magába vonul s tudományos dolgokkal kezd foglalkozni. A szép eszmék itt-ott lapos versekben szólalnak meg, de néhol elég erővel zengenek fel:

Idvesség, dicsőség, tisztesség, hatalom
A mi istenünknek örök diadalom...

Egy másik versében árvíz idején Istenhez könyörög, egy harmadikban az Isten nagyságáról elmélkedik (Leülök, hallgatom az Istent a porba). Így ontja e hosszú versben a sorokat 1821 október havában Gáván. Prózában elmélkedik a léleknek a lélek felől való vizsgálódásáról, a teremtésről, a Jézus haláláról, feltámadásáról, mennybemeneteléről, a Szent lélek eljövételéről s a körülmetélkedésről.

Még egy verselő Bessenyeiről kell megemlékeznünk, egy kilencéves gyermekről, Bessenyei Boldizsárról, akiről az irodalom semmit nem tud: 1813-ban született s B. Anna unokaöccse, László fiának, Józsefnek volt a fia.

A sárospataki kézirattárban két kötet kézirata van. Az egyik a 7^a/₃, a másik a 142. sz. füzet. Az elsőnek a címe: *Bessenyei Boldizsár munkátskái. Készült Gáván 1822. Kilencz esztendő s koromban Martiusban*. A pataki könyvtár 1824-ben szerezte meg. E 27 oldalas verses füzet sajátkezű írás, tartalmazza a szerző vallásos verseit, melyeken a ref. énekeskönyv hatása érzik. Pl.

A szememre nem jó álom	Istenemnek jó voltát
Míg én meg nem hálálom	Kegyelmét és áldását

Mindennap írogatta e verseket, melyeken az énekek hatását látjuk. Pl. ezen is:

Az egek hirdetik a bölcsességedet
És az éjszakák is beszélnek nevedet.

E 9 éves gyermeknek a szeme a legfőbb valóságra van függesztve, hozzá intézi áradva ömlő sorait. *Apró versei* c. alá 23 költeményt soroz, melyek mind azonos eszmekörben mozognak. 1822. októberében lép át a tizedik évébe s ekkor már naiv büszkeséggel így szól:

«Írta ezt a munkát tiz esztendő s Ember.» Saját magáról is többször emlíkezik:

Bessenyei vagyok, egy gyermek, Boldizsár,
Isten, az én lelkem téged keres és vár.»

Vagy máshol: «Nevelly a lelkeddel, mint kis Bessenyeit.»

Néha lendületesen ír:

Az igazság lelkét	Add belém Istenem,
A Jézus szerelmét	Hogy légyen mindenem.

Egyszer megbántotta Anna pénjét (aki őt nevelte) s ezt bánatosan ismeri be. E füzet kb. 600 sort tartalmaz.

A másik művét 1823-ban írta. Címe: *Bessenyei Boldisár újabb munkátskái, melyeket gyűjtött az örök életre, az Ur Jézusnak hathatos ditsőséges kegyelme által, az Isten lelkének reá való lehellése által Gáván 1823-dik esztendőben, 15-dik Aprilisban.* Csupa hálaadás az egész füzet. Alkalmi énekében a prózát váltogatja verssel.

Elmélkedik a helyes gondolkozásról, a hitről, Isten szeretetéről stb.

Júniusban újabb füzetbe kezd: *Bessenyei Boldisár munkátskája* címmel. Ebben is az isteni kegyelemről, a szent lélekről, a Krisztusról elmélkedik prózában, de prózája olykor versebe csap át. 52 levélből, 104 lapból áll e füzet; egy tízéves gyermek vallásos érzése töltötte meg sorokkal.

Mi lett aztán később e vallásos költőnek induló versiréből, nem tudjuk. Széll Farkas mint IV. Boldizsárt említi a családból.

GULYÁS JÓZSEF.

SZÁSZ KÁROLYNAK SZEMERE MIKLÓSHOZ INTÉZETT LEVELEI. (1860—1877.)

(Első közlemény.)

Az itt közölt levelek abból a levélgyűjteményből valók, amelyeket 1897-ben kaptam Payzsoss Andor akkori zempléni vármegyei árvaszéki elnöktől, Szemere Miklós vejétől. A levélgyűjteményt felhasználtam *Szemere Miklós életrajza* című munkámban (1897.) és javarészüket közöltem is az Irodalomtörténeti Közleményekben *Szemere Miklós irodalmi hagyatéka* címen 1903-ban; Szemere Miklós és Tompa Mihály levelezését 1902-ben külön és külön Szemere Bertalan leveleit Szemere Miklóshoz és Györgyhöz 1908-ban. Az itt közölt érdekes és kedves levelek most jelennek meg először nyomtatásban. Érdekesekek, mert megismerjük belőlük írójuk nemes gondolkodását, jellemét; bepillantást engednek írójuk írói műhelyébe, baráti összeköttetéseiibe, de jellemzők Szemere Miklósról is. Szász Károly és Szemere Miklós barátsága őszinte barátság volt, melyet csak politikai ellentétek zavartak meg egy időre. Van ezekben a levelekben sok irodalomtörténeti értékű adat — kár volna, ha elvesznének. A leveleket a legszükségesebb jegyzetekkel ellátva adom.

Kedves Öregem!

No csak, ne húzd össze a szemöldöködet, hogy ilyen gorombán szólitalak meg; én is elég öreg vagyok s kezdem elhítni magammal, magam jobb voltáért, hogy ez a titulus nem szégyen. Ha te ezt mégis injuriának veszed, módod van benne — add vissza.

Mióta a V. U.-ba¹ utolsó versedet küldötted, a szerkesztő² minden héten kétszer rám jő, hogy illő volna már megköszönnünk; ő a verset, mely lapját annyira emelte, én a megemlékezést, melyet okom volt már

¹ Vasárnapi Ujság. — ² Nagy Miklós.

nem is remélni s mely annyival jobban esett. De én mindig gondoltam, hogy módomban lesz hasonlóval viszonzni, verssel t. i. s azért halogattam. S az én köszönetemmel az övé is csak maradozott.

Most már vedd szívesen, ily későn is köszönetünket. S mivel jószágod, mellyel rólunk megemlékeztél, új szívességed igénybe vételére bátorít föl, engedd meg, hogy köszönetünkkel egy füst alatt kérésünket is előadhassuk. A jövő év elején arcképekkel akarnánk kedveskedni olvasóinknak. Ismervén ellenszenvedet az arcképezés iránt, eddig ezt elő sem mertük hozni, de miután egy lapban³ megjelent, megengedheted nekünk is. Az lenne egy szép Szemere-szám. Elöl a te arcképed s életrajzod (melyhez némi adatokat szolgáltatnál) — utána tőled egy szép vers (melyet szintén te adnál, persze) — azután valami érdekes közlemény a Sz. Pál Szemere-tárából, melyhez most (a Ráday Könyvtár rendezésével) szintén hozzá lehet jutni. Mit mondasz ezen tervhez?

Mióta szegény Miskánkból⁴ kifogytunk, azóta nem is váltánk levelet. Én őt. nagy betegségében, Február végén vagy Márciusban meglátogattam volt. Emlegettünk téged is; kedélyesen, de sajnálkozva is, hogy tőlünk mert jobb oldaliak vagyunk meggyőződésből, annyira elfordultál. De ezt a themát nem is akarom érinteni. Az irodalom és kivált a poézis isteni országában, hála istennek, nincsenek pártok!

Isten veled, édes Miklós, fogadd még egyszer forró köszönetünket. S szeress ezután is, mint eddig,

híved
Szász Károly.

³ Hazánk és a Külföld. — ⁴ Tompa Mihály.

Pest — Magyar utca 30.

1860. Oktober 25.

Nagy Miklós öcsém azt mondja, hogy az arcképre kissé igen is hosszú terminust tűztem ki. De ha az marad is, kérünk írd meg: nálam meglevő (Schnecker-féle) arcképed jó lesz-e? vagy mást küldesz? — És a Hazánk s külföldbeli életrajzi adatok jók-e, vagy igazítani akarsz rajtok? s kipótolni valamivel, mit mielőbb kérnénk.

Sz.

Édes Miklós bácsi!

Sohasem hittem volna, hogy lehessen valaminek egészen elérzékenyülé-
sig örvendezni s rajta egyidejűleg csaknem a földhöz vágásig bosszankodni. A Kegyed levele tette ezt az ellentétes hatást. Hallgassa csak.

Halason voltam ipamnál (ki csakugyan a Miklós bácsi Károlya s nem egyszer emlegette egykori jogász társát). Ott találtam a «Választ»¹ — nagy csodálkozásomra a Figyelő mellett jöttek, holott én ugyanazon számot itthon már megkaptam volt nélküle. Épen haza indulóban voltam s az útra magamhoz vettem. Kocsin és állomáson nagy mohón és igen jóízűen el is olvastam. Én szépen kicsináltam, hogy fogok én mielőtt hazaérek, levelet

¹ Szemere M.: «Válasz Brassai S». «Nincs már ismerettyű» c. cikkére. Szemere és Brassai irodalmi vitáját L. Perényi J. *Szemere M. életrajza*. 1897. 67—76. l.

írni, hogy fogom — egyenesen Miklós bácsinak szólítani, hogy fogom beavatkozását megköszönni, hogy fogom megküldeni verseimet, hogy azt a Nagypámat is ismerje meg, mit ismeretlenül oly nagy lelkűen védelme alá vett stb. Ezt én magamban mind szépen kicsináltam. Haza érve, csak épen a feleségemet, anyámat s kis Ilonkámat csókoltam sorba — már jöttek az asszonyok elé, «hogy nézd mily kedélyes levelet irt Szemere Miklós! mint ajánlja magát bácsikádnak».

Igy megelőztetni, abban pedig amire tulajdonkép négy év óta készültem — azóta t. i., hogy minden könyvtárt hiába hánytam föl azon Athenaeum után miben a Göthe — Miklós bácsi Isten és bajadérje¹ van!.. Ugy-e most most már érzi az én nagy örömet s nagy boszankodásomat. De csak hogy itt van levele! Csak hogy tudom, hogy Miklós bácsi engem rég szeret már (persze én Önt épen oly rég), hogy akarja magát általam Miklós bácsinak szólíttatni. De igen jól megférünk mi e megszólítással, ha engem meg az én bácsim te nek szólít, mert abban semmi abnormitás nincs, ha egy hatvanas s egy harminczas ember közt (én épen 33 vagyok mint Krisztus urunk) — a tegezés nem kölcsönös is.

Tudom én azt, hogy Miklós bácsi öreg ember; ha ipamtól nem tudtam volna is, tudtam Tompától, Aranytól, T. Endrétől.² De 'sz én ezért még sem tudom öregnek képzelni azt, a kinek kedélye oly örök ifjú. Ha csak eszembe nem jut, hogy a tokaji hegy is vén s évről évre mégis egyformán önti tűzborát. Igazán, ha régi 40 körüli lapokat forgatok, s még maiakat, Miklós bácsi ott is itt is oly hasonló magához, hogy azt kell hinnem, a napot megállította feje fölött. Történetből épen most Halason került kezembe egy Honderű, melyben Vörösmartyhoz, borküldemény mellett irt gyönyörűséges levele van; — elolvastam mellé azt, mit tavál Aranyhoz irt a Figyelőben — s irigyletem nem költészetét, mert azt (furcsa írói különösség bennem) nem tudom irigyelni, úgy örülök a jobbak — s legjobbaknak — hanem irigyletem kedélyét, melylyel én, fiatal, boldog ember, kinek alig van kívánságom, nem bírok... De hajh a kedély is, ez a köznapinak látszó adomány, csak a génuszé. Mutatja Tompa, ki anyi csapás, s természeti feketevérűség daczára is, költészetéből ezt a tisztavizű gyöngyöt ki nem ejtette.

Venio nunc... Az a szüret a Hegyalján, a Szemere Miklós borházában! Tompával, Tóth Endrével együtt... hogy csábit! s mily lehetlen! — De nem is tudja, Miklós bácsi, hire nélkül hivatalos voltam már arra a szüretre ezelőtt pár héttel már. T. Endre hívott meg, szerencse, hogy a gazda is szívesen látna, már most tudom; — de hiába. A mi lehetlen, s tudja isten! Mégis röstelltem, hogy T. Miska ott lesz; mert ha valami idegen csavargó betalál oda mégis 21-kén vetődni, még ráfogja, hogy az én vagyok (mert sem Kegyed, sem Endre nem ismer) — ámbár másfelől *szerencse* hogy Miska vak, mert ha azt állítaná sem hinnék, azt mondván, bolond, hiszen te nem látsz, hogy foghatnád rá valakire a hangjáról hogy ez meg az. No de ez persze tréfa, mi is lehetne egyéb? Hogy ott leszek, bizonyos, gondolattal; sőt valóban is, t. i. ha emlegetni fognak; emlegessenek meg kérem s tegyenek a — — — értem is egy hasábot... Meg Aranyért is, s ne

¹ Szemere fordítása: *Gott und die Bajadere*. — ² Tóth Endre költő.

haragudjanak szegényre. Ő neki jobban fáj, tán ez a história, mint nekünk; nekünk mondom, mert én is hibáztatom, én is azt tartom; hogy Brassainak minden szabad nála, másnak semmi Br. ellen. De ismerjük Jánost, ő szegény oly jó, oly scrupulozus ember, oly engedelkeny. De azért ne nehezteljen rá Miklós bácsi, s ne mondja, hogy csalódott benne. Ő *csak* maga ellen vétett, hogy szerkesztő lett, hogy bűvös távolából, árnyából kilépett a napi irodalom sáros piaczára, de ezt a ballépést ne tegyük neki *mi is* nehezebbé, ha *ellenünk* vétett vagy vétene is. — Bocsánat a hivatlan kéretlen, prókátoros kodásért.

Én ezt a levelet nem is Lasztócra, hanem csak egyenest a szőlő hegyre intéztem. Ha ki nem vinnék s így meg nem kapná, kerestesse az újhelyi póstán; lehet, hogy ott fog heverni, mint Pesten a Deáknak szóló telegramm.

Isten áldja, édes Miklós bácsi! Ölelem Miskát, Endrét! egy pohárral pedig épen abból a borból amit isznak, tegyenek félre számomra akkorra, ha majd érte megyek, hisz az ottani bor pohárban is eltart egy pár évig! Maradok (bár mehetnék!...) K. Sz. Miklós 1862. oct. 18. k.

szerető, tisztelő öccse
Szász Károly.

Kedves Barátom,

jól sejtettem én azt előre, édes öregem, hogy rosszul járok én azzal ha tehozzád irt versemet, a helyett hogy szépen bekópertázva neved napjára odaállítottam volna postai úton, a tisztelgő cigány banda mellé, a Koszorú közvetítőjével küldöm hozzád; mert gondoltam én azt, hogy nem hagyod válasz nélkül s akkor jaj az én füzfasípomnak a te kaczagvasíró hegedű mellett. Megtörtént; de hidd meg, egy csöppet sem fáj, hogy oly végtelen sokkal szebb lett válaszod az én megszólításomnál; mert ha van valaki, a ki zavartalanul *csak* örülni tud pályatársai elsőségének maga fölött az biz én vagyok. Az isten áldjon meg édes jó öregem szép, gyönyörű szép versedért. Nem jó az embernek erős feltételekkel kísérteni az istent, de nálam fel van téve, el van határozva, hogy a jövő őszön megkereslek. Sietek, ládd, nehogy a két helytt nem találva, arra a «halomra» kelljen fölhágnom, megtalálhatásod végett! Te és meghalni! hogy volna az lehetséges! Nem barátom, soká ne légyen még arról szó, igen, igen soká ne még!

Néha este, ha elalunni nem tudok, mikor már a gyertyát elfújtam, egész románokat csinálók a fejemben, hogy megyek én be hozzád egy estefelé (Tóth Endréhez is mindig így készülődök) hogy mondom hogy én ez s ez pesti prókátor, vagy commis-voyageur vagyok, a kocsim eltöre, szállást kérek, így meg úgy tisztelem a poeta urakat stb. Milyen jó lesz majd nevetni magamban a valamit gyanító, mégis rám fogni nem merő szem kémlelő tekintetét. Persze absurdum. Mert sokkal sangvinikusabb legény vagyok, hogy sem küszöbödre lépve egy másodpercig is meg tudnám tartani magam a kilobbanástól; az első komoly kép cserepe eltörnék arczomon, elnévetném magam s oda volna a Tokajtól fogva folytonos gonddal készített száj, mint az egykori asszonyé, kit cselédje az úton megboszantván a soaré feleutjáról vissza kelle mennie, hogy — újra rendbe szedje.

Erről hát lemondtam s hogy megmutassam, ime ide melléklem egyetlen jól talált arczképemet, nem azért hogy láss, hanem azért, hogy tőled is vissza írást levend (levén?) jogom követelni, én is lássalak mielőbb. Lehetetlen, e fotográf világban, hogy bármily elvonultan, szinte önkéntes száműzetésben élsz, arczképed ne legyen. Tedd meg, kérlek szépen, küldj egyet belőle, hogy legyen képzetem kopasz homlokodról (az enyém sem különb) s mosolygó szádról. Úgy-e megteszed? s megörvendezteted vele, rajtam kívül feleséget is, ki örül, hogy hugodnak szólítod s hegyezi ajkát csakugyan. Ő persze «apró lánykái közt», mint ezelőtt 20 évvel a tied, csak úgy lát meg téged, ha valaha helyébe jössz neki; erről versel, bölcsen, mit se szól, vagy ha szólni kezdene, mindjárt másra fordítja a beszédet. De mi arról még nem mondunk le; ékesszóló kálvinista pap vagyok én barátom, s remélem, hogy rábeszélő tehetségemnek nem fogsz ellenállni.

Ha kérésemnek engedve, képedet küldöd s irsz, szeretnénk családodról tudni valamit, a hű társról, hulló rózsafádról, kit ismeretlenül tisztelünk s szeretünk, az egykori «apró lánykáidról, édes jó barátom» — a kik ha élnek, nem aprók már. Ilyen a kíváncsi ember, nem tud várni a jövő őszig; — de nehogy ebből azt vond ki, mintha jövő őszi látogatásom tán nem is volna oly egész bizonyos! Bizonyos az, menyiben emberi akarattól függ, elhatározott dolog az.

Égész öröklét, hogy T. Miskáról és T. Endréről nem tudok semmit csak hogy olykor nevöket látom munkáik alatt. Tompában végtelenül tudok gyönyörködni; mily roppant emelkedés az újabb években! mostanában alkotja legremekebb műveit; kedélye, mely borongása daczára is könnyű volt régebb, a bűtől mélyült meg s nyers erőben, súlyban kimondhatlan sokat. De mit beszélek ezekről én *neked*? Igaz, hogy két poeta úgy össze nem jöhet, hogy a távollévöket meg ne szólja.

Isten veled. Még egyszer mondd tiszteletünket kedves feleségednek, egész családodnak; magadat feleségemmel együtt öllelek s vagyok

Szabadszállás 1865. Jan. 6. szerető hüved

Szász Károly.

Töredékes levél.¹

Verseimről irsz s igen köszönöm figyelmedet irántok. És mivel feleségemnek hálistennek nincs orbánca, nem hagyom válasz nélkül. Akár hiszed, akár nem, válaszodat hozzám szebbnek tartom az én versemnél. Az enyém tán könnyedébb s szerkezetesebb is lehetett; de hát mi a humor, ha nem a komoly és vig akár bohókás vegyítése, egyikről a másikra átugrás — csak talpra essék az ugró; s a tied úgy volt. Benne pedig az a strófa, hol arra utasítasz hol keresselek, egyszerűségében a legszebb és legfestőibb volt, mit valaha írtál, még azon végtelenül gazdag verset sem véve ki, melylyel 40—2 körül Vörösmartynak a tokai bort küldted, s melyet én egy régi rongyos Honderüből, ha kezembe kerül Halason, ipaméknál, nagy gyönyörű-

¹ A levél eleje elveszett.

séggel olvasgatok. A régi Athenaeumokhoz fájdalom sehol se juthatok s bár évek óta keresem, Göthe bajadérjának fordítását tőled, meg nem kaphattam. Olvastam még akkor Enyeden, tíz éves gyermek, mikor persze egy szót sem értettem belőle, s emlékeztem hogy te azt lefordítottad; mikor aztán most 4—5 éve én birkóztam vele (földhöz vágott természetesen) kerestem fordításodat s nem találtam. Nincs-e meg neked? ha előkeresnéd és elküldenéd, boldoggá tennél vele. Emlékszem a Halász¹ és a Föltalálva², s tán a Viola fordításai is megvoltak tőled. Szeretném látni a Föltalálva hogy van, im az egyém mit egyik este szinte akaratlanul veték papírra,

Erdőbe jártam	Egy kis virág állt	Letörni vágytam,
Magánosan,	Árnyas helyen,	De esdve kért:
Mitsem keresve	Fénylő mint csillag,	— Hervadni engem
Csak gondtalan.	Szép mint a szem.	Mért törsz le, mért?

Hát gyökerestől	Ott csöndes helyre
Kivettem én	Ültettem el...
És kis kertembe	S tovább virágozik
Haza vivém.	S új galyt nevel...

kérlek küldd el nekem te is a tiedet.

Különben én mostanában, majd félév óta nem írtam verset, rendszeren, ha az év eleje következik irok 6—8 darabot, mindenik lapnak kell egy, aztán többet nem. Sok minden dologba fogok mindig, elforgácsolom időmet, erőmet, dolgozom, kiadóknak pénzért holmi gyári dolgokat, algebra fordítást meg ilyesmit. Nincs, barátom, ezen az én igen sok dolgozásomon semmi áldás. De már úgy megszoktam, hogy keveset dolgozni nem tudok; mert mindent gyorsan dolgozom, egyfolytában, mindennap 6—8 órát irok, ha bár verses legyen is a mű melyen dolgozom; így van, hogy pl. Tr. Csákomat megírtam 24 nap; egy Shakspere fordítást megcsinálók 15—20 nap; egy eredeti tragédiát versben, pl. Herodesemet 18 nap. No persze mindez sokkal, jobb volna, ha akár kétannyi idő alatt volna megírva, de lassan dolgozni nem tudok; akár ha minden dolog napra egy pihenési, vagy szellemi emésztési napot tudnék adni; de oly lázas vagyok, ha valami munkába kezdettem, hogy azt — ha alunni nem kellene és enni, — éjjel nappal le nem tenném míg készen nincs. Betegség. Video meliora proboque, deteriora sequor; én Aranyt és Gyulait irigylem, a kik tudnak lassan és gonddal és jól dolgozni.

Szász Béla igen is testvérem, jelenleg Utrechtben akademikus, szép tehetség, sok irodalmi és philosophiai tanulmánygyal, Gerő nem rokonom, különben Kolozsvári lelkész; nem tehetség nélküli ember, de kevés izléssel bír. Hanem testvérem még Domonkos, szintén kolozsvári lelkész, ki azonban legnagyobbreszt theologiai tanulmányoknak él, ámbár korábban próbált valamit a költészeti téren is, de szerencsésb mint én elég jókor észrevette a közepszerűség átkát és visszalépett a szépirodalmi térről.

Sajnálom, hogy utóbbi arczképemet el nem vállaltad barátodnak ez az igazi. Előbbi, melyet dicsérsz tán a Trencsényi Csák előtt álló körrajz lehet; elég jó volt akkor (1860) de mint Barabás képei mind: szépítve. Különben remélem, hogy arczommal, mely minden fotografiában elveszti elevenségét s

¹ Goethe: *Der Fischer*. — ² Goethe: *Gefunden*.

mozgalmasságát, kibékülsz majd a valóságban; mindenesetre meg kell vele elégedned úgy a mint van!!

Leveled Aug. 8-án kelt; de nem talált itthon; Halason voltam ipamék-nál s odajött utánam; 16-án vettem. 18-kán jöttem haza; s 21-dikén irok ime. Remélem elég hamar. S most már, mint az egykori török a hegyes bicskával evő parasztot, s az egykori angol a karómászó perzsát, — én is lesem: mikor taposnak el és meg téged a vadkanok; mert azt az átkot mondtad magadra ha rögtön nem válaszolsz. Azon ne aggódj, hogy meggyötörsz kéziratoddal; csak gyötörj.

Isten veled; egész családodat, feleségemmel együtt üdvözljük. Az új menyasszonynak boldogságot kívánunk. Mariska lányodról, nevén kívül semmit sem írtál.

Isten veled még egyszer s ezerszer; öllelek s vagyok barátod vagy öcséd a mint akard, mindenesetre igaz hived

Szász Károly.

Szabadszállás 1865. Aug. 21.

Közli: PERÉNYI JÓZSEF.

KÖNYVISMERTETÉS.

Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bpest, M. T. Akadémia, 1929. 8-r. 240 l.

Tolnai Vilmosnak munkája, *A nyelvújítás*, természetesen érdekli az irodalom fejlődésének tanulmányozóit is, hiszen el sem képzelhetjük a XIX. század gazdag irodalmi életét a Kazinczy korának nagy nyelv- és stílus-reformja nélkül.

Más nyelvek történetében is van nyelvújítás, de sehol sem forrott úgy össze a nyelv fejlesztésére való törekvés a nemzeti élet többi tényezőjével, mint épen minálunk. A magyarság fennmaradásáért való küzdelem nagy segítséget nyert a nyelvújításban; az a tudományos fellendülés, mely a XVIII. század magyar szellemi életét jellemzi, a nyelvújítás által vált nemzetivé.

Amikor a nemzeti szellem új életre kél, íróink lázas igyekezettel akarják pótolni a százados mulasztást. Az új életre kelt irodalom a természetes fejlődésben elmaradt nyelvet egyszeriben alkalmassá akarja tenni az új idők minden szükségletének kielégítésére — így indul meg a nagy nyelvújítás, melynek középpontjában Kazinczynak hatalmas egyénisége áll.

A magyar nyelv tudatos és szándékos módosításának és bővítésének teljes monografiája a Tolnai könyve, három részben. Az elsőben a nyelvújítás elméletét adja.

A nyelvújításnak három irányát különbözteti meg: a *nyelvbővítést*, mely a hiányzó szavak és kifejezések pótlásával akarja gazdagabbá tenni a nyelvet, a *nyelvtisztítást*, mely az idegen szavakat és kifejezéseket el akarja távolítani a nyelvből és a *nyelvszépítést*, mely a szavak hangzásának szebbé tételén kívül mint stílusreform jelentkezik.

A második fejezet a könyvnek legterjedelmesebb része, a nyelvújítás története. Már a kódexek korában kimutathatók olyan szavak, melyek nem a természetes nyelvfejlődés alkotásai, hanem a fordító szerzetesek verejtékes munkájának gyümölcsei. Utána sorra veszi Tolnai azokat az íróinkat, akiknek részük volt nyelvünk alakításában, a magyar stílus fejlesztésében, egyáltalán mai magyar nyelvünk megalkotásában. Ismerteti azokat az irodalmi vitákat, melyeket a nyelv eredeti tisztaságát és ősi épségét féltő ortologia folytatott a nyelvújítókkal, Kazinczy nagy küzdelmét, melynek győzelme lehetővé tette a XIX. század hatalmas irodalmi fellendülését és foglalkozik a mult század vakmerő műszófaragásával, melyre üdvös visszahatás volt Szarvas Gábornak és a Magyar Nyelvőr köré csoportosuló tudósoknak fellépése.

A könyv harmadik részében a szókészlet bővítésének módjait ismer-teti a szerző s végül felsorolja a nyelvújítás szókincséből a mai nyelvünkben leghasználatosabb szavakat és helyesen teszi fel ezt a kérdést: «Hogyan beszélénk és íránk ma, ha mindezeket törölnünk kellene szótá-runkból?»

Nagy munkájában felhasználja a szerző azokat az eredményeket, melyeket más kutatók már megállapítottak, minden részlelnél gondosan és lelkiismeretesen felsorolva az odavágó irodalmat, sok helyt azonban csak saját kutatásaira támaszkodhatott. Megemlíti azokat a részleteket is, melyek még későbbi bűvárlatot kívánnak s így útmutatással szolgál a további ten-nivalókra nézve is.

Nyelvtudományi és irodalomtörténeti irodalmunknak nyeresége ez a mű.

MOLECZ BÉLA.

Halmi Bódog: Molnár Ferenc az író és az ember. Bpest, a szerző kiadása, 1929. K. 8-r. 80 l.

Molnár Ferenc írói pályájának görbéjét látszólagos tárgyilagossággal rajzolta meg e könyvben az író. Zavarosan hullámzó, szofizmákban dúlakodó írásából azonban nehéz meghatározni, vajon bírálatot vagy dicsőítést akar-e mondani Molnár Ferencről. Amit dicsér benne, az távol áll az irodalmi értéktől, amit pedig irodalmi értéknek szeretne hirdetni, az a mi szemünkben éppen nem az. Méltatás és bírálat helyett inkább Molnár elleneseivel és magasztalóival vitázik. Megdönti azt a véleményt, mintha Molnár volna az első a magyar irodalomban, aki Budapestnek magyar krónikása volna, de nem tud, vagy nem mer a multba előbbre hatolni, pedig Ambrus, Pekár és kortársaik idején megtalálhatta volna ezekben a komoly írókban a magyar főváros krónikásait. Nem csoda, a mult magyar irodalmáról édes-keveset tud! Más megvilágítás alá esik az a meghatározása, hogy Molnár az éjszakák krónikása. Ez valóban Molnárnak jellemző, de nem fővo-nása. Kiemeli Molnár zsidó voltát: Kóbor, Schnitzler, Zweig, Bubeit, Was-sermann sorába állítja, mint a zsidó humor, hiúság, trükkök, üzleti érdekek elsőrangú megszólaltatóját. Zsidó férfiak és nők, bankárok és barátnéik, mindaz, amit a Lipótvárosban lát és talál: ez az ő területe, egyedüli látó-tere. Azontúl nem is mehet, mert nem abban nevelkedett, nem abban élt, nem attól húzza hasznát. Halmi szerint Molnár új argot-val gazdagította a magyar irodalmat. Vajon a zsidó osztálynyelv jelent-e gazdagodást a magyar irodalomban? Vajon a nyelvrontás jelenthet-e egyáltalában gazda-godást? Még Kisfaludy Károly, Jókai Mór külföldieskedő arisztokratáinak romlott nyelve sem gazdagította a magyar nyelvet! Halmi összezavarva a képzeteket, igyekszik ezt a szofizmat Molnár magyarságának érdeméül és védel-mére írni. Hiába! Molnár eredetiségének süppedő talajára nem tér ki. Ha igazán tárgyilagosa akart volna lenni, ezt a kérdést ki kellett volna mélyíttenie. Nem elég amolyan útszéli említése Grillparzernek, Wilde-nak, Shaw-nak. Az *Ördögtől* kezdve alig van egy-egy kompozíciója, melynek ötletét ne találunk meg bel- vagy külföldi írók munkáiban. Halmi nem fukarkodik a magasztalással, de a dicsérő szólamokból egyszerre kipattan a bírálat. Ilyen a *Liliom*

dicsérete után a „csinálmány“ szó hangsúlyozása. Molnár külföldi sikerei nem kábítják el Halmit, de azért meghajol előttük, noha ismeri belső, üzleti titkaikat. Nem elemzi Molnár bel- és külföldi közönségét, melynek ír, és mely busásan megfizeti érte. Iskolázatlan tömeg ez, mely boltjának ajtaján kívül csak az élvezetek után fut. Halmi az ember rajzát is ígéri. Embervázlat adott, a belső ember értékét pedig igazán üzleti szemüvegen át nézi.

Molnár képe, Halmi rajza nyomán: egy internacionális, személytelen fogalommal lett irodalmi bankár. Neuraszténias, mérhetetlenül törtető, arrogáns, primadonnásan hiú, konjunkturás, felekezetes, üzleti politikus, a közönséges sikerre utazó, a színházi bürzén játszó kicsiszolt filmsztár, egocentrikus egyéniség, keletiesen érzéki, vakmerőségekre utazó, de lényegében félnék, meghúzódó a veszély láttára, nemzetköziesen érvényesülő, valuta- és pénzimádó, semmiféle altruizmus, csak végtelen önzés, tantième-bajhász, mondain-híresség. Voilà — mondaná Ördöge. Ez Molnár Ferenc, az ember. Megannyi hangsúlyozott dicséret, — hiszen Molnár életével bizonyította, hogy nem is akart egyéb lenni. Munkái nem «terebélyesedtek» nagy alkotásokká, «giccsel» vannak tele, bravurral, trükkökkel röhejre dolgozó, virtuóz színpadi technikájú pedáns író. Jó embereket nem tud rajzolni, a multat nem érti, megjeleníteni nem tudja, divatos áramlatokat szállító cégfőnök; szabad szerelmet prédikál, inkább a burleszk felé hajlik, a kapitalizmus sznobjait ostorozza, de maga is közéjük tartozik. Legsebezhetőbb pontja, hogy sem invenciója, sem fantáziája nincsen — ez nekünk azt is jelenti, hogy nem költő.

Halmi ezt a jellemzést nyilván Molnár dicsőítésére szánta. Örül-e neki a kitüntetett író, az ő dolga. Mi mosolygunk a szerző díszítő jelzőin, de lényegében igazat adunk neki: Molnár valóban olyan mint ember és mint költő, amilyennek e rajzból mi látjuk.

MORVAY GYÖZÖ.

Lajos György: La Vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie (1919—1920.) Paris, Honoré Champion, 1928. 26 l.

Szerző mint az Erdélyi Irodalmi Szemle szerkesztője, mint őre mindannak, mi Erdélyben a magyarság érdekében történik, nemcsak magyarul, hanem németül és ime franciául is megszólal, hogy az erdélyi magyar művelődés képét megrajzolja a külföld elé. Ezzel szolgálatot tesz az erdélyi magyar ügynek, de nekünk is, a Csonkaország magyarjainak.

Krónikának nevezett jelen füzet az 1919. évtől, tehát a megszállástól egészen 1925. évig foglalja össze a magyar irodalomhoz tartozó műveket, folyóiratokat- és más iratokat. Együttal bírálatot is ad az egyes nevezetesebb írókról és műveikről. Teljes tárgyilagossággal, a nemzeti érzés sérelme nélkül. E hat év folyamán a helyzet az volt, hogy Erdély magyar művelődési és irodalmi intézményei: társulatai, iskolái, nyomdái, kiadványai bár arcukat Bukarest felé fordultak, mégis a magyar faji szellemet és érzést ápolták. Még Budapest táplálta ugyan, de máris mutatkoztak a jelek, melyek különállásuk felé irányultak. E hat év alatt a termelés nagyon élénk. Évenként fokozatos emelkedéssel 1066 magyar mű hagyta el a sajtót — kedvező

jel a jövőre. A szépirodalmi termelés százalékban a következő: verses mű 33⁰/₀, próza 54⁰/₀, dráma 13⁰/₀. A lírai lélek előretörése könnyen magyarázható. Érzelmek hangulatai sok világosságot gyújtanak a helyzetekre vonatkozólag. Míg egész Oláhországban 417 oláh, addig Erdélyben 330 magyar napi-, heti- és havilap jelent meg. Kiadóhivataluk: Kolozsvár, Nagyvárad, Brassó, Arad, Temesvár, Marosvásárhely, Szatmár. Ugyanezek a helyeken működnek korábbi hagyományokkal bíró egyesületek is, mint az Arany János Társaság Temesvárott, a Szigligeti Társaság Nagyváradon, a Kemény Zsigmond Társaság Marosvásárhelyt és mindezek fölött az Erdélyi Muzeum Társaság.

A szépirodalmi munkásságban kiemelkednek mint lírikusok: Reményik Sándor, a filozófus költő, Aprily Lajos, a nagy eszmék hirdetője, a művészi költő. A magyar élet korlátozottsága magával hozza alkotásaiknak pesszimizista jellegét. Ide sorolhatjuk még Tompa Lászlót, Szombati Szabó Istvánt és Krúzselyi Erzsébetet. A regény és novella terén Gyallai Domokost, Nyírő Józsefet, Makkai Sándort, Berde Máriát, Gulácsy Irént és Szabó Máriát ismerteti. Magyar színházi est e hat év alatt 2160 volt, 1070-en eredeti, 1090-en fordított drámát játszottak. Az egész szépirodalomon át kiválóan a francia hatás mutatható ki. A tudományos irodalom képviselői: Kristóf György, Borbély István esztétikusok és irodalomtörténítők, — az utóbbi egyházi író is — Bitay Árpád filozófus, Makkai Sándor az egyháztörténet, Csűrű Bálint a nyelvtudomány és ethnografia művelője, Biró Vencel, Temesváry János, Karácsonyi János, Gyárfás Elemér történészek, Jakabffi Elemér publicista.

György Lajos munkássága e téren is kiváló és élénken földerítő. Tárgyilagos előadása, találó kritikája ezt a füzetet kiemelik hasonló jellegű és magyar részről kiadott ismertetések közül.

MORVAY Győző.

Dóczy Jenő: Arany János. Bpest, Génusz, év nélkül (1929.) 276 l.

Dóczy könyve hat képet nyújt Arany életéből, megtoldva két kis tanulmánnyal. A hat kép közül az első kettő a költő gyermekkorából való, a második pár férfikorából, a harmadik kettő öregségéről. Ezekben az «életképek»-ben a szerző költött jeleneteket fest nagy epikusunk életének egy-egy mozzanatáról, de munkájában nem bízta magát merőben képzelete szárnyalására, hanem az irodalomtörténet adataira támaszkodik. A költő lelke mélyébe akar behatolni, oda, ahová a tudomány már nem juthat be, csak a művészi fantázia. Vállalkozása nem mindennapi, mert hiszen a tudós feladatát a költő eszközeivel akarja megoldani. Nagy ellenmondás van ebben a vállalkozásban, mert hiszen a tudós kiegészíti, összefüggésbe hozza, magasabb egységekbe fűzi az adatokat, a költő pedig alakítja. Az az *igazságot* akarja megállapítani, ez a *szépet* iparkodván megvalósítani, beéri a *valószínűséggel*. Dóczy egyszerre akarja mind a két célt elérni, azonban mivel elsősorban *valószínűségre* törekszik és nem *valóságra*, művét inkább a költő, mint a tudós alkotásának kell tekintenünk. Mégis a tudomány, az irodalomtörténet is talál értékeket könyvében. Dóczy jól ismeri Aranyt, műveit, levelezését, teljesen otthonos az Arany-irodalomban, amely-

nek anyagát lelkiismeretesen és — tegyük hozzá — igen ügyesen használja fel. Látszik, hogy nagy szeretettel mélyedt el Arany műveiben. Jól ismeri a legmagyarabb költőnk egyéniségét, emberi és költői vonásait, s így sikerült is elérnie célját: életképeit a valóság mezébe öltöztetni.

A hat kép közül a legértékesebb *A körösi tanár* című.¹ A tanár-költő egy napjának lefolyását beszéli el, amely borusan kezdődik ugyan, de felderül Kemény Zsigmond, Gyulai Pál és Szilágyi Sándor látogatása következtében. Ebben a képben a legtöbb a való-elem — Arany János levelezését értékesíti a szerző — azért a leghatásosabb is. A szereplők jellemzése hű, a párbeszéddek természetesen perdülnek, valószerűek, bár a mi «szomorú éveink» hangulata ki-kicsillan az ábrázolt nagyjaink szavaiból. Általában Dóczy beleéli magát régi jeleseink lelkivilágába, jelétül gondos tanulmányainak és a valóhoz kapcsolódó fantáziájának, úgyhogy a tudomány szempontjából is elismeréssel kell ezeket a képeket fogadnunk.

Két kis tanulmány rekeszti be a művet. Az első, *Arany János neuraszténiája*, bár régi adatok alapján készült, nem egy helyes megállapítást tartalmaz, a másik a költő kritikusi működését ismerteti, találóan, ha nem is kimerítően. Itt csak az a megjegyzésünk, hogy a Schöpfung-féle kritikacelmélettel való vita nem zárójelbe való, hanem jegyzetbe.

CSÁSZÁR ERNŐ

Dugonics András szegedi monográfiája. Sajtó alá rendezte *Lugossi Döme*. Szeged, 1929. — 8-r. 32 l.

Eddig ismeretlen dolog volt, hogy Dugonics András nagyszombati egyetemi tanár korában meg akarta írni Szeged város monográfiáját. Lugossi a Nemzeti Múzeum Dugonics-Analectái között találta meg és onnan adja ki a *Connotationes nondum in ordinem redactae[de]libera et regia urbe Szegedina* c. jegyzeteket. A feljegyzések adatainak jórésze forrásokból vagy más forrásokból ismeretes, egyik-másika azonban önmagáért is érdekes. Ilyen a *Szegedi veszedelem* fordítása is. Minket csak mint Dugonics-adalék érdekel a kis füzet.

— LZ —

¹ Már 1922-ben is megjelent *Egy nap Arany János életéből* címmel.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM

1929. első fele.

(Második, bef. közlemény.)

A jelen repertoriumban feldolgozott hírlapok és folyóiratok teljes jegyzéke és a használt rövidítések jelzése:

A. = Athenaeum.	MK. = Magyar Kultúra.
AE. = Az Est.	M—ka. = Muzsika.
AE. = Akadémiai Értesítő.	MK—e. = Magyar Könyvszemle.
BH. = Budapesti Hírlap.	MNy. = Magyar Nyelv.
BSz. = Budapesti Szemle.	MNyör. = Magyar Nyelvör.
C. = A Cél.	MSz. = Magyar Szemle.
D. = Délibáb.	MSzd. = Magyar Szinpad
DSz. = Debreceni Szemle.	MV. = Magyar Világ.
E. = Ethnographia.	MZsSz. = Magyar-Zsidó Szemle.
É. = Élet.	N. = Napkelet.
EH. = Erdélyi Helikon.	N—a. = Népszava.
EK. = Esti Kurir.	NE. = Nemzeti Élet.
EPhK. = Egyetemes Philológiai Közlöny.	NU. = Nemzeti Ujság.
E—s. = Előrs.	SOU. = 8 Órai Ujság.
F. = A Falu.	Ny. = Nyugat.
H. = História.	OKTK. = Országos Középiskolai Tanárok Közlönye.
HK. = Hadtörténelmi Közlemé- nyek.	OV. = Ország-Világ.
HSK. = Hangay Sándor Kékkönyve	P. = Páztortúz.
IF. = Irodalomtörténeti Füzetek.	P—iSz. = Pannonhalmi Szemle.
IK. = Irodalomtörténeti Közle- mények.	PH. = Pesti Hírlap.
I—t. = Irodalomtörténet.	PL. = Pester Lloyd.
J. = Jövők.	PN. = Pesti Napló.
K. = Korunk.	PSz. = Protestáns Szemle.
KK. = Képes Krónika.	S. = A Sajtó.
KSz. = Katholikus Szemle.	Sz. = Századok.
L. = Literatura.	Sz—k. = Századunk.
LK. = Levéltári Közlemények.	Sz—m. = Széphalom.
M. = Magyarság.	Sz—s. = Szociáлизmus.
M—a. = Minerva.	T. = A Toll.
MCs. = Magyar Család.	U. = Ujság.
M—g. = Magyarország.	UI. = Uj Idők.
MH. = Magyar Hírlap.	UJ. = Ungarische Jahrbücher.
MJ. = Mult és Jövő.	UN. = Uj Nemzedék.
	V. = Vasárnap.
	ZSz. = Zenei Szemle.

Kafka Margit. Kemény Gábor. Kafka Margit és a szociális lelkiismeret. K. 108—113. l.

Kajtsa Ferenc. A Hargita dalol. (Versek.) Kolozsvár. — Ism. (w. gy.). P. 168. l. Káldor László. A vén kintornás ringy-rongyai között lelt kézirat. IV. kiad. — Ism. (L.): MV. 4. sz.

Kálmán Margit, Ózorayné. Halálos összetartozás. Az újraélés színjátéka. 208 l. — Ism. L. 81. l. — Kilián Zoltán. N. l. 541—542. l. — Szabó István Andor. I—t. 115—116. l. — Balla Borisz. M. 78. sz. — MH. 11. sz. — V. 199—200. l. — Arady Zsolt. U. o. 220. l. — Moinár Ernő. MJ. 149. l.

bes Vp
l. 240
Káldor

- Karácsony Benő.** Pjotraska. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Nánay Béla. DSz. 48—49. l.
- Karácsony Sándor.** A csucsa front. (Az «Erő» Könyvtára.) 160 l. — Ism. Gramantik Margit. PSz. 41—42. l.
- Karafiáth Mária.** Régen volt. (Képek a múltból.) Léva. (1928.) 254 l. — Ism. L. N.: MK. 137—138. l.
- Karinthy Frigyes.** Minden másképpen van. — Ism. (dkl.): M—g. 96. sz. — PH. 98. sz. — Komlós Aladár. Ny. 765—767. l. — L. 217. l. — B. Gy.: AE. 119. sz. — Rab Gusztáv. PN. 95. sz.
- Károli Gáspár.** *Hegyaljai Kiss Géza.* Károli Gáspár új életrajzához. PSz. 320—330. l.
- Németh László.** A vizsolyi biblia. PSz. 24—27. l.
- Károly Sándor.** Az 500-ik emelet. (Regény.) (Az új magyar regény.) 341 l. — Ism. Kemény Gábor. K. 398—399. l. — Dékány András. M. 145. sz. — J. K.: MH. 46. sz.
- Kassák Lajos.** 1. Angyalföld. (Regény.) (Az új magyar regény.) 356, (1) l. — Ism. M. Pogány Béla: K. 318—320. l. — Halász Ernő: MH. 58. sz. — Szántó György.: EH. 474—477. l. — [Rm.]: Sz—s. 162—163. l. — Kálmán József. OV. 71. l. — Ny. I. 485—488. l. — b. gy.: BH. 46. sz. — 2. Napok a mi napjaink. (Az új magyar regény.) 348, (1) l. — Ism. HSK. 3. köt. 70—72. l.
- Katona József.** *Hegedüs Zoltán.* Katona József lírai költészete. (1927.) 57 l. — Ism. Pintér Jenő. I—t. 44. l. — Kerekes Emil. IK. 123—124. l.
- K. A.** Bánk bán és a törvényhatóságok. PN. 10. sz.
- Kazinczy Ferenc.** *Hencze Béla.* Kazinczy és a francia felvilágosodás. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 6. sz.) 76. (4) l. — Ism. Rác Lajos. PSz. 343—344. l.
- Hegyaljai Kiss Géza.** Kazinczy Ferenc mint levéltáros. I—t. 1928. 289—293. l. — Ism. Sz. I.: LK. 1928. 1—4. sz. 346—347. l.
- Mitrovics Gyula.** Kazinczy Ferenc arcképe. IK. 229. l.
- Mitrovics Gyula.** Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései. BSz. 212—262. l. Önállóan is: Debrecen. 53 l. — Ism. r. r.: UN. 98. sz. — Kerecsényi Dezső. PSz. 420. l.
- Rác Lajos.** Kazinczy egy ismeretlen értekezése. IK. 95—102. l.
- Rexa Dezső.** Barnhelmi Minna. PH. 56. sz.
- Kelecsényi Gabriella.** Összetört ország leánya. (Versek.) 104 l. — Ism. Majthényi György. N. I. 776. l. — B. A.: M. 52. sz.
- Kelemen László.** *Lugosi Döme.* Kelemen László és az első «Magyar Játész Színi Társaság.» (Csanádvármegyei Könyvtár. 9. sz.) Makó. (1927.) 228 l. — Ism. —s.: BSz. 158—160. l.
- Keleti Artur.** Angyali üdvözlét. — Ism. Turóczi-Trostler, Josef. PL. 22. esti sz.
- Kemechey László.** G. P. Kemechey László. I—t. 74. l.
- Kemény János.** Kakóc Kis Mihály. (Novellák.) — Ism. Jász Pál. P. 311. l.
- Kerecsény János.** Irredenta zsoltárok. (Versek.) — Ism. Nagy László. MK. 378. l.
- Kertész József.** Az Óceán foglyai. — Ism. (Th.) N. I. 457. l. — F. 47. l. — Szilárd János. M. 34. sz. — (V. T.): MH. 24. sz.
- Kertész Kálmán.** Tündérek a földön. Balatonfüred. 28 l.
- Kertész Mihály.** Rög János. (Közgazdasági regény.) — Ism. (k. i.): MH. 112. sz. — B. S.: N—a. 4. sz.
- Kilián Zoltán.** 1. Egy pesti pót század. (Regény.) 191, (1) l. — Ism. B. L.: É. 60. l. — 2. A fügemadár. (Regény.) 190, (2) l. — Ism. B. Gy.: N. I. 215—216. l.
- Kincs István.** 1. A szegénység vára. (Regény.) I—II. köt. Kőszeg. — Ism. Brisits Frigyes. N. I. 451—452. l. — 2. Leánymamák fia. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Brisits Frigyes. N. I. 451—452. l.
- Király Tibor.** Várunk fölépül. (Versek.) — Ism. B. A.: M. 52. sz.
- Kisbán Miklós.** Martinovics. Színmű 3 felvonásban, előjátékkal. Bemutatta a Nemzeti Színház 1929. február 8-án. — Ism. Schöppin Aladár. Ny. I. 282—283. l. — Rédey Tivadar N. I. 308—309. l. — Radványi Kálmán. É.

80. l. — Dánielné Lengyel Laura. KK. 8. sz. — Hirsch Miklós. Sz—s. 95–96. l. — Kosztolányi Dezső. UL. 240–241. l. — Gáspár Jenő. MK. 171–172. l. — Falk Zsigmond. OV. 36. l.

Kisfaludy Károly. *Waldapfel József.* A Kérők mintája. IK. 48–56. l.

Kisfaludy Sándor. *Császár Elemér.* Kisfaludy Sándor. KK. 19. sz.

Major Ervin. Kisfaludy Sándor a magyar zenetörténetben. M—ka.

3. sz.

Mály Ferenc. Petrarca hatása Kisfaludy Sándorra. A szegedi áll. reál-gimnázium értesítője az 1927/28. tanévre. 20 l. — Ism. Szinnyei Ferenc IK. 122. l.

Tóth Béla. A Kisfaludy-regék utánzatai. (Irodalomtörténeti füzetek. 13. sz.) (1927.) — Ism. Kerecsényi Dezső. PSz. 314–345. l.

Miért távolították el Kisfaludy Sándort a gárdából? L. 80. l.

Kisléghy Kálmán. Hódolat. (Versek.) — Ism. B. A.: M. 52. sz.

Kiss Géza. *Hegyaljai.* Napfény a hegyalján. (Novellák.) Miskolc. (1928.)

159 l. — Ism. Fábán István. N. I. 379–380. l. — Kerecsényi Dezső. PSz. 60. l. — PH. 34. sz.

Kiss Menyhért. Magyar Miatyánk. (Versek.) 156 l. — Ism. PH. 39. sz. — PL. 51. esti sz. — Falu Tamás. UL. 268. l. — Kovács Péter. MK. 181. l.

Klimits Lajos. Rohan az élet. Szemere János és Prohászka István festőművészek eredeti rajzaival. II. kiad. Bratislava—Pozsony. (1928.) 113 l. — Ism. Morvay Győző. I—t. 115. l.

Kóbor Noémi. Elmult világok. 226 l. — Ism. r. r.: UN. 74. sz.

Kocsordi Elemér. Balladák — Legendák. (Versek.) — Ism. B. A.: M. 145. sz.

Kodolányi János. Két lányarc. 131 l. — Ism. r. r.: UN. 110 sz. — (R—sz.): M—g. 69. sz. — BH. 73. sz. — L. 121. l. — Várkonyi Titusz. MH. 78. sz. — MSz. VI. k. 1. sz. XVIII. l.

Komáromi János. 1. Az elvált feleség. (Regény.) 211 l. — Ism. T.: PL. 89. esti sz. — L. 148. l. — (m. j.): M. 96. sz. — (N. A.): 80U. 90. sz. — MH. 96. sz. — 2. Régi ház az országútnál. (Regény.) 344 l. — Ism. Fehér Gábor. PSz. 286–288. l. — MSz. V. 3. XIV. l. — H. L.: PH. 13. sz. — T.: PL. 1. esti sz. — S.: BSz. 617. szám. 157–160. l. — K. M.: NU. 28. sz. — K.: V. 141–142. sz. — Kocsis Lénárd. P—iSz. 394. l. — (T. I.): É. 131. l. — Bodor Aladár. P. 116–118. l. — Balla Borisz. MK. 136–137. l. — Thury Lajos. N. I. 144–146. l.

Berényi László. Komáromi János írásművészete. DSz. 3–11. l.

Palágyi Lajos. Komáromi János. MH. 11. sz.

A Zug a fenyves . . . németül. UN. 73. sz.

Komáromi János Zug a fenyvese német nyelven. N. I. 695. l.

15.000 példányban fogyott el Komáromi János regénye németül. L. 114. l.

Komlóssy Imre. G. P. Komlóssy Imre. I—t. 143. l.

Komor András. Fischmann S. utódai. (Az új magyar regény.) 308 l. — Farkas Zoltán. N. I. 934–936. l. — Illyés Gyula. Ny. 831–833. l. — (D. J.): M. 140. sz. — Róna Imre. L. 216–217. l. — MH. 112. sz. — my.: OV. 106. l.

Korcsmáros Nándor. A végtelen út. (Regény.) — Ism. (B. S.): N—a. 4. sz.

Kossuth Lajos. *Fuchs, Karl.* Karl Schurz über Ludwig Kossuth. PL. 51. reggeli sz.

Hegedűs Loránt. Kossuth és Cavour. PH. 40. sz.

Jánossy Dénes. Kossuth politikai tervei az Amerikai Egyesült Államokban. N. 1928. — Ism. Sz. 198. l.

Kastner Jenő. A Kossuth-emigráció keleti tervei Giacomo Durando irataiban. Sz. 129–137. l.

Hegyaljai Kiss Géza. Kossuth. I. köt. Miskolc. 188. (2) l. — Ism. PH. 124. sz. — Szádeczky-Kardoss Lajos. PSz. 206–207. l. — L. 138. l.

Mezei Ernő. A halott Kossuth örök élete. PH. 65. sz.

Viszota Gyula. Kossuth Lajos és a «Heti lap». KSz. 1928. — Ism. Sz. 196. l.

Viszota Gyula. Kossuth Lajos és a Pesti Hírlap. Sz. 5–36. l.

Kossuth Lajos ismeretlen levele Cavour haláláról. PH. 112. sz.

- Kossuth Lajos nézetei gróf Széchenyi István működéséről, a haza, a vallás és erkölcs kérdéseiről. PH. 34. sz.
- Kosztolányi Dezső.** Alakok. — Ism. b. a.: PH. 114. sz. — Réti Sándor: MH. 122. sz. — Falu Tamás. UI. 738—739. l.
- Kálmán József.** Az újabb magyar líra egyik szeglete. OV. 128—129. l.
- Németh László.** Kosztolányi Dezső. EH. 184—190. l.
- A rossz orvos. PH. 110. sz.
- Kovács Dénes.** Aranykulcs (Székely mesék.) 112 l. — Ism. Gál János. N. I. 937. l. — M—g. 34. sz. — (B. A.): M—g. 112. sz. — Horváth Margit. MCs. 3. sz. — G. J.: M. H. 135—136. l.
- Kovács Jenő.** Író neve: 3166. BH. 84. sz.
- Kozma Béla.** A Kazinczy-díj nyertese. MV. 6. sz.
- Kozma Imre.** Gyöngyike. Egy fiatal leány története. (Regény.) — Ism F. 176. l.
- Kölcsényi Ferenc.** Kölcsényi Ferenc emléke. I—t. 74—75. l.
- Kórákó Béla.** Lecsöndesült hullámok. (Regény.) Miskolc. (1928.) 143 l. — Ism. L. 75. l. — Gáspár Jenő. MK. 234—235 l.
- Köszeghy Pál.** Jankovits János. Gyöngyösi hatása Köszeghy Pálra. A jászberényi reálgimnázium Értesítője az 1927/28. tanévre. 16 l. — Ism. Szinnyei Ferenc. IK. 122. l.
- Kövér Erzsébet.** Sziklafelel. (Versek.) Arad. (1928.) 92 l. — Ism. Gulyás Pál. N. I. 691—695. l. — Walter Gyula. P. 94. l. — Székely Nándor. MK. 235. l. — PH. 120. sz.
- B. A. Két költőnő: Kövér Erzsébet és Wimberger Anna. M. 78. l.
- Kreskay Imre.** Timár Kálmán. Kreskay ismeretlen latin verse. EphK. 60—61. l.
- Krúdy Gyula.** Alszeghy Zsolt. Krúdy Gyula. I—t. 102—106. l.
- Csergő Hugó.** Regényes utazás Krúdy Gyulával Szinbád Vörös postakocsiján. MH. 34., 40., 52. sz.
- Miklós Jenő.** Krúdy Gyula összegyűjtött munkái. M. 106. sz.
- Miklós Jenő.** Szinbád a szigeti hajós London söntésében. M. 34. sz.
- Tersánszky J. Jenő.** Krúdy Gyula ötven éves. Az Athenaeum almanachja. 48—51. l.
- Kunczer Gyula.** Belohorszky Ferenc. Néhány szó egy disszertációról. IK. 114—116. l.
- Kutas Kálmán.** Látások szigetén. (Versek.) Zalaegerszeg. (1928.) — Ism. Majthényi György. N. I. 58. l. — Kerecsényi Dezső: PSz. 59—60. l.
- Kürti József.** (G. J.) Kürti József Learje. UN. 124. sz.
- Laczkó Géza, Csontos Gyula és Barabás Lóránt.** Rasputin. Dráma 3 felvonásban. Bemutatta a Magyar Színház 1929 április 27-én. — Ism. (B.): MV. 3. sz. — U. o. 4. sz. — Vajthó László. PSz. 435—436. l. — Gáspár Jenő. MK. 465—466. l. — Balázs István: OV. 105. l.
- Lakatos László.** 1. Pajtásházasság. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Magyar Színház 1928 november 30-án. — Ism. (B. L.): É. 58—59. l. — 2. Angoramacska. (Novellák, krokik formájába öltöztetett regény.) 198 l. — Ism. K. I.: M—g. 102. sz. — PH. 126. sz. — PL. 121. esti sz. — (b. gy.): BH. 145. sz. — L. 219—220. l. — Lukács István. MH. 112. sz. — Révész György. PN. 105. sz.
- Lampérth Géza.** 1. Csendes ünnep. Újabb költemények. (1909—1928.) 155 l. — Ism. Lóndesz Elek. PN. 39. sz. — r. r.: BSz. 618. szám, 317—318. l. — (pjb.): P. 142. l. — MV. 3. sz. — 2. Tisztítóüez. Megjöttek a huszárok. (Két színdarab.) 32 l. — Ism. G. J.: MK. 182. l. — 3. Veér Judit Rózsája. Regényes vígjáték 3 felvonásban. — Ism. F. 233—234. l. — K. L.: MK. 88. l.
- Lampérth Géza: OV. 13. l.
- Lanátor-Pogány Ferenc.** Szabadon. (Novellák.) — Ism. (B.): MV. 5. sz. — Nádass József: K. 241. l. — B. A.: M. 112. sz. — (gl.): MH. 28. sz. — (B.): PN. 51. sz. — s. i.: U. 60. sz. — B. I.: OV. 115. l.
- Lantos Béla.** Furcsa könyv. (Költői novellák.) 48 l. — Ism. Turóczi-Trostler, Josef. PL. 95. esti sz. — L. 148. l. — MH. 90. sz.

- Lányi Menyhért. Művirág. (Regény.) — Ism. Kázmér Ernő. MH. 84. sz.
 Lázár István. K. Új szépirodalmi folyóirat. F. 112. l.
 Legény Elemér. Pénz a szelek szárnyán. (Regény.) — Ism. Dr. Á.: PL.
 111. esti sz. — b. gy.: BH. 73. sz. — MH. 78. sz. — Falk Zsigmond.
 OV. 83. l.
 Lengyel Menyhért. *Vargha István*. Lengyel Menyhért és Karinthy Frigyes
 visszautasított darabja körül. T. 6. sz.
 Lévy Ede. G. P. Lévy Ede. I—t. 74. l.
 Ligeti Ernő. 1. A kék barlang. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Nánay Béla.
 DSz. 49. l. — 2. Vonósnégyes. (Novellák.) Kolozsvár. (1928.) — Ism. Szántó
 György. L. 158. l. — Kemény István. MH. 17 sz. — R. Berde Mária. P. 21—22. l.
 G. G. Schumacher és Az oratorium. K. 75—76. l.
 Lóndesz Elek. *Pápaszem*. «Az újságírás gentleman»-je. MH. 5. sz.
 Tóth Aladár. Lóndesz Elek. Ny. I. 130—134. l.
 Lovász Márton, ifjú. Irisz. (Az új magyar regény.) 237 l. — Ism. (K. S.):
 MV. 6 sz.
 Lőrinczy György. 1. Szobrok az éjszakában. 174 l. — Ism. r. r.: UN.
 59. sz. — Juhász Geza. N. I. 861—862. l. — B.: M. 96. sz. — V.: KSz. 572—573. l.
 — Falu Tamás. UI. 356 l. — HSK. 2 köt. (1928.) 48—47. l. — SÖU. 49. l. —
 2. A boldogság császára. (Fantazmagória.) 183 l. — Ism. Falu Tamás: UI. 356 l.
 Lőrinczy Lajos. Kivándorolt. (Novellák.) Nagyvárad. — Ism. b.: P. 310. l.
 Machula Béla, vitéz. Egy vitéz dalaiból. (Versek.) Szentendre. — Ism.
 PH. 79 sz. — MCS. 3. sz.
 Madách Imre. *Friedman Dénes*. Az ember tragédiája formai tartalmához.
 MZsSz. 127—1 9. l.
 — l — s. Egy tudós hitszónok Madách Imréről. I—t. 100—101. l.
 P. V. Az Ember tragédiájának új rendezése a Rádióban. UN. 139. sz.
Yda Imre. Madách Imre életének vázlata új életrajzi adatok alapján.
 32. l. — Ism. Császár Ernő. IK. 128. l.
 A sztregovai fagygyugyertya... PH. 138. sz.
 Az Ember tragédiája Amerikában. L. 41. l.
 Magyar József. Miért hallgat az Isten? (Versek.) Prešov-Eperjes. (1928.)
 133. l. — Ism. B. E.: KSz. 287. l. — Bárdos György. MK. 45. l. — Szabó
 Nándor. MK. 232—233. l.
 Makkai Sándor. 1. Ágnes. (Regény.) Kolozsvár. — Ism. Kuncz Aladár.
 EH. 148—150. l. — Reményik Sándor. P. 69. l. — 2. Az elátkozott óriások.
 Kolozsvár. — Ism. Gramantik Margit. PSz. 108—109. l.
 Maksay Albert. A csend dalai. (Versek.) Kolozsvár. (1927.) — Ism.
 Majthényi György. N. I. 58. l. — Kerecsényi Dezső. PSz. 61 l.
 Marek Antal. Vihar a galambház felett. (Regény.) Kassa. — Ism. K.: F.
 176. l. — (B. A.): M. 112. sz.
 Mára Sándor. Bébi, vagy az első szerelem. (Az új magyar regény.)
 250 l. — Ism. r. r.: BSz. 475—477. l. — Pap József. K. 70—71. l. — r. i.:
 Sz—k. 186—187. l.
 Markhot Imre. Nappalok, éjek. (Versek.) — Ism. PH. 127 sz.
 Mária Béla. Mit páváskodsz előttem? (Versek.) — Ism. Illyés Gyula.
 Ny. I. 493. l. — B. A.: M. 52. sz. — (—ács.): MH. 11. sz.
 Markovics Rodion. Szibériai garnizon. (Kollektív riportregény.) — Ism.
 Halász Gyula. Ny. I. 204—206. l. — Marconnay Tibor. N. I. 940—941. l. —
 Marczinkó Ferenc. I—t. 33—34. l. — K.: V. 142 l. — MSz. VI. köt. 1. sz.
 XVI. l. — Balla Borisz. MK. 86—87. l. — Turóczi-Trostler, Josef. PL. 4. esti sz.
Székelty Béla. Az irodalom tükrében. MJ. 148—149. l.
 Akit a közönség fedezett fel. MH. 28. sz.
 Kisember a nagy háboruban. L. 111. l.
 Marschalko Lia. Egyedül az őszben. (Versek.) Lakatos Artur címképével.
 39 l. — Ism. PH. 88. sz. — PL. 16. esti sz.
 Marton Manó. G. P. Marton Manó. I—t. 74. l.
 Mauks Ernő. Foglyok, oroszlánok és egyéb állatmesék. — Ism. (b. gy.):
 BH. 145. sz.

- Mátrai Ferenc Béla.** Nógrádi emlékek. (Novellák.) 60 l. — *Ism.* B. L.: E. 40. l.
- Mátyás Kovács Gyula.** Zádor. Színmű 4 felvonásban. Kiskunhalas — *Ism.* Fehér Gábor. PSz. 293. l.
- Mécs László.** Vigasztaló. (Versek.) Berlin. (1928.) 130 l. — *Ism.* Brisits Frigyes. KSz. 87—89. l.
- Farkas Gyula.** Mécs László. (Kortársaink. 7. sz.) 64 l. — *Ism.* Fábián István. N. I. 930—931. l. — K. D.: PSz. 361. l. — r. r.: BSz. 213. k. 477—480. l. — L. 172. l. — Kocsis Lénárd. P—iSz. 328. l. — MSz. VI. k. 1. sz. XVI. l.
- Farkas Gyula.** Mécs László. V. 198. l.
- R. M.** A költészetté tisztult halál-érzésekről és az evangéliumi emberről. M—g. 128. sz.
- Melius Péter.** *Gulyás Pál.* Melius Péter Herbariumának címképéből. MK—e. 1—8. l.
- Mézes János.** A kántorék Annuskája. (Regény.) — *Ism.* PH. 4. sz. — Sz. A.: P—iSz. 320—322. l. — Blaskó Mária. MK. 44. l.
- Mihály Károly.** Néma hangok. (Versek.) — *Ism.* D. L.: P. 312. l.
- Mihály László Barna.** Öröktűz. (Versek.) Csikszereda. (1928.) 64 l. — *Ism.* (H. E.): MV. 6. sz. — Majthényi György. N. I. 57—58. l. — B. A.: M. 52. sz.
- Mihályi Ödön.** Galambot várok. (Versek.) Pozsony. — *Ism.* (sz.): PN. 22. sz. — K. e.: MH. 84. sz. — B. A.: K. 73—74. l.
- Miklós Jenő.** Hetedhét országom. (Versek.) — *Ism.* (—ő.): UN. 134. sz. — Vajthó László. N. I. 452—453. l. — Mohácsi, Jenő. PL. 27. esti sz. — Hamvas József. PSz. 218—219. l. — MH. 5. sz. — (n. a.): EK. 67. sz. — Balogh István. MCs. 36—37. l. — K. A.: PN. 133. sz. — Balla Borisz. MK. 282. l.
- Mikszáth Kálmán — Harsányi Zsolt.** Beszterce ostroma. Vígjáték 3 felvonásban. — Bemutatta a Vígsház 1929 január 16-án. — *Ism.* Schöpplin Aladár. Ny. 213—214. l. — Rédey Tivadar. N. I. 229—231. l. — Vajthó László. PSz. 225—226. l. — (B. L.): É. 59. l. — Gáspár Jenő. MK. 128—129. l. — Falk Zsigmond. OV. 14. l.
- Rubinyi Mózes.** Mikszáth Kálmán álneveihez. I—t. 23—24. l.
- Mohácsi Jenő.** Stella. (Elbeszélés.) 63 l. — *Ism.* —io.: PN. 22. sz.
- Mohr, Wittich és Sziklay.** Nyolc év mesél. (Versek.) — *Ism.* B. A.: M. 145. sz.
- Mók Ferencné.** Bilincsek. (Regény.) 198 l. — *Ism.* PH. 103. sz. — L. 138. l. — M. 96. sz.
- Mollinár Gizella.** 1. Asszonyi alázat. (Versek.) 64 l. — 2. Földet érint homlokunk. (Versek.) — *Ism.* Turóczi-Trostler, Josef. PL. 27. esti sz. — Bohuniczky Szeff. Ny. 768. l. — (B.): M. 90. sz. — r. i.: MH. 46. sz. — L—sz.: PN. 133. sz.
- Molnár Ákos.** Végre egy jó házasság. (Az új magyar regény.) — *Ism.* (l. i.): MH. 134. sz.
- Róna Imre.** Molnár Ákos, a Mikszáth Kálmán-díj nyertese. MH. 84. sz.
- Molnár Ferenc.** *Aigner László.* A párizsi fordítók, a színészek és az igazgató boldogan gratulálnak a távollévő szerzőnek... M—g. 122. sz.
- Fazekas Imre.** Molnár Ferenc. PN. 73. sz.
- Halmi Bodog.** Molnár Ferenc, az író és az ember. 80 l. — *Ism.* Székely Jenő. MK. 563—564. l. — b. gy.: BH. 124. sz.
- Molnár, Eugen.** Ein Besuch bei Franz Molnár. PL. 85. reggeli sz.
- Tersánszky J. Jenő.** Molnár Ferenc Lilioma. Ny. 770—771. l.
- «Sem a háború, sem az összeomlás egyetlen tantünetelen könnyet sem sajtolt Molnár Ferenc szeméből». UN. 128. sz.
- Molnár Lajos.** Magyar rögön. (Versek.) (1928.) — *Ism.* Kerecsényi Dezső: PSz. 60. l.

Molnár Sándor, Székelykeresztúri. 1. Magyarország védasszonya. (Versek.) — *Ism.* B. A. M. 52. sz. — 2. Erdély országútján. (Versek.) — *Ism.* Majthényi György. N. I. 776—777. l.

Molter Károly. Metánia R. T. (Regény.) — *Ism.* Kádár Imre. EH. 467—469. l.
Móra Ferenc. *Lambrecht Kálmán.* Szárazmalom és szélmalom. Sz—m. 127—130. l.

Sz. Ö. Móra Ferenc. D. 20. sz.

Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve. 295. l.

Móra István. *Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve.* 279—280. l.

Móra László. *Sír egy ország.* (Versek.) 164 l. — *Ism.* Majthényi György. N. I. 861. l.

Móra László. *Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve.* 273—274. l.

Móricz Zsigmond. 1. Ágytakaró. (Elbeszélések.) 284 l. — *Ism.* r. r.: UN. 12. sz. — Mitrovics Gyula. PSz. 348—352. l. — —ó—r.: l—t. 116. l. — Kéky Lajos. BSz. 151—157. l. — L. 21. l. — (k. s.): MV. 4. sz. — Thury Lajos. N. I. 217—219. l. — H. E.: MH. 11. sz. — MSz. V. 1. IX. l. — Kovács László. EH. 235—236. l. — 2. Baleset. (Elbeszélések.) (1927.) 252 l. — *Ism.* Kéky Lajos. BSz. 151—157. l. — 3. Arany szoknyák. (Történelmi melódiák.) 277 l. — *Ism.* Kéky Lajos. BSz. 151—157. l. — 4. Nem élhetek muzsikaszó nélkül. Vigjáték 4 felvonásban. Bemutatta a Nemzeti Színház Kamara Színháza 1928 december 9-én. — *Ism.* Vajthó László. PSz. 146—147. l. — Szira Béla. KSz. 126—127. l. — Radványi Kálmán. E. 20. l. — 5. Uri muri. (Regény.) 268 l. — *Ism.* HSK. 3. köt. 67—68. l. — Kéky Lajos. BSz. 151—157. l.

Juhász Géza. Móricz Zsigmond. (Kortársaink. 4. sz.) 46, (2) l., 1 m. — *Ism.* Kozocsa Sándor. MK. 129—132. l. — Szabó István Andor. I—t. 41—42. l.

Salamon László. Hamis és hamisított magyar nyavalyák. K. 482—484. l.

Simándy Pál. A magyar nyavalyák regénye. K. 270—277. l.

Móricz Zsigmond ötven évét és az ötven év gazdag termését Péter Pálkor, az aratás napján ünnepi szülőfaluja és az ország. M—g. 145. sz.
 Móricz Zsigmond 12 darabon dolgozik és ezentúl csaknem kizárólag a színpadnak szeretne írni. M—g. 77. sz.

Sophocles — Bornemissza Péter — Móricz Zsigmond: Elektra. PN. 17. sz.

Mósa József. Hajh, — Erdélyország. (Vázlatok Erdély közelmúltjából.) 219 l. — *Ism.* Nánay Béla. DSz. 48. l.

Nagy Elek. Erdély fénylő árnyékai. (Történelmi novellák.) — *Ism.* e. k.: PL. 4. esti sz. — (r. s.): MH. 28. sz.

Nagy Ferenc, ifjú. Aranykalászkok. (Színmű 1 felvonásban.) — *Ism.* F. 234. l.

Nagy Géza, Vályi. «Földem, népem.» (Versek.) 80 l. — *Ism.* (dy.): MV. 4. sz. — PH. 30. sz. — Morvay Győző. I—t. 114—115. l. — BH. 40. sz. — B. A.: M—g. 52. sz. — L. 139. l. — K.: V. 141. l. — Székely Géza. MK. 181. l. — OV. 14. l. — (—ő): UN. 138. sz. — Londez Elek. PN. 39. sz. — Majthényi György. N. I. 860—861. l.

Vályi Nagy Géza. *Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve.* 301. l.

Nagy István. Ezüst ködök. (Versek.) Karcag. — *Ism.* (H. L.): PH. 100. sz. — BH. 96. sz.

Nagy József, G. P. Nagy József. I—t. 74. l.

Nagy Károly. Neked adom. (Versek.) — *Ism.* MH. 24. sz.

Nagy Lajos. Egy szív naplója. (Versek.) — *Ism.* Majthényi György. N. I. 861. l.

Nagy Miklós. Keselyük a mohácsi mezőn. (Versek.) 103 l. — *Ism.* Várdai Béla. KSz. 278—279. l.

Vas Tamás. Nagy Miklós. É. 18—20. l.

Nagy Zoltán. *Kálmán József.* Az újabb magyar líra egyik szeglete. OV. 128—129. l.

Nemess Ernő. Lakos Ágnes lakodalma. (Költői elbeszélés.) Kaposvár. 60 l. — *Ism.* L. 94. l. — Berényi László. É. 20 l.

- Némethy Géza. Az ember és az Isten. (Versek.) (Értékes könyvek.) 87 l. — Ism. Tolnai Vilmos. N. I. 934—935. l. — PL. 95. esti sz. — Darkó Jenő. DSz. 258—259. l. — BH. 140. sz. — L. 170. l. — W. I.: OKTK. 468. l. — MSz. VI. k. 1. sz. XVI. l.
- Fk. Némethy Géza: OV. 94. l.
- Nóti Károly. *Szilágyi Odön*. Nóti Károly. D. 10. sz.
- Nyíró József. A sibói bölény. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Ligeti Ernő. K. 399—401. l. — Reményik Sándor. P. 165—166. l. — Tabéry Géza. EH. 228—231. l.
- Féja Géza. «A sibói bölény.» E—s. 25. sz.
- Féja Géza. Nyíró József. E—s. 18. sz.
- Nyíró József Wesselényi-regénye az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában. OV. 38. l.
- Oláh Gábor. *Juhász Géza*. Oláh Gábor. DSz. 203—211. l.
- (K. S.) Oláh Gábor. MV. 5. sz.
- Orbán Janka. Vágyak útvesztőjén. (Versek.) Rimaszombat.
- Orbók Attila. Nemere-leányok. (Regény.) — Ism. H. B.: MH. 46. sz.
- Orbók Attila és Terescsényi György. A magas iskola. (Regény.) 330 l. — Ism. h. b.: Sz—m. 68—70. l. — OV. 56. l.
- Ormos István. G. G. Egy megmentendő fiatalember. K. 75. l.
- Osvát Kálmán. *Molter Károly*. Szerkeszti Osvát Kálmán. EH. 151—153. l.
- O...r. A tiszteletlenség dícsérete. K. 156—157. l.
- Paál Ferenc. 1. Hamu alatt. (Regény.) Wien—Pozsony—Bp. 364 l. — Ism. Fábry Zoltán. K. 397—398. l. — 2. A menekülő pénz. (Regény.) — Ism. Kázmér Ernő. MH. 84. sz. — G. L.: MH. 112. sz. — 3. Land. (Regény.) Wien—Budapest. — Ism. Barta Lajos. Ny. I. 206—207. l.
- Pajzs Elemér. Öreg leány. (Regény.) — Ism. (—ács.): MH. 117. sz.
- Pakocs Károly. 1. Jöttem Isten városából. (Versek.) Szatmár. — Ism. K: V. 200. l. — Reményik Sándor. EH. 469—470. l. — Molter Károly. P. 215. l. — 2. Lélek-zuhanás. (Regény.) 280 l. — Ism. Tarczai György. KSz. 89—91. l. — Rass Károly. V. 216—218. l. — Kocsis Lénárd. P—iSz. 394—395. l.
- Pakots József. *Szilágyi Odön*. Pakots József. D. 2. sz.
- Pál Ödön, P. A felhők kapitánya. (Regény.) 212 l. — Ism. Brisits Frigyes. N. I. 617. l. — Halász László. I—t. 39. l. — Szíra Béla. KSz. 281—282. l.
- K.: V. 98. l. — Kocsis Lénárd. P—iSz. 394—395. l. — (B. L.): É. 132. l.
- Páll Miklós. Uton. (Versek.) Pozsony. — Ism. (K. E.): MH. 140. sz. — Dsida Jenő. P. 144. l.
- Palásfi László és Erneyi Frigyes. Aeropolis. (Regény.) — Ism. (b—ó): NU. 46. sz.
- Palasovszky Béla. A szolga énekel. (Versek.) Szentes. 48 l. — Ism. (D. K.): M. 96. sz. — Kovács Gábor. MK. 523. l.
- Palásthy Marcell. A csodák szigete. (Elbeszélések.) 156 l. — Ism. Czékus Géza. MK. 329. l.
- Papp János, K. Uri szokás. Falusi vígjáték 3 felvonásban. — Ism' F. 173. l.
- Pásztor Enikő. Egy tizenkétéves poétalány. L. 7—8. l.
- Pásztor József. *Szilágyi Odön*. Pásztor József. D. 7. sz.
- Pataky B. József. Tüzek. (Novellák.) Satu-Mare. (1928.) 125 l. — Ism. Fábian István. N. I. 379—380. l.
- Péchy-Horváth Rezső. Meghalni jobb. (Kis regény.) Pécs. 83 l. — Ism. (s. s.): MH. 17. sz.
- Pécsi László. Bilincsbevert évek. (Versek.) Pécs. (1928.) 62 l. — Ism. Majthényi György. N. I. 58. l.
- Pekár Gyula. A tizezermérföldes sárkány. (Regény.) — Ism. G. J.: UN. 134. sz. — Lázár István. PH. 90. sz. — Dékány András. M. 128. sz. — SÓU. 103. sz. — Falu Tamás. UI. 525. l. — Kovács Pál. MK. 565. l. — (L. I.) MV. 2. sz.
- Dánielné Lengyel Laura. Pekár Gyula. KK. 16. sz.
- ó—n. Pekár örököl... E—s. 4. sz.

- Pénzes Artúr. Gyónik a falu. (Versek.) — Ism. (—i —sz.): MH. 58. sz.
- Petelei István. Petelei István emléktáblája. I—t. 75. l.
- Peterdy Sándor. A korpádi legenda. (Regény.) 186 l. — Ism. PH. 37. sz. — Morvay Győző. I—t. 37. l. — MH. 40. sz.
- Pethő Sándor. Viharos emberöltő. — Ism. (B. —a —l.): PH. 119. sz.
- Pető Tibor. A nagy keréken. (Versek.) — Ism. MH. 28. sz.
- Petőfi Sándor. *Bárd Oszkár*. Jean Sarment és Petőfi Sándor. EH. 305—308. l.
- B. I. «Nincs és nem volt a világon olyan költő, mint Petőfi!» — mondja Franco Vellani Dionisi, Petőfi olasz fordítója. PH. 11. sz.
- Hangay Sándor. Mi lett Petőfi teljes olasz fordításával? HSK. 4. köt. 37—41. l.
- Laboretzky Ervin. Ki fedezte fel Petőfi szüleinek a sírját. NU. 4. sz.
- Nagy György. Az első angyal Petőfi S. — Mezőberény. (1928.) 53, (2) l.
- Oravecz Ödön. Petőfi és Ételke. M. 84. sz.
- Oravecz Ödön. Petőfi tele Debrecenben. M. 45. sz.
- Pekár Gyula. Bem és Petőfi PH. 144. sz.
- Somssich Andor. Petőfi és Reményi. M—ka. 4. sz.
- Bárfai Szabó László. Ismeretlen versek Petőfitől és Tompától. IK. 200—208. l.
- Szentmártoni Kálmán. Petőfi utolsó éjszakája. P. 290—291. l.
- Petőfi ismeretlen levele kecskeméti színészkedése évéből M. 4. sz. — Badics Ferenc felvilágosítása. U. o. 5. sz.
- Petőfi Sándor emléktáblája Székelykeresztúron. I—t. 75. l.
- Pint r Imre. Nyugdíjas színészek. P. I., mint költő. PH. 11. sz.
- Pintér Jenő. *Némethy Géza* üdvözlő beszéde Pintér Jenő r. taghoz. AÉ. 183—185. l.
- Zlinszky Aladár. Pintér Jenő. Sz—m. 1'9—123. l.
- Pintér Jenő. Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve. 283—284. l.
- Pósa Lajos. 1. Hegedűszóban szép mese. (Versek.) 128 l. — Ism. PH. 82. sz. — 2. Édesanyám. (Versek.) — Ism. NU. 128. sz.
- Fesztly Árpádné. Pósa Lajos és asztala. L. 48—51. l.
- Móra Ferenc. A költő. MH. 23. sz.
- Pósa Lajos szobra. PH. 6. sz.
- Rácz Pál. A szomorú ember. (Regény.) Kassa. — Ism. Kilián Zoltán. N. I. 59—60. l. — Kéky Lajos. PSz. 42—430. l. — Dékány András. M. 45. sz.
- Radó Antal. Sz. Ö. Radó Antal. D. 25. sz.
- Radványi Kálmán. A jó Isten búzája. (Színmű) 64 l.
- Rajnay Gábor. *Reményi László*. Rajnay Gábor. MCs. 48. l.
- Rákosi Jenő. *Alexander, Bernhardt*. Eugen Rákosis Leben und Werk. PL. 33. reggeli sz.
- Debreczeni I. Miklós. Hol legyen Rákosi Jenő szobra? M. 83. sz.
- Gyalui Farkas. Rákosi Jenő Erdélyben. BH. 73. sz.
- Haraszi Emil. Rákosi Jenő és a magyar zene. BH. 46. sz.
- Pápaszem. A magyar vezércikk. MH. 40. sz.
- S. K. Rákosi Jenő, a költő. BH. 33. sz.
- Urmánczy Nándor. Rákosi Jenő nyomán. PH. 44. sz.
- Y. E. Rákosi Jenő hagyatéka. BH. 112. sz.
- Berzeviczy Albert. BSz. 617. sz. 141—142. l. és AÉ. 5—6. l. — *Békéssy Sándor*. NE. 49—51. l. — *Bo—ér*. V. 75. l. — *Dréhr Imre*. PH. 84. sz. — *Feleky Géza* Ny. I. 222—224 l. — *Gálamb Sándor*. N. I. 463—465. l. — *G. P. I*—t. 143—144. l. — *Gyalui Farkas*. EH. 193—199 ; 282—289. l. és P. 73—75. l. — *Gyula diák*. S. 65—75. l. — (*H—i*.) K. 324. l. — *Járossy Dezső*. V. 115. l. — *Kádár Lehel*. E—s. 7. sz. — *Kemény Gábor*. K. 404. l. és K. 223—224. l. — *Kóbor Tamás*. U. 33. sz. — *Kosztolányi Dezső*. Ny. I. 221—222. l. — *Kozoca Sándor*. F. 75—77. l. — *Kun Andor*. MH. 33. sz. — *Lundvai István*. MK. 184—187. l. — *Légrády Ottó*. PH. 34. sz. — *Mezei Ernő*. PH. 40. sz. — *Milotay István*. M. 33. sz. — *Rákossy Gyula*. PH. 117. sz. — *Ráskai Ferenc*. PH. 40. sz. — *Rothermere*. PH. 36. sz. —

Schöpfung Aladár. Ny. I. 217—220. l. — *Szabó László.* PN. 33. sz. — M—g. 33. sz. — PH. 4. sz. — L. 78. l. — PH. 33. sz. — PH. 53. sz. — PH. 85. sz. — UN. 232—233. l. — PL. 32. esti sz. — BH. 34. sz. — BH. 33. sz. — OV. 31. l.

«Dunántúli.» BH. 34. sz.

Rákosi szobra. M—g. 110. sz.

Rákosi Jenő, a színházigazgató. PH. 10. sz.

Rákosi a Shakespeare-fordító. PH. 113. sz.

Rákosi Jenő karikaturában. PH. 70. sz.

Rákosi Szidi. B. A. Rákosi Szidi ünneplése a Nemzeti Színházban. PH. 84. sz.

(f. j.) Hatvan év a magyar játékszín szolgálatában. PH. 78. sz.

Faragó Jenő. Szidi néni. 80U. 83. sz.

Kosztolányi Dezső. Rákosi Szidi. UI. 523. l.

Mariay Odón. Rákosi Szidi. BH. 84. sz.

Porzolt Kálmán. Rákosi Szidi. PH. 84. sz.

Lord Rothermere levele Rákosi Szidihez. PH. 68. sz.

R. T. Rákosi Szidi. N. I. 698—699. l.

Sebestyén, Karl. Sidonie Rákosi. PL. 82. reggeli sz.

Szász Károly. Rákosi Szidi. 80U. 84. sz.

Rákosi Szidi. UN. 84. sz.

Rákosi Viktor. Galambos Pál naplója. Jobbadán Amerikában. 4. kiad. 260 l. — Ism. L. 95. l.

Rákosi Zoltán. Virágos úton. (Versek.) (1928.) — Ism. K.: V. 141. l. — Székely Nándor. MK. 87. l. — PH. 34. sz.

Rátkai Márton. *Móricz Zsigmond.* Rátkai Márton. Ny. I. 76. l.

Relle Pál. *Szilágyi Odón.* Relle Pál. D. 18. sz.

Reményi József. Lesz-e reggel? (Regény.) Kassa. 199 l. — Ism. —: UN. 39. sz. — Fehér Gábor. PSz. 142—143. l. — Nánay Béla. DSz. 50—51. l.

— Kuncz Aladár. FH. 390—392. l. — Kázmér Ernő. MH. 84. sz. — L. 21. l. — Becski Andor. K. 479. l. — Tamás Lajos. P. 94. l.

Reményik Sándor. *Perédy György.* Reményik Sándor. OV. 2. l.

Sóvén. Eredj, ha tudsz! N. 479—480. l.

Él-e Reményi Sándor? PH. 53. sz.

Reményik Sándor. M. 128. sz.

Reviczky Gyula. R. A. Justh Zsigmond és Reviczky Gyula. PH. 6. sz.

Révai Erzsébet. Állomástól-állomásig. (Novellák.) 106 l. — Ism. r. r.: UN. 26. sz. — PL. 4. esti sz. — (Kozocsa.): F. 111—112. l. — B. A.: M. 58. sz. — Szánthó Dénes. MK. 136. l.

Révay Mór János. *Hangay Sándor.* Révay Mór János portréjához. HSK. 1. köt. (1928.) 85—88. l.

Révész Mihály. G. P. Révész Mihály. I—t. 74. l.

Révész Mitó. Tavaszvirágok. (Versek.) Nagybánya. 135 l. — Ism. B. A.: M. 52. sz.

Rideg Irén. A Balaton titka. (Versek.) Balaton-Boglár. 72 l.

Rimay János. *Zolnai Béla.* Rimay platonizmusához. Sz—m. 43—45. l.

Ritoók Emma. Pán megváltása. (Misztériumjáték.) 191 l. — Ism. PH. 102. sz. — PL. 7. esti sz. — (D. P.): M. 84. sz. — L. 172. l.

Roboz Imre. Az exfegyenc. (Regény.) I-II. köt. 434 l. — Ism. L. 95. l. — P. S.: Sz—s. 163—165. l. — Nyigri Imre. Sz—k. 190—191. l.

Rózsahegyi Kálmán. *Reményi László.* Rózsahegyi Kálmán. M Cs. 48. l.

Sajó Sándor. *Biró Miklós.* Sajó Sándor. M Cs. 47. l.

Sajó Sándor. M. 58. sz.

Sándor Imre. A lágoló út. (Regény.) Pozsony. — Ism. (—ács.): MH. 28. sz.

Sándor Pál. A királynő kedvence. Színmű 3 felvonásban. Pápa. 55 l.

Sásdi Sándor. 1. Hanna nagy útja. (Regény.) 160 l. — Ism. M. Pogány Béla. Ny. I. 137—138. l. — Thury Lajos. N. I. 54—56. l. — MSz. V. 1. X. l. — (f. j.): PH. 25. sz. — Pásztor József. PSz. 143—144. l. — Kemény

- Gábor. K. 397. l. — 2. Vadludak. (Regény.) 136 l. — Ism. M. Pogány Béla. Ny. I. 137—138. l.
- Schöpplin Aladár. Schöpplin Aladár. D. 9. sz.
- Sebesi Samu. *Kovács László*. Beddy földje. EH. 153—154. l.
- Walter Gyula. Sebesi Samu negyvenéves írói jubileuma. P. 69. l.
- Sebestyén Gyula. Gesta Hungarorum. I—V. k. — Ism. HSK. 4. köt. 99—104. l.
- Sík Sándor. *Kállay Miklós*. Négyszemközt Sík Sándorral. L. 97—101 l.
- Simai Ödön. G. P. Simai Ödön. I—t. 144. l.
- Simán Erzsébet. 1. Nyugtalanág. (Versek.) (1928.) 96 l. — Ism. L. 95. l. — 2. A nagyok ezt nem értik. (Regény.) — Ism. Várkonyi Titusz. MH. 140. sz.
- Simon Andor. Álomföld. (Versek.) (1927.) — Ism. Majthényi György. N. I. 58. l.
- Simon Lajos. Delelőn. (Versek.) — Ism. PH. 41. sz.
- Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve. 270—271. l.
- Simonffy Margit. R. Rédey Tivadar. Színházi Szemle. N. I. 553. l.
- Sipos Domokos. Vágtat a halál. (Versek.) — Ism. Nánay Béla. DSz. 49—50. l.
- Becski Andor. Sipos Domokos. K. 243. l.
- Horváth Béla. Vágtat a halál. Sz—m. 210—211. l.
- Sipos Iván. Árnyékok a szívben. (Regény.) Košice—Kassa. — Ism. MH. 40. sz. — (gy. m.): N—a. 4. sz. — (k. i.): MH. 112. sz.
- Solymoss Bea. Sz.—i. Sz. Solymoss Bea. MCS. 3. sz.
- Somfay Margit. Vénus jegyében. (Történelmi regény.) 382 l. — Ism. K.: V. 142. l.
- Soós Jenő. Csendes órák. (Versek.) — Ism. M. 84. sz.
- Springer József. Atomok az egységből. (Versek.) 32 l.
- Sugár Károly. *Reményi László*. Sugár Károly. MCS. 48. l.
- Surányi Miklós. Ketten. (Novellák.) 246 l. — Ism. p. r.: UN. 38. sz. — Sebestyén, Karl. PL. 44. esti sz. — —y —s.: NU. 128. sz. — Voinovich Géza. UI. 143. l.
- «Il mostro», Surányi Miklós «Szörnyeteg» című regénye olasz nyelven. UI. 775. l.
- Szabó Béla. Felszakadt gondolatok. (Versek.) — Ism. Fenyő László. Ny. I. 207—208. l.
- Szabó Dezső. *Szilágyi Ödön*. Szabó Dezső. D. 17. sz.
- Szabó Lajos. Légy hív mindhalálig. (Versek.) — Ism. B. A.: M. 145. sz.
- Szabó László. E. O. Egy bírálat bírálata. I—t. 69—71. l.
- Szabó Mária. 1. Sorsok és akarások. (Elbeszélések.) Csokonai-Könyvtár 3. sz.) (1928.) Debrecen. 147 l. — Ism. Gulyás Pál. N. I. 614—615. l. — Gulyás Sándor. PSz. 430—432. l. — D. G.: É. 252. l. — Dénes Gizella. MK. 181—182. l. — 2. Pintvőke. Színmű 2 felvonásban. — Ism. F. 173. l.
- Szabó Miklós. Vissza a faluba! (Parasztregegy.) — Ism. K. L.: MV. 3. sz.
- Szabolicska Mihály. 1. Őseim nyomán. (Költemények.) (1928.) 110 l. — Ism. HSK. 4. köt. 104—109. l. — Várdai Béla. KSz. 475—477. l. — V. 221. l. — 2. Ő szes költeményei (Válogatott versek könyve.) III. kiad. 212. l. — Ism. r. r.: UN. 58. sz. — Juhász Géza N. I. 771—772. l. — Morvay Győző. I—t. 113—114. l. — L. 139 l. — SÓU. 49. sz. — Várdai Béla. KSz. 475—477. l. — V. 221. l. — Falu Tamás. UI. 268. l. — OV. 62. l.
- Dóczy Jenő. A kritikus tárcája. M. 73. sz. — Szabolicska válasza. U. o. 78. sz. (Egy kis helyreigazítás.)
- Szabolicska Mihály. Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Évkönyve. 284. l.
- Szalkay Antal. *Gulyás József*. Szalkay Antal Aeneisének kéziratai. IK. 214—215. l.
- Szántó György. 1. Mata Hari. Kolozsvár. (1928.) — Ism. np.: PL. 10. esti sz. — Károly Sándor. K. 242. l. — Ligeti Ernő. P. 48. l. — 2. A bölcső. (Regény.) 384 l. — Ism. h. v. DSz. 262. l. — (n. k.): BH. 78. sz. — Gaál Gábor. K. 479—481. l. — Kós Károly. EH. 311—313. l. — MSz. VI. k. 1. sz. XX. l. — Gáspár Jenő. MK. 565—566. l. — 3. A földgömb. (Regény.) — Ism.

h. v.: DSz. 262. l. — (n. k.): BH. 78. sz. — Gaál Gábor. K. 479—481. l. — MSz. VI. k. 1. sz. XX. l. — Zaymus Gyula. MK. 424. l. — Gáspár Jenő. U. o. 565—566. l. — 4. Babel tornya. (Regény) — Ism. h. v.: DSz. 262. l. — (n. k.): BH. 78. sz. — Gaál Gábor. K. 479—481. l. — MII. 69. sz. — MSz. VI. k. 1. sz. XX. l. — Gáspár Jenő. MK. 565—566. l.

Benedek Marcell. Levél a kiadómhoz. NU. 28. sz.

Dóczy Jenő. Ázsia hív!... M. 106. sz.

Jancsó Béla. Szántó György. EH. 352—354. l.

Kassák Lajos. Szántó György regényei. Ny. I. 45—418. l.

Kovács László. Regény Körösi Csoma Sándorról. P. 237. l.

Ligeti Ernő. Szántó György három regénye. OV. 101. l.

Neubauer, Paul. Ein blinder Dichter. PL. 89 esti sz.

(sz. t.) A vak író látomásai. L. 133—134. l.

Egy világtalan regényíró csodálatos víziói. NU. 46. sz.

Szántó György. OV. 53. l.

Szarka Géza. Elnémult ajkak. (Regény.) 284 l. — Ism. Farkas Gyula.

N. I. 216—217. l. — Marconay Tibor. PSz. 356—357. l. — (—): M. 23. sz.

— s.: NU. 78. sz. — Brisits Frigyes. KSz. 186—187. l. — K.: V. 141. l.

— Possonyi László. MK. 182—183. l.

Szász Béla. Versek. (1928.) — Ism. Szinyei Ferenc. N. I. 213—214. l.

— o. —: BSz. 319—320. l.

Szász Károly. *Csűrös István.* Emlékezés Szász Károly püspökről. PSz. 382—392. l.

Kristóf György. Szász Károly első nyomtatásban megjelent költeménye. P. 265—266. l.

Kutas Kálmán. Szász Károly. PSz. 373—377. l. — Sz—m. 190—193. l.

Ligeti Ernő. Szász Károly centennáriuma. EH. 472—474. l.

Ravasz László. A pap-líterator. BSz. 321—329. l.

Szász Zoltán. A Szász Károlyok s az írói névszeriesek kérdése. L. 199—200. l.

Vargha Gyula. Szász Károly. BSz. 465—471. l.

Voinovich Géza. Szász Károly. BSz. 618. sz. 244—253. l. — BH. 35. sz.

Levél a szerkesztőhöz. PSz. 378—381. l.

Szász Károly, ifj. A mi nőtánk. (Versek.) 150 l. — Ism. r. r.: UN. 94. sz.

— (ö.): U. o. 138. sz. — PH. 79. sz. — Hamvas József. PSz. 359—360. l.

— PL. 77. esti sz. — Myn.: BH. 102. sz. — D. J.: M. 106. sz. — s.: É. 251. l. — Faragó Jenő. SOU. 77. sz. — (g. l.): MH. 78. sz. — Falu Tamás.

UL. 739. l. — Nagy László. MK. 373. l. — Falk Zsigmond. OV. 82. l.

Szathmáry István. A szép lovagja. (Versek.) — Ism. MV. 3. sz. — PL. 105. esti sz. — (K. M.): NU. 11. sz.

Szávay Zoltán. 1. Az ismeretlen út. (Versek.) 114, (2) l. — Ism. BH. 129. sz. — B. A.: M. 145. sz. — L. 218. l. — 2. Hullanak a falevelek.

(Versek.) 68 l. — Ism. BH. 129. sz. — B. A.: M. 145. sz. — L. 218. l.

Szávay Zoltán. OV. 122. l.

Széchenyi István gróf Angyal Dávid. Gróf Széchenyi István. (Irodalomtört.

Füzetek. 28. sz.) (1928.) 21 l. — Ism. Karácsony Sándor. PSz. 291. l. —

Baros Gyula. Sz. 181—182. l. — Kocsis Lénárd. P—iSz. 327—328. l. — L. 31. l.

Bariska Mihály. Gróf Széchenyi István és a francia irodalom. 93, (2) l. — Ism. Rác Lajos. PSz. 343—344. l.

Goldberger Izidor. A «legnagyobb magyar» fiának zsidó tanítója. MZsSz. 121—126. l.

Hlatky Endre. Széchenyi sajtópolitikai eszméi a «Hítel»-ben. BSz. 44—58. l.

Bártfai Szabó László. Gróf Széchenyi István levele a Magyar Tudományos Akadémiához 1858-ban. — Ism. Zs. F.: PSz. 263—264. l.

Szinyei József. Széchenyi vagy Széchényi? MNY. 161—162. l.

vitéz Bajcsi-Zsilinszky Endre. Széchenyi szelleme. E—s. 6. sz.

Széchenyi. B. H. 29. sz.

- Szederkényi Anna.** 1. Az asszony meg a fészek, 194 l. — Ism. R. Kozma Ilona. N. 1. 376–378. l. — 2. Összegyűjtött munkái. — Ism. (b); PH. 114. sz. — PL. 116. esti sz.
- Szederkényi Anna.** OV. 3. l.
- Székely Endre, Várhegyi.** A pincérköltő. M. 127. sz.
- Székely György. G. P.** Székely György. I–t. 144–145. l.
- Székely László.** A legsötétebb átok. (Elbeszélés.) — Ism. E. E.: K. 62. l.
- Székely László.** A szírtnek álma van. (Versek.) 100 l. — Ism. PH. 41. sz. — B. A.: M. 52. sz. — (v. k.): U. 20. sz. — K.: V. 141. l. — Kocsis Lénárd. P—iSz. 393. l. — G. J.: MK. 88. l. — Majthényi György. N. I. 777. l. — Várdai Béla. KSz. 279–280. l. — Brisits Frigyes. É. 251. l. — L. 22. l.
- Szemenyey Bálint.** Álomba szökött élet. (Versek.) Hódmezővásárhely. (1928.) — Ism. Majthényi György. N. I. 58. l.
- Szemes Ferenc.** Szaid és Szabina. (Regény.) (1928.) 575 l. — Ism. PL. 45. esti sz. — (w. gy.): MH. 69. sz. — Molnár Ernő. MJ. 149. l. — PH. 43. sz. — M. 51. sz. — L. 121. l.
- Szenes Erzs.** Fehér kendő. — Ism. B. A.: K. 73. l.
- Szendrey Julia. Pekár Gyula.** Szendrey Julia emléke a Petőfi-Társaságban. BSz. 140–143. l.
- Rónay Mária.** Szendrey Julia és Jászai Mari lépte nyomán. L. 207–208. l.
- Szentgyörgyi István. (dió—)** Szentgyörgyi István a Csikósban. BH. 67. sz.
- Dóczy Jenő.** Szentgyörgyi István a Nemzetiben. M. 67. sz.
- Pataki József.** Pista bácsi. E—s. 14. sz. — M. 63. sz.
- Porzolt Kálmán.** 88 éves színész. PH. 67. sz.
- Szász Károly.** Szentgyörgyi a Nemzeti Színházban. SÓU. 68. sz.
- Szép Ernő.** Jó szó (Versek.) 96 l. — Ism. Illyes Gyula. Ny. I. 235–239. l. — PH. 61. sz. — Kosztolányi Dezső. UI. 112. l. — OV. 62. l. — L. 55. l. — B. Gy.: PN. 16. sz. — Túróczi-Trostler, Josef. PL. 133. esti sz.
- Kálmán József.** Az újabb magyar líra egyik képlete. OV. 128–129. l.
- Szerdahelyi Kálmán. Sydney Carton.** Szerdahelyi Kálmán. (1829–1929) N. 1. 781–783. l.
- Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia.** L. 111–112. l.
- Szerémy Zoltán. L. V.** Szerémy-jubileum a Studióban. PH. 131. sz.
- Halványabb lett az élet egy színnel...** BH. 52. sz.
- Szerémy Zoltán** búcsúzik a színpadtól. PH. 11. sz.
- Szilágyi Béla.** Ha csak a lelkem hegedül. (Versek.) 62, (1) l.
- Szilágyi Géza.** Szó és könny. (Versek.) — Ism. B. A.: M. 52. sz.
- Szilágyi László. Szilágyi Odón.** Szilágyi László. D. 21. sz.
- Szilágyi Olga.** Láng, parázs, hamu. (Elbeszélések.) 190 l., 1 m. — Ism. PH. 98. sz. — BH. 78. sz. — V. T.: MH. 96. sz. — PN. 95. sz.
- Szilárd János.** Ha a szerelem meghal... (Regény.) 240 l. — Ism. L. 26. l. — Hamvas József. iSz. 64–65. l. — F. 241. l. — (T. I.): É. 131–132. l. — MSz. V. 3. XIV. l.
- Szinnyei Ferenc. Némethy Géza** üdvözlő beszéde Sinnyei Ferenc r. taghoz. AE. 181–183 l.
- Szitnyai Zoltán.** Az ég — a tó. (Novellák.) — Ism. L. 56. l. — Balázs Sándor. I–t. 38. l. — B. A.: M. 58. sz. SÓU. 2. sz.
- Szombathy Viktor.** Ezüstantenna. (Versek.) — Ism. B. A.: M. 52. sz.
- Szomorj Dezső.** Térjetek meg végre hozzám. (Novellák.) 160 l. — Ism. L. 75. l. — PL. 33. esti sz. — —sz.: MH. 52. sz. — B. Gy.: AE. 30. sz. — D. Kocsis László. M—g. 32. sz. — Bodó Béla. PN. 33. sz.
- Lektor.** Szomorj. P. 11. sz.
- Takáts József.** Álmodó lelkem temploma. (Versek.) 84 l. — Ism. Majthényi György. N. I. 861. l. — B. A.: M. 52. sz.
- Tamás Ernő.** Nem lehet örülni. (Versek.) — Ism. H. Zs.: PH. 132. sz. — Réit Sándor. MH. 128. sz.
- Tamás Lajos.** Úvegen keresztül. (Versek.) Bratislava—Pozsony. — Ism. B. A.: M. 52. sz. — Arady Zsolt. É. 232. l.

- Tamás Mihály.** *Bibó Lajos.* Az «író» és az író. NU. 106. sz.
- Tamás Sári.** Bőpalástos napok. (Versek.) — Ism. (B. Gy.): PN. 83. sz.
- Tamási Áron.** 1. *Szűzmáriás királyfi.* I—II. köt. 136, 149 l. — Ism. Schöpplin Aladár. Ny. I. 135—137. l. — Kerecsényi Dezső. PSz. 219—220. l. — (K. S.): F. 110. l. — *Thury Lajos.* M. 34. sz. — K.: NU. 73. sz. — X.: KSz. 478—479. l. — 2. *Erdélyi csillagok.* (Novellák.) (Pásztortűz-Könyvtár.) — Ism. Jász Pál. P. 287. l.
- Kézdíszentléleki Balogh István.* Székelység a «Szűzmáriás királyfi»-ban. V. 230—232. l.
- Benedek Elek.* Szűz-Máriás királyfi, avagy: a székely Fa sorsa. Az Athenaeum almanachja. 59—64. l.
- Benedek Marcell* ...mint a Nép lelke, árván... — Tamási Áron új regénye alkalmából. — L. 46—47. l.
- Garázdá Péter.* Szűzmáriás királyfi. Sz—m. 207—210. l.
- K. E. Tamási Áron.* Sz—m. 207. l.
- Tamási Áron útja a székely faluból Amerikán át a Baumgarten-díjig. FN. 22. sz.
- Tass József.** Szoríts kezét. (Versek.) 64 l. — Ism. Illyés Gyula. Ny. I. 138—139. l. — B. A.: M. 52. sz. — MH. 34. sz. — L. 55. l. — K.: V. 141. l. — Székely Jenő. MK. 89. l. — Kálmán József. OV. 26. l.
- Teleki József, gróf.** *Bogner Mihály.* Teleki József gróf verse a tolerantiáról. IK. 106—114. l.
- Krusché Emil.* Gróf Teleki József élete és művei. — Ism. Hankiss János. DSz. 51. l.
- Teleki László, gróf.** *Berzeviczy Albert.* Gróf Teleki László katasztrófája. BSz. 618. sz. 161—179. l.
- Temesi Győző.** A cserjenek romlása. (Regény.) 104 l. — Ism. Karácsony Sándor. PSz. 216—217. l.
- Ternák József.** Tünemények hajnalán. (Versek.) 47, (1) l.
- Térey Sándor.** Berg Kristóf lelkiismerete. (Regény.) 209 l. — Ism. L. 80—81. l. — (B.): U. 95. sz. — HSK. 4. k. 112—114. l.
- Kállay Miklós.* Egy élet az álom és valóság határmezsgyéjén. L. 165—166. l.
- Tersánszky J. Jenő.** A margarétás dal. (Regény.) 154 l.
- Thaly Kálmán.* *Borbély Margit.* Thaly Kálmán költői munkássága. Pécs. (1927.) 27 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 124. l. — gr.: Sz. 63—66. l.
- Vitéz Veszprémi Dezső.* Tali és széchi-szigeti Thaly Kálmán életrajza. I. köt. (1928.) 111 l. — Ism. t.: PL. 89. esti sz. — Kéky Lajos. IK. 126—127. l. — gr.: Sz. 63—66. l.
- Tildy Zoltán.** Árva Péter bosszúja. (Kis regény.) 80 l.
- Tisza István, gróf.** Tisza-Emlékkönyv. (Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára írták a Tisza István Tudományegyetem tanárai.) Debrecen. (1928.) 296 l. — Ism. Baros Gyula. N. I. 147. l.
- József kir. herceg* Tisza Istvánról. BH. 91. sz.
- Keblovsky, Ludwig v.* Reminiszenzen aus dem Leben des Grafen Stefan Tisza. PL. 90. reggeli sz.
- Pap Károly.* Tisza István háborús levelei. Debrecen. 14. l.
- Tompa László.** Ne félj. (Versek.) Kolozsvár. — Ism. Reményik Sándor. P. 214. l. — Szentimrei Jenő. EH. 388—389. l.
- Tompa Mihály** Válogatott költeményei. V. Sipos Ida előszavával. 95 l.
- Hegyaljai Kiss Géza.* Tompa Mihály barátai. I—t. 21—23. l.
- Hegyaljai Kiss Géza.* Tompa Mihály felfedez egy író. PSz. 268—270. l.
- Pauka Károly.* Tompa Mihály ismeretlen levele egy rakoncátlan tanítványáról. M. 132. sz.
- Bártfai Szabó László.* Ismeretlen versek Petőfitől és Tompától. IK. 200—208. l.
- Tormay, Cecilia de.** Cuori fra le pietre. Milano. (Scrittori ungheresi.) — Ism. Kilián Zoltán. N. I. 543—544. l. — Szécsi, Franz. PL. 39. esti sz. — V. 200. l.

- Eckhardt Sándor.** A magyar forradalmak világtörténelmi tanulsága. N. I. 214—215. l.
- Hankiss János.** Tormay Cécile. (Kortársaink. 5. sz.) 48 l., 1 m. — Ism. Kozocsa Sándor. MK—e. 129—132. l. — Szabó István Andor. I—t. 42. l.
- Szilágyiné Toperczer Ilona.** Franciák Tormay Céciléről — Magyarországról. DSz. 133—136. l.
- Toronyi István.** Harcos élet. (Elbeszélések.) Pécs. 179, (2) l. — Ism. Székely László. MK. 470—471. l.
- Tóth Árpád.** Lélektől lélekig. Versek. (1923—1927.) 124 l. — Ism. HSK. 4 köt. 99—104. l. — Vajthó László. PSz. 352—355. l. — Kéky Lajos. BSz. 472—475. l. — G. L.: MH. 11. sz. — Németh László. EH. 67—68. l. — Féja Géza. E—s. 20. sz.
- Alszegehy Zsolt.** Tóth Árpád. I—t. 25—32. l.
- Oláh Gábor.** Tóth Árpád költészete. Ny. I. 398—405. l.
- Tóth Árpád levele Juhász Gyulához.** Sz—m. 45. l.
- Tóth Béla.** *Siklóssy László.* Az almafa-pőr: Tóth Béla. PH. 1. sz.
- Török Rezső.** *Szilágyi Odön.* Török Rezső. D. 5. sz.
- Török Sándor.** Magyar fiúk oláh mundérban. — Ism. B. A.: PSz. 288—289. l. — BH. 30. sz. — MSz. VI. k. 1. sz. XXII. l.
- Török Sophie.** Asszony a karosszékekben. (Versek.) — Ism. Rédey Tivadar. N. I. 929—930. l. — PL. 116. esti sz. — Gyergyai Albert. Ny. 764—765. l. — B. A.: M. 145. sz. — (g. l.): MH. 117. sz.
- Túri Varga Sándor.** Az én könnyes kálváriám. (Versek.) — Ism. MH. 106. sz.
- Ujfalusi László.** Örök szerelem. (Novellák.) — Ism. Bohuniczky Szeffi. Ny. I. 419—420. l. — —lián.: N. I. 382—383. l.
- Ujházy György.** A Belezna-asszonyok. (Vígjáték 3 felvonásban.) Bemutatta a Magyar Színház 1929 április 20-án. — Ism. Rédey Tivadar. N. I. 703—705. l. — Paulini Béla. Ny. 628—629. l. — (B. L.): É. 231—232. l. — Gáspár Jenő. MK. 416—417. l. — —lázs.: OV. 93—94. l.
- Üchtritz-Amadé Stefánia grófnő.** Semiramis. (Történelmi regény.) 335 l. — Ism. V. 221. l. — Gáspár Jenő. MK. 423—424. l.
- Ürmösi Károlyné.** Pár szál virág. (Versek.) Kolozsvár. — Ism. Walter Gyula. P. 69. l.
- Vadnai László.** Vadnai László. D. 14. sz.
- Vajda János.** *Travnik Jenő.* A társtalan költő. — Vajda János emlékezete. Győr. (1924.) 21 l. — Ism. th.: I—t. 119. l.
- Vándor Kálmán.** Szerelmi házasság. (Regény.) 117 l., 1 m. — Ism. PL. 133. esti sz. — (— l—) MH. 145. sz.
- Váradi Antal.** *Férfy Károly.* Várady Antal. (1928.) — Ism. Perényi József. I—t. 111. l. — Kerekes Emil. IK. 125. l.
- Várady Ferenc.** Kialvó lángok. (Versek.) Pécs. 164 l., 1 m. — Ism. J—y.: OV. 50. l. — PH. 30. sz. — U. o. 77. sz.
- Vargha Gyula.** *Berzeviczy Albert* beszéde Vargha Gyula ravatalánál. AÉ. 105—107. l.
- Császár Elemér.** Vargha Gyuláról a Petőfi-Társaság ülésén. BH. 118. sz.
- Kristóf György.** Vargha Gyula pályája. P. 217—218. l.
- K. V. 221. l.** — *Kéky Lajos.* (1853—1929.) N. I. 778—781. l. — *Ravasz László.* PSz. 443—444. l. — *Schöpflin Aladár.* Ny. 704—705. l. — *Voinovich Géza.* UI. 610. l. — UN. 100. sz. — BH. 99. sz. — OV. 99. l. — NU. 100. sz.
- Váró Béni.** G. P. Váró Béni. I—t. 145. l.
- Váry Gellért.** G. P. Váry Gellért. I—t. 145. l.
- Váth János.** 1. A nádi farkas. (Regény.) — 2. Pannontenger csillaga. (Két elbeszélés.) — 3. Nyírt Sámsonok. (Elbeszélések.) Dombóvár. — 4. Imitatio Christi. (Elbeszélések.) 5. Lápvilágban. (Életképek.) — 6. Ungok, nádak, rónavizek. (Elbeszélések.) — Ism. Bánhegyi Jób. P—iSz. 314—315. l.
- Az Orsz. Gárdonyi Géza I. T. Evkönyve. 272—273. l.
- Vendrey Ferenc.** *Herczeg Ferenc.* A közönség a színészhez. UI. 385. l.

- Vietórisz József.** *Radványi Sándor.* Vietórisz József. DSz. 31—33. l.
- Vikár Béla.** *Varró István.* A hetvenéves Vikár Béla. Sz—k. 229—230. l.
- Virágh Ferenc.** Tiszta szó kell. (Versek.) — Ism. K.: V. 57. l.
- Vitéz Miklós.** *Szilágyi Ödön.* Vitéz Miklós. D. 16. sz.
- Vörösmarty Mihály.** Vörösmarty Mihály kiadatlan költeményei. Bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta: Brisits Frigyes. 155 l. — Ism. Várdai Béla. KSz. 571—572. l.
- Brisits Frigyes.* A M. T. Akadémia Vörösmarty kéziratának jegyzéke. Összeállította: — (1928.) 396 l. — Ism. Baross Gyula. N. I. 54. l. — Várdai Béla. KSz. 574—575. l. — Kocsis Lénárd P—iSz. 326. l.
- Brisits Frigyes.* Vörösmarty Hunyady Lászlójának töredékei. IK. 57—63.; 64—88.; 179—198. l.
- Farkas, Julius von.* Ein deutsches episches Gedicht von Vörösmarty. UJ. 25—40. l.
- Wallaszky Pál.** *S. Szabó József.* Wallaszky Pál sirirata. DSz. 234—235. l.
- Wass Albert.** Fenyő a hegytetőn. (Versek.) Kolozsvár. — Ism. K.: V. 16. l. — Sida Jenő. P. 189. sz. — Majthényi György. N. I. 861. l.
- Weöres Sándor.** *Bónyi Adorján.* Mint a csillag az égen. PH. 84. sz.
- Wesselényi Miklós.** *Asztalos Miklós.* Wesselényi Miklós az első nemzeti-ségi politikus. Pécs. (1928.) 62 l. — Ism. Ormos Ede. Sz—k. 124—125. l.
- Pásztor József.* Wesselényi Miklós. A bpesti székesfővárosi VI. ker. fiú felsőkereszk. isk. értesítője az 1928/29. iskolai évről. 4—34. l.
- Wiener Anna.** Réta és más novellák. — Ism. — Iz — P. 166. l.
- Wimberger Anna.** Versek. — Ism. Tamás Lajos. P. 239. l.
- B. A.* Két költőnő: Kövér Erzsébet és Wimberger Anna. M. 78. sz.
- Wlassics Tibor, báró.** Halk melódiák. Versek. II. kiad. (1928.) 40 l. — Ism. L. 55. l. — (t. i.): DSz. 152. l.
- Zilahy Lajos.** 1. A tábornok. Színmű 3 felvonásban. Bemutatta a Nemzeti Színház 1928 november 9-én. — Ism. Szíra Béla. KSz. 125—126. l. — 2. Deux prisonniers. Paris. 305, 336. l. — 3. Valamit visz a víz. (Regény.) (1928.) 162 l. — Ism. Halász Gábor. N. I. 538—539. l. — Berényi László. É. 60. l. — Zsigmond Ferenc. PSz. 140—142. l. — 4. Két fogoly. (Regény.) I—II. köt. — Ism. Vita Zsigmond. P. 93—94. l.
- Ruzitska Mária.* Zilahy Lajos. (Kortársaink. 6. sz.) 45 l., 1 m. — Ism. Kozocsa Sándor. MK—e. 129—132. l. — Szabó István Andor. I—t. 42. l.
- A tábornok Szegeden. BH. 46. sz.
- Zilahy Lajos. D. 4. sz. — V. 200. l.
- Zilahy Lajosnak ítélte az Akadémia a Vojnits-érmet. BH. 47. sz.
- Zipser János.** Nekiindulás. (Versek.) Nyitra. — Ism. PH. 110. sz.
- Zivuska Andor.** Meghitt órák. (Versek.) — Ism. M. Gy.: NU. 73. sz.
- Zoltán Vilmos.** *Gáspár Jenő.* KK. 2—5. sz. — *Londesz Elek.* Ny. 830—831. l. — UN. 126. sz.
- Zrinyi Miklós, gróf.** *Takács Sándor.* A Zrinyiek magyarsága. M. 58. sz.
- Zsikó Gyula.** Szavak, szavak, szép szavak. (Versek.) Pécs. 80 l. — Ism. L. 95. l. — Majthényi György. N. I. 777. l. — (B.): M. 90. sz. — K.: V. 141. l. — L. M.: MK. 181. l.
- Zsolt Béla.** Versek. — Ism. Relle Pál. MH. 116. sz. — (k. i.) L. 212—213. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.